

ЎЗБЕКИСТОН ССР ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ МИНИСТРЛИГИ
В. И. ЛЕНИН НОМИДАГИ МЕХНАТ ҚИЗИЛ БАЙРОҚ ОРДЕНЛИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ОЧИЛ ТОҒАЕВ

ЎЗБЕК БАДИИЙ ПУБЛИЦИСТИКАСИ

(НАЗАРИЯ ВА МАҲОРАТ
МАСАЛАЛАРИ)

ЎЗБЕКИСТОН ССР „ФАН“ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ—1973

Монографияда ёзувчи публицистикаси, очерк, фельетоннинг жанр хусусиятлари, публицистик таҳлил ва тадқиқот, типиклаштириш, бадиий тўқима, композиция масалалари тадқиқ этилган.

Асар адабиётшунослар, журналистика ва филология факультети студентлари, журналистлар ҳамда бадиий публицистика масалалари билан қизиқувчи барча кишиларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир
ЎзССР ФА академиги, фалсафа фанлари доктори
профессор В. Й. ЗОҲИДОВ

МУАЛЛИФДАН

Ҳар бир асарнинг қиммати унинг қандай жанрда ёзилганлиги билан эмас, балки қандай маҳорат ва юрак ёлқини билан ёзилганлиги жиҳатидан баҳоланади. Бадий публицистика газета жанрларига хос актуаллик, оперативликни ўзига сингдирган энг ҳозиржавоб жанрдир. Шу билан бирга, бадий публицистика энг таъсирчан адабиёт ҳамдир. Унинг таъсирчанлиги, биринчи навбатда, бадий адабиёт унсурларидан эркин фойдаланишида кўринади. Шундай қилиб, бадий публицистика мантиқий муҳокама ва образлар билан иш кўрувчи чинакам сўз санъати, фикр поэзиясидир.

Бадий публицистика жанрларининг ғоявий моҳиятини, унинг жозибали поэтикасини ўрганиш, тажрибаларини назарий умумлаштириш мазкур жанрларнинг коммунизм ишига янада кўпроқ хизмат қилишини таъминлайди.

Публицистика назарияси фани соҳасида маълум илмий асарлар вужудга келган. Е. Журбина, В. Росляков, А. Шумский, А. Цейтлин, А. Гречнев ва бошқаларнинг публицистика, хусусан бадий публицистика масалаларини тадқиқ этишга бағишланган асарлари¹, айниқса, диққатга сазовордир. Бу асарларда очерк, фельетон ва бошқа бадий-публицистик жанрларнинг ҳаётни акс эттиришдаги ўзига хос хусусиятлари асослаб берилган. Е. Прохоров, В. В. Ученова, М. С. Черепановнинг илмий асарлари² публицистика назарияси муаммолари бир мунча муфассал тадқиқ этилган сўнги тадқиқотлардир. Шунга қарамасдан, публицистика, жумладан ёзувчи публицистикаси назарияси мунозарали соҳа бўлиб келмоқда.

Ўзбек совет матбуоти ярим асрдан кўпроқ вақт давомида катта ижодий тажрибага эга бўлди. Бу улкан хазинани тарихий жиҳатдан илмий умумлаштиришга маълум эътибор қилинди.

¹ Е. Журбина, Теория и практика художественно-публицистических жанров, М., 1969; В. Росляков, Послевоенный советский очерк, М., 1956; А. Шумский, М. Горький и вопросы советского очерка, М., 1962; В. Гречнев, Жанр литературного портрета в творчестве М. Горького, М.—Л., 1964; А. Цейтлин, Становление реализма в русской литературе, М., 1965;

² Е. Прохоров, Публицистика в жизни общества, М., 1968; В. В. Ученова, Гносеологические проблемы публицистики, М., 1971; М. С. Черепанов, Проблемы теории публицистики, М., 1971.

Профессор Т. Эрназаровнинг ўзбек матбуотининг тарихий тараққиёт йўлини ёритишга бағишланган илмий тадқиқотлари муҳим аҳамиятга эгадир³.

Жанрлар назарияси ва практикаси ҳақида ҳам айрим тадқиқот ишлари вужудга келди. Очерк ҳақидаги мунозара муносабати билан «Шарқ юлдузи» журналида М. Қўшжонов, Б. Имомов, И. Мирзаев ва бошқаларнинг мақолалари ёритилди. В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат университети журналистика факультетида бадий публицистика жанрларига доир ишлар қилинди⁴. Р. Муҳаммадиевнинг кигоби газета жанрлари ҳақидаги ўқув-информацион характерда ёзилган асардир. Очерк, сатирик жанрлар ҳақида махсус кандидатлик диссертациялари ҳимоя қилинди, айрим монографиялар яратилди⁵.

Лекин булардан қатъи назар, ўзбек матбуотининг ярим асрдан кўпроқ фаолияти давомида тўпланган улкан хазина илмий-назарий жиҳатдан жиддий тадқиқ этилган эмас.

Мазкур ишда публицистика назарияси соҳасидаги илмий тадқиқотларнинг муваффақиятлари ҳисобга олинган ҳолда ўзбек бадий публицистикасининг ҳозирги аҳволи ҳақида фикр юригилади. Автор ўзбек бадий публицистикасининг умумий аҳволини муфассал характерлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эмас, албатта. Монографияда ўзбек бадий публицистикасининг асосий хусусиятлари жанрлар назарияси муаммолари нуқтаи назаридан тадқиқ этилади.

Маълумки, ёзувчи публицистикаси жанрлари шакл жиҳатдан ранг-барангдир. Ёзувчи публицистиканинг ҳамма жанрларидан фойдаланади. Бироқ ёзувчи материаллари публицистиканинг бошқа турларидан ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб гуради. Ишимизнинг «Тушунча ва образ» қисмида ёзувчи публицистикаси материаллари — бадий-публицистик мақолалар ҳақида фикр юритилади.

Очерк ва фельетоннинг айрим назарий масалаларини ишонарлироқ далиллаш мақсадида таҳлилда рус ва совет публицистикасининг энг яхши намуналаридан фойдаланилди.

³ Т. Эрназаров, Туркистонда вақтли матбуот (1959), Ўзбекистонда партия ва совет матбуотининг пайдо бўлиши (1962), Расцвет народной печати в Узбекистане (1968).

⁴ Ўзбекистон матбуоти 50 йил ичида. Матбуот ҳақида ленинча таълимот ва ўзбек журналистикаси масалалари (1967), Р. Муҳаммадиев, Публицистика жанрлари (1964).

⁵ И. Мирзаев, Бадий очеркнинг баъзи масалалари, Тошкент, «Фан», 1964.

КИРИШ

Ўзбек публицистикаси тарихининг бошланиши баъзи тадқиқотларда ўзбек тилида матбуот пайдо бўлган вақтдан — 1870 йилда «Туркистон вилоятининг газети» чиқа бошлагандан ҳисобланади.

Дарҳақиқат, қатор халқлар тарихида публицистика жанрларининг туғилиши матбуотнинг пайдо бўлиши билан боғлиқдир. Лекин Шарқ халқлари маданиятлари тараққиётининг тарихи ўзига хос хусусиятларга эга эканини ҳисобга олиш зарур. Урта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқи тарихида маданиятнинг пайдо бўлиши маданият воситаларининг вужудга келишидан анча илгари воқе бўлганлигини эътироф этмоқ керак. Турк халқлари маданияти ёдгорлиги «Қобуснома» (XI аср) ижтимоий-ахлоқий нафоси, образли поэтик ифода усули ва бошқа хусусиятлари билан Шарқ публицистикасининг дастлабки нодир намуналаридан ҳисобланади.

Ўзбек бадиий публицистикасининг энг яхши намунасини буюк Алишер Навоий ижодида яққол кўриш мумкин. «Мажолис ун-нафоис», «Муншоот», «Маҳбуб ул-қулуб» ва бошқа асарларда мақола, хат, ҳозирги замон очерк ҳамда сатира ва юморнинг айрим хусусиятлари мавжуддир.

Навоий Самарқанд, Астробод ва бошқа шаҳарларда яшаб туриб, турли кишиларга ёзган хатларини тўплаб «Муншоот» номи билан алоҳида китоб қилади. Тўпламга 88 та руқъа (хат) киритилган. Бу хатлар буюк адибнинг турли ҳолат ва вазиятдаги кайфиятини реалистик акс эттирган тарихий ҳужжатлар сифатида ҳам фоят аҳамиятлидир.

Навоий хатларининг аҳамияти бу билан чегараланмайди. Улуғ адиб бу хатларида замонсининг энг муҳим ижтимоий масалаларини талқин этади. Бу масалаларнинг умумий ўзагини шоирнинг одил шоҳ ҳақидаги эзгу фикри ташкил қилади. Ҳусайн Бойқаро, шаҳзода Бадиуззамон ва бошқаларга қарагилган хатларида давлатни бошқаришнинг адолатли усуллари, ҳукмдорнинг вазифалари, урушга, юлғичликка қарши эл тинчлиги ва фаровонлиги масалаларини изчил ва аниқ ифодалайди.

Навоий хатларида табиат манзараларининг образли тасвирини ҳам кўрамиз. Бундай хатларда ватанпарвар шоирнинг хассос қалби, ватан гўзаллигига бўлган ишқи мужассамлашгандир¹.

Навоий хатларида ўз ватани, халқи ҳақидаги ғамхўрлик туйғуси билан яшаган, халқ аҳволини яхшилаш ҳақида кўп ўйлаган, ўз сиёсий тушунчаларига мувофиқ амалий тадбирлар тақдим этган гражданин шоирнинг оташин овози эшитилиб туради. Бу Навоий хатларининг ижтимоий-публицистик хусусиятини белгилайди. Табиат манзараларининг қуйма ифодаси, ижтимоий муҳокамаларнинг изчил образли баёни каби бадиий-публицистик хусусиятлар Навоийнинг хатлари XV аср ёзувчи публицистикасининг яхши намуналари эканини кўрсатади.

Навоий ижодида ёзувчи мақоласи жанрининг айрим намуналари ҳам учрайди. «Муншоот»га кирган айрим хатларининг тузилиши, тафаккур усули ҳозирги мақола хусусиятига яқиндир. Масалан, шаҳзода Бадиуззамонга ёзилган 55-хатда ҳукмдорнинг функцияси изчил мантиқий йўналишда баён қилинади. Шунингдек, «Мажолис ун-нафоис»даги айрим характеристикалар «Маҳбуб ул-қулуб»нинг ҳар бир боби, айниқса, унинг «Танбеҳлар» қисмидаги боблар фикр бирлиги, мантиқий муҳокаманинг изчиллиги, баённинг кўп ўринларда образли ҳикмат даражасида ифодаланиши каби хусусиятлари билан ҳозирги замон мақола жанрини эслатади. Вугина эмас, Навоийнинг бадиий-публицистик асарлари мантиқий муҳокама билан факт-далилларнинг ўзаро муносабати жиҳатидан ҳам ҳозирги мақола жанрига яқинлашади. Маълумки, мақолада мантиқий муҳокама асосий ўрин тутади, факт эса ёрдамчи роль ўйнайди. Публицист айрим типик фактлар асосида кенг ва чуқур умумлашмаларга ўтади. Бу умумлашмаларни янги-янги фикрлар асосида изчил давом эттириб, пухта яқунлайди ва ҳоказо. Шунга мўназд услуб хусусиятини Навоийнинг насрий асарларида ҳам кўриш мумкин. Бу асарларда кенг қўлланадиган бадиий усуллардан бири ифодали мажозий образлиликдир. Мажозийлик гўё чўғдай ёниб турган гулдор гилам бўлиб, улуг адиб ўз фикр гавҳарларини бу гилам устига меҳр билан териб чиққандай таассурот қолдиради. Навоий «Маҳбуб ул-қулуб»да ишқни характерлашда раён-баранг мажозий образлардан фойдаланади. «Ишқ порлоқ юлдуздир,... балқиб турган ойдир, қоронғи кўнгиллар, тун оқшоми ундан ёрийди; кенг денгиздир, ҳар тўлқини юз ақлу хуш кемасини чўктиради... товланувчи гавҳардир... яшиндир — ақл билан дин хирмонини куйдирувчи; бўрондир — уларнинг кулларини кўкка совурувчи»². Навоий «Ёшлик кунлари тўғрисида» баҳс этганда ҳам кенг истиорали сифатлашларни қўллайди: «Йигитлик — умр чаманининг баҳоридир ва ҳаёт оқшомининг тонг чоғи»...³

¹ Қаранг: Иззат Султон, Навоийнинг қалб дафтари, Тошкент, Ўзадабий-нашр, 1969, 185—195-бетлар.

² Навоий, Асарлар, 13-том, Тошкент, 1966, 208-бет.

³ Ўша асар, 234-бет.

Хуллас, образлилик Навоий фикрларига чиройли ҳаётини кўлаб бўлиб хизмат қилади.

Очерк ўзбек адабиётида шаклланган янги жанрдир. Бу жанрнинг вужудга келиши реалистик прозанинг пайдо бўлиши билан боғлиқдир. Бироқ очерк жанрининг баъзи хусусиятлари ўзбек классик адабиётида ҳам кўзга ташланади. Навоий ўзбек адабиётини назмдагина эмас, насрда ҳам ўз даврига нисбатан юксак поғонага кўтарди. Буюк адиб хазинасида «Хамсатул-мутаҳаййирин», «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» каби асарлари насрий ифода маҳорати жиҳатидан аҳамиятга эгадир. Навоий бу асарларида 1) ўз замондошлари ҳамда ўтмишдошларининг бадий-публицистик портретларини чизади, 2) кишилар ҳаётида содир бўлган воқеа ва ҳодисаларни ифодали баён қилади, 3) ўз замонасининг ижтимоий-ахлоқий тартиблари ҳақида фалсафий мулоҳазалар юритади, айрим тарихий-замонавий воқеаларни, одамлар хулқ-атворини, бинобарин, характерининг айрим жиҳатларини публицистик тадқиқ этади.

«Мажолис ун-нафоис»да илмий-адабий характеристика биринчи навбатда олинган адабий асарлар таҳлилига асосланган бўлса (баъзи ўринларда адиб ҳаётини кузатишларини ҳам омехта қилиб юборади), «Маҳбуб ул-қулуб»да портрет характеристикалари буюк мутафаккирнинг катта ижтимоий ва ҳаётини тажрибалари ҳамда чуқур кузатишларига асослангандир. Биринчи асардаги характеристикалар адабий хусусиятга эга бўлса, иккинчи асар бевосита ҳаётини материаллар асосида яратилган бўлиб, публицистик мақола, портрет очеркнинг айрим хусусиятларини эслатади. Навоий ифодалаган портрет характеристикалари конкретлашган сари бу хусусиятлар тобора яққолроқ намоён бўла бошлади. «Хамсатул-мутаҳаййирин», «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» асарларида ўз даврининг реал кишилари портретларини чизади. Аввало шунини айтиш керакки, Навоийнинг бу асарларидан кузатган мақсади ҳам ҳозирги замон очерк адабиётининг ғоявий принципига яқин туради. Бугун ижодий фаолияти давомида мавжуд ижтимоий жамиятни маънавий-ахлоқий такомиллаштиришдан иборат ҳаёлий орзунини кўзлаган Навоий юқоридаги асарларида ҳам замонасининг энг олижаноб кишилари ҳаётини асос қилиб олади: одамларни ижобий ўрнак воситаси орқали тарбиялашни кўзда тутди. Чунки Ўрта аср улуг мутафаккирларининг «олий орзуси реал ҳаётни идеал ҳолда кўриш эди»⁴.

Навоий портретлари конкрет адреслилик ва ижобий ўрнак жиҳатлари билангина эмас, балки мемуар-беллетристик хусусияти билан ҳам очерк жанрига яқинлашади⁵.

⁴ А. Ҳайитметов, Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан, Тошкент, «Фан», 1970, 229-бет.

⁵ Навоий асарларидаги беллетристик хусусиятлар ҳозирги маънодаги насрий бадият тарзида эмас, балки мемуар-хотира, ривоят, ҳикоят, маънавий воқеа-ҳодиса шаклидадир.

Шундай қилиб, Навоий портретлари тасаввур ҳосил қилиш жиҳатидангина эмас, балки чуқур тафаккур ва тадқиқот хусусияти билан ҳам ҳозирги очерк жанрига яқин туради. Юқорида кўриб ўтганимиздек, яхши хулқ-атвор, одамийликни қизғин ташвиқ этиш бу портретлардаги Навоий публицистик лафосининг негизини ташкил этади. Қисқаси, Навоийни ўзбек бадий публицистикасининг асосчиси, деб ҳисоблаш мумкин.

Ҳозирги замон очерк жанрига хос хусусиятлар «Бобирнома» (XVI аср) да ҳам учрайди. Заҳриддин Муҳаммад Бобир Шарқнинг буюк давлат арбоби, гениал тарихчи, олим ҳамда ўз даврига нисбатан буюк ёзувчидир. Машҳур ҳинд адиби Мулк Рож Онанд «Бобирнома»ни «поэтик проза» деб атайди. «Бобирнома»ни чуқур тадқиқ этган академик В. Зоҳидов ёзади: «Дадил айтиш мумкинки, бу асарда бадий прозанинг (ривожланмаган формада бўлса ҳам) деярли маълум даражада барча элементлари бор»⁶.

«Бобирнома»даги портрет тасвир ва характеристикалар ҳаётини ҳаққонийлиги, қисқа, лунда, ифодали чизилганлиги билан ҳам диққатга сазовордир. Бобир ҳамма шахсларнинг портрет тасвирида ягона ижодий таомилга қатъий амал қилади. Ҳатто, отаси Умаршайх ҳақида гапирганда ҳам унинг барча ижобий ва салбий хусусиятларини рўй-рост акс эттиради.

«Бобирнома»да мукамал акс эттирилган марказий образ Бобирдир. Бобир шахсияти анча мураккаб хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган. Бошқа портретлар бир мунча статик ҳолда чизилса, Бобирнинг барча хусусиятлари асарда ҳаракатда кўрсатилади. Унинг ҳарбий қўмондонлик маҳорати, одамларни, ҳаётни билиши, зеҳн-салоҳияти, халққа, ўз муҳитидаги кишиларга муносабати, ватанга муҳаббати, дўстлиги, фарзандларига бўлган меҳри, бутун ижтимоий ва шахсий хусусияти ҳаракатда чизилади. Бобир бу воқеаларнинг қайд этувчисигина эмас, балки актив иштирокчиси бўлганлиги туфайли турли вазиятларда қандай руҳий ҳолатларни бошидан кечирганлигини, улардан чиқарган ҳаётини ва фалсафий хулосаларини ҳам акс эттиради. Шундай қилиб, Бобир образида реализмга хос айрим руҳий тасвир ва таҳлил хусусиятларини ҳам кўрамыз.

«Бобирнома»да персонажнинг руҳий тасвири инсон кайфиятини ҳаққоний акс эттириши ва маълум даражада бадий умумлашма хусусияти билан ҳозирги ҳужжатли қисса ва очерк жанрининг айрим кўринишларига яқинлашади.

«Бобирнома»да ғоят ифодали табиат тасвирлари, персонажларнинг диалоглари (ўзлаштирама гап тарзида) ва авторнинг публицистик мулоҳазалари ҳам кенг ўрин олган.

Навоий ва Бобир асарларидаги бундай хусусиятлар ўзбек адабиётида ҳужжатли бадий портрет, яъни очерк жанри узоқ тарихий анъанага эга эканини кўрсатади. Бу хусусиятлар Октябрь революциясига қадар бўлган даврда яратилган қатор насрий асар-

⁶ В. Зоҳидов, Ўзбек адабиёти тарихидан, Тошкент, 1961, 67-бет.

ларда ҳам учрайди. Масалан, Абулғозийхоннинг (XVII аср) «Шажараи турк» китоби ана шундай асарлардан. Анбар Отининг «Рисолаи фалсафайи сиёҳан»и («Ранги қоралар фалсафаси») ⁷ XIX аср охири XX аср бошлари даври ўзбек бадий публицистикаси (ёзувчи публицистикаси)нинг классик намунасидир.

Очерк, фельетон жанрига хос хусусиятлар ўзбек адабиётининг асосий етакчи жанри бўлган поэзия таркибида ҳам учрайди. Ўзбек халқ оғзаки ижоди, классик адабиётидаги ҳажв, ҳазл илдизлари ўзбек бадий фельетонининг тараққиёт манбалари ҳисобланади.

XVII—XIX асрлар адабиёти сатирасида фельетон жанри унсурлари яққолроқ кўзга ташланади. XIX аср демократик адабиётида сатира реалистик аломатларга эга бўлган жанр даражасига кўтарилди ⁸.

Танқиднинг маълум ижтимоий пафоси, мавжуд воқеликни қоралаш, инкор руҳининг активлиги демократик адабиёт сатирасининг моҳиятини белгилайди. Танқиднинг айни мақсадга, аниқ адресга қаратилганлиги, конкретлилик бу адабиёт сатирасининг жанговар оперативлигини, таъсирчанлигини кўрсатадиган асосий хусусиятлардандир.

Ўша даврда кенг халқ оммаси иштирок эта оладиган матбуотнинг йўқлиги, саводли кишиларнинг камлиги туфайли ҳаётдаги камчилик ва нуқсонларни фош этиш, танқид қилиш, яъни ҳозирги газета мухбир-фельетончилари бажарадиган вазифа ҳам ўша даврнинг кўзга кўринган зиёлилари ҳисобланган демократ шоирлар зиммасига тушади. Улар ўз замонасида содир бўлган воқеа ва ҳодисаларни поэзияда ҳозиржавоблик билан қайд этадилар. Муқимийнинг «Баччағар», Завқийнинг «Аҳли раста ҳажви» шеърлари ана шундай фельетонбоп воқеалар асосида бунёдга келган асарлардир.

Демократик шоирлар сатирасини ҳозирги матбуот сатира жанрига яқинлаштирадиган иккинчи хусусияти уларнинг фельетонбоп ҳажвий реалистик сюжетлар ярата олганлигида кўринади. Муқимийнинг «Тўй», «Воқеаи кўр Ашурвой ҳожи» ва бошқа қатор шеърлари ана шундай сюжетга асосланган.

Демократик шоирлар сатирасининг яна бир муҳим хусусияти салбий образлар, типларнинг яхлит портрет характеристикасини чизиш маҳоратидир. Бундай портретларнинг асосини сатирик ситуация эмас, сатирик хусусиятлар, хислатлар ташкил этади. Сатирик портретларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, уларда ижтимоий мазмун ҳамавақт йўналиш нуқтаси бўлиб хизмат қилади. Сатирик портрет «қаҳрамонлари» ўзларининг фавқулодда салбий хатти-ҳаракатлари билан жамоатчилик олдида масхараланган, бадном бўлган кишилардир. Уларнинг ана шу ижтимоий мазмунга эга бўлган асосий характер белгиси турли кулгили воситалар орқали фош этилади.

⁷ Анбар Отин, Шеърлар, рисола, Тошкент, 1970, 80—108-бетлар.

⁸ Қаранг: Ғ. Каримов, Ўзбек адабиёти тарихи, 3-китоб, „Ўқитувчи“, 1966, 50—51-бетлар.

Шундай қилиб, ўзбек демократик адабиётидаги ҳажвий шеърӣ новеллалар ва портрет ҳажвиялар ўзбек совет фельетонининг шаклланиши ва ривожланишида муҳим омил бўлиб хизмат қилди.

20-йилларда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, С. Айний, А. Қодирӣ, Ғ. Ғулом, А. Қаҳҳор, Носир Саид, Зиё Саид, Н. Тўрақулов, Қ. Алиев, Аъзам Аюпов ва бошқалар ўша давр вақтли матбуотида, жумладан, «Муштум», «Машраб» журналларида актив иштирок эдилар. 20-йилларнинг иккинчи ярмида «Қизил Ўзбекистон», «Камбағал деҳқон», «Шарқ ҳақиқати», «Янги Фарғона» газеталарида, «Ер юзи» журналинда фельетонлар системали босила бошлади.

20-йиллар давомида ўзбек фельетони шаклланиш даврини бошидан кечирди. Бу йилларда, айниқса, газета фельетони асосан ҳажвий ва юмористик ифода воситалари орқали сайқал берилган оддий мақола ва корреспонденциялардан иборат эди. Шу билан бирга, бу йиллар публицистикасида ҳажвий ситуация тасвири берилган, персонажнинг айрим руҳий индивидуал белгилари ифодаланган фельетон намуналари ҳам мавжуддир. Буни Ғафур Ғулом, Қомил Алиев, Ғози Юнус ва бошқаларнинг бадий-публицистик ижодида кўриш мумкин.

20—30-йиллардаги фельетонларнинг мавзуи ранг-баранг ва актуал эди. Социалистик ўзгаришларга тўсқинлик қилган синфий душманларни фош этиш, совет идораларидаги бюрократизм ва мансабпарастлик кўринишларига кескин зарба бериш, хотин-қизлар озодлиги душманлари ва диний-реакцион урф-одатларга қарши кураш, янги коммунистик ахлоқни барқарор этиш ва ҳимоя қилиш—бу даврдаги фельетонларнинг асосий ғоявий мазмунини ташкил этади. Ўзбек фельетони ҳаётнинг ҳамма соҳасига нисбатан кўзқулоқ бўлди. Оилада бола тарбиясидан тортиб, адабиёт ва санъатдаги ғоясизлик кўринишларигача фельетонда ўз аксини топа олди.

Ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ўзбек совет сатирик публицистикаси ривожига муносиб ҳисса қўшди. «Жамият ҳаётидаги айрим камчиликларни тузатишда, буларга нисбатан халқ оммасининг фикрини қўзғатишда совет матбуотининг жуда катта ролини Ҳамза тўғри тушунган ва ундан кўп фойдаланган»⁹. «Муштум» журнаliga «Товонтешар» имзоси билан ёзган ҳажвий материаллари орасида «Маҳаллий сармойни кучайтириш чоралари»¹⁰ деб аталган публицистик фельетони муҳим ўрин тутади.

30-йиллар ўзбек бадий публицистикаси жанрларининг тўла шаклланган даври бўлди. Ғафур Ғулом (1903-1967) ўзбек бадий-публицистик фельетони ва очерк жанрларининг асосчиларидан бири ҳисобланади. Фактнинг ижтимоий моҳиятини бадий-публицистик ёрқин очиш, актив гражданлик руҳ, коммунистик партиявийлик—Ғафур Ғуломнинг бу давр бадий публицистикасининг ғоявий-бадий асосини ташкил этади.

⁹ Л. Қ а ю м о в, Инқилоб ва ижод, Тошкент, 1964, 255-бет.

¹⁰ „Муштум“, 1925, 13-сон.

Талантли журналист Комил Алиев (1905-1939) «Қизил Ўзбекистон» фельетончиси сифатида актив ижод қилди. Унинг фельетонлари¹¹ ҳаётга амалий таъсир кўрсатишдангина иборат бўлиб қолмай, балки беллетристик хусусиятлари билан ҳам кишиларни ўзига жалб этарди.

Ғози Юнус, Ғулум Ғафуров, Аъзам Аюб ва бошқалар 20—30-йиллар ўзбек фельетони тараққиётига муносиб ҳисса қўшган публицистлардир.

20-йилларнинг охири 30-йилларнинг бошларида М. Горький ташаббуси билан адабиётда янги воқеликни ташвиқ ва тарғиб қилиш ҳаракати бошланди. Буюк адиб ташкил этган «Наши достижения» (1929-1937) махсус очерк журнали, М. Горькийнинг бу журналда босилган очерклари совет адабиёти, шунингдек қардош халқлар адабиётида очерк жанрларининг тараққиётига кучли таъсир кўрсатди.

Меҳнат кишиси образи 30-йиллардаги ўзбек адабиёти, жумладан, очерк жанрининг асосий мавзуи бўлди. Бу жанрнинг шаклланиши ва ривожига «Қизил Ўзбекистон» газетасининг роли каттадир. Газета ўзбек очеркининг бешиги бўлди. 30-йилларда «Қизил Ўзбекистон» саҳифаларида 50 дан ортиқ очерк ва очерксимон материаллар босилган. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», «Гулистон» журналларида, бундан ташқари, «Зарбдор қаламлар» (1932), «Юксалиш» (1933), «Гавҳар талантлар», «Нишондор комсомол» (1936), «Ёшлик йиллари» (1936), «Бахт» (1938), «Шодиёна» (1941), «Баҳористон» (1941) каби адабий тўпламларда ҳам қатор очеркларни учратамиз. Бу даврда Ғафур Ғулумнинг «Бу ...сиз билан биз тирик одамлар» (1934), Парда Турсуннинг «Колхоз очерклари» (1934), Акмал Пўлатнинг «Қувончлар» (1932), Ҳусайн Шамснинг «Довон ошганда» (1932), Элбекнинг «Дадамат» (1935), Шокир Сулаймоннинг «Қаҳрамонлар ҳикояси» (1940) ва бошқа бир қанча очерк китоблари нашр этилди.

Очерк жанрининг икки асосий функцияси (ҳозиржавоблик, маърифий ҳамда эстетик таъсир кўрсатиш) нуқтаи назаридан қараганимизда, бу очеркларда биринчи функция асосий ўрин тутлади. Ўзбек адабиётида очеркнинг дастлабки намуналари бўлган, ҳозиржавоблик билан ёзилган бу асарлар муаллифларидан тўлақонли киши образини яратишни талаб этиш мумкин эмас эди, албатта. Бу очеркларда социалистик тузум, янги ҳаёт таъсирида пайдо бўлган янги социалистик хислатларни алоҳида таъкидлаб кўрсатиш, таъриф-тавсифлаш, публицистик мадҳ этиш асосий ўрин тутлади.

«Нишондорлар» (1937) тўпламини 30-йиллардаги ўзбек очерк адабиётининг юксак намунаси деб ҳисоблаш мумкин. Китобга киритилган асарлар ўша даврда таниқли адиблар — сўз санъаткорлари Абдулла Қодирий, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулум, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода, Уйғун, Яшин, Шокир Сулаймон, Парда Турсун, Ҳусайн Шамс ва бошқалар томонидан яратилган бўлиб,

¹¹ Фельетонларининг бир қисми «Бомба» (1932) номи билан нашр этилган.

улар ўз даврига нисбатан поэтик ва публицистик жиҳатдан анча юқори савияда ёзилган.

30-йилларда портрет очерк билан бирга, йўл очерки (сафарнома)нинг ҳам айрим намуналари пайдо бўлди. Ҳ. Шамснинг «Довон ошганда», Ориф Аъзамовнинг «Шарқнинг ғарбида, Ғарбнинг шарқида» («саёҳат эсдаликлари») (1933), М. Усмоннинг «Шўро чегараларининг нариги томонида» (1932), Акмал Пулатнинг «Саёҳат» (1938), Амин Умарийнинг «Қозон йўлида» (1938) очерк китоблари шундай асарлардир. Лекин бу давр сафарномаларида юзаки таъриф-тавсиф, фактларнинг ижтимоий моҳиятини бадий маҳорат орқали чуқур оча билмаслик каби ҳолатлар мавжуд эди. Бу камчиликларга қарамай, 30-йилларнинг иккинчи ярмида ўзбек адабиётида сафарнома жанри ҳам шаклланиганини қайд этиш лозим.

Улуғ Ватан уруши йилларида ҳозиржавоб жанговар жанр — бадий публицистиканинг роли, айниқса, катта бўлди. Ҳамид Олимжон, Ғ. Ғулом, Ойбек, А. Қаҳҳор, Уйғун, Шайхзода, Яшин ва бошқа адибларнинг публицистик мақола, очерк, фельетонлари фашизмга қарши курашда қудратли қуроли бўлиб хизмат қилди. Бу даврда ўзбек бадий публицистикаси муҳим ижтимоий ғояни юксак сўз санъати билан кенг тарғиб қилди. Ҳ. Олимжоннинг сиёсий-лирик публицистик мақолалари, Ғ. Ғуломнинг ижтимоий коллизиялар билан суғорилган, чуқур фикр ва оригинал образлилик табиий уйғунлашиб кетган мақола ва очерклари, С. Айний ва А. Қаҳҳорнинг фашизмни қаттиқ фош этишга қаратилган, бадий юксак ҳажв маҳорати билан ёзилган фельетон ва памфлетлари ҳаётга актив таъсир кўрсатиш билан бирга, сўз санъатининг дурдоналари сифатида адабиётимиз хазинасига кирди.

Улуғ Ватан урушидан кейинги тинч қурилиш йилларида «Шарқ юлдузи», «Муштум» журналларида, республика газеталарида очерк ва фельетоннинг, ёзувчи мақоласининг ранг-баранг кўринишлари кенг тараққий этди. Н. Сафаров, Иброҳим Раҳим, Ҳаким Назир, Й. Шамшаров, С. Анорбоев, Адҳам Раҳмат, Ҳабиб Нуъмон, Й. Муқимов, Ш. Ғуломов, Санжар Тилла ва бошқаларнинг очеркларида пахтакорлар, саноат ишчилари, чорвадорлар, зиёлиларнинг образлари яратилди.

60-йилларда Ғ. Ғулом, Саид Аҳмад, Х. Тўхтабоев, Аббос Муҳиддин, В. Маҳкамов фельетон жанри воситаси билан жамиятимиздаги айрим иллатларга қарши курашдилар, ижобий идеални тарғиб этдилар, совет кишиси юксак фазилатларининг шаклланишига ёрдам қилдилар.

Ҳозирги замон ўзбек бадий публицистикаси ғоявий тематик жиҳатдан бой ва ранг-баранг сўз санъати хазинасига айланди.

І БОБ. ЕЗУВЧИ ПУБЛИЦИСТИКАСИ

ТУШУНЧА ВА ОБРАЗ

Фан-техника, адабиёт, санъат асарларининг асосий негизини фикр ташкил этади. Инсон маданияти ана шу фикрни ифодалаш шакл ва усулларига кўра турларга бўлинади. Фан ва техникада инсон фикри, унинг қудрати ўз ҳолича ошқора ҳамда турли илмий формула ва схемалар тарзида ифодаланади. Фикр бир неча таҳлил ва тадқиқот босқичларини ўтиб, инсон ҳаётига хизмат қилишга мослаштирилган хилма-хил моделлар тарзида намоён бўлади. Инсон фикрининг бавосита инъикоси бўлган бундай моделлар, фикрнинг маълум шаклдаги нусхасидир. Гўзал шаҳарларимиз кўчаларидан ғизиллаб учиб бораётган чиройли автомашиналар, мовий осмонда парвоз этаётган товушдан тез кўркам самолётлар, улкан энергия билан атмосферани найзадай ёриб ўтиб, космосга йўл олган ракеталар инсон фикр қудратининг образли ифодасидир. ✓

Лекин бу мукамал мўъжизавий гўзал моделларнинг асосий мақсади кишида ҳиссиёт — туйғу уйғотиш, образли таъсир кўрсатишдан иборат эмас, албатта. Илмий-тадқиқот фикрининг ҳаракатини ифодалашда бир ёрдамчи воситадир, холос. Илмий-амалий муддао бу фан-техника мўъжизаларининг бош хусусиятидир. Адабиёт ва санъат асарларида инсон фикрининг ифодаланиши ва кузатган мақсади ҳам ўзгача. Адабиёт ва санъат асарларида фикр ҳаёт манзаралари, жонли киши образлари тарзида ифодаланади. Бу асарларнинг амалий мақсади кишиларга эстетик таъсир кўрсатишдан иборат бўлгани сабабли уларда образли тасвир хусусияти асосий ўрин тутаяди ва бош хусусият ҳисобланади.

Инсон тафаккурининг ўзига хос ифодаланиш усулларидан бирини публицистикадир. Публицистиканинг бош хусусияти — фикр-тушунчани мантиқий муҳокамалар тарзида ифодалашдан иборатдир. Тушунча кенг ва чуқур илмий-фалсафий абстракцияларга асосланади.

Илмий тадқиқотда, шунингдек публицистикада қўлланадиган мантиқий тафаккур усулининг моҳияти нимадан иборат? Марксистик философиянинг воқеликни илмий билиш усулларидан бири индукция ва дедукциядир. Булар лотинча сўзлар бўлиб, биринчиси кузатмоқ, хабар олмоқ, иккинчиси чиқармоқ, яъни хулоса чиқармоқ деган маъноларни билдиради. Индукция жузъийликдан умумийликка, айрим фактлар таҳлилидан умумий хулосалар чиқариш-

га қаратилган бўлса, дедукция эса, аксинча, умумийликдан жузъийликка, умумий ҳукмлардан жузъий хулосалар чиқаришга қаратилган тафаккур усулидир. Индукция ва дедукция усуллари бири-бири билан диалектик боғлиқдир. Ҳар қандай дедуктив тушунча воқелик фактларининг чуқур таҳлили ва тадқиқи асосида шаклланидиган умумий назарий қонун-қоидалар билан ёритилмаган ҳаёт фактларининг ҳам ҳеч бир қиммати бўлмайди. Улуғ рус физиолог академик И. П. Павлов айтганидек, «фактларни ушлаб турадиган» восита, яъни умумий назарий фикр бўлиши лозим»¹.

Публицистнинг воқеликни билиш жараёни кўп жиҳатдан олимнинг муҳокама усулига ўхшайди. «Факт олим учун ҳаводир», деган эди И. П. Павлов². Журналистнинг ижодий фаолияти ҳам воқелик фактларини ўрганиш, тадқиқ этишдан бошланади. Шунинг учун публицистикада воқеликни билиш жараёнида асосан индукция усулидан фойдаланилади. Дедукция эса нисбатан камроқ қўлланилади. «Хабар, репортаж, редакцияга хат, партия йиғилишидан ёзилган ҳисобот, лавҳа ва очерк, корреспонденция ва фельетон — газета ва журнал материалларининг ушбу барча шаклларида фикр жузъийликдан умумийликка, жонли мушоҳададан абстракцияга қараб кўтарилиб боради. Бироқ мақолада кўпинча бунинг аксини кўрамиз»³.

Индукция усулидан фойдаланишда публицистнинг аввало сиёсий мавқеи, нуқтаи назари муҳим роль ўйнайди. Марксистик назария мавқеида турган публицистгина ҳаёт фактларини тўғри таҳлил ва тадқиқ эта олади. Бундан ташқари, журналистнинг воқелик фактларини илмий жиҳатдан классификация қила билиши, фактларни ўзаро диалектик боғлиқликда ўрганиши ва ниҳоят, тажриба материалларини мумкин қадар тўла қамраб ола билиши талаб этилади⁴.

Индукция ва дедукция, анализ ва синтез муҳокама усуллари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, бир-бирини тўлдиради, мукамаллаштиради.

Бу муҳокама усуллари биргаликда воқеликнинг ҳаққоний манзарасини гавдалантиришга, уни ҳаракатда кўрсатишга имкон беради. Бу муҳокама усуллари чуқур ўзлаштириб, ҳаётга тўғри тадбиқ эта оладиган публицистгина ўз фаолияти билан ижтимоий тараққиётга актив таъсир кўрсата олади.

Тушунча ҳиссий билимга нисбатан кучли қуролдир. Лекин публицистика тушунчанинг ёлғиз ўзини қуруқ ифодалаш билангина kifолянмайди. Модомики, публицистика ёзувчи-санъаткор публицистнинг давр ҳодисалари ҳақида оташин гражданин сифатидаги жанговар овози, қизғин ижтимоий фикр-мулоҳазалари экан,

¹ Краткий философский словарь, М., 1954, стр. 193.

² Ўша асар, 193-бет.

³ М. С. Черепанов, Проблемы теории публицистики, М., „Мысль“, 1971, стр. 132—133.

⁴ Қаранг: Ўша асар, 134—135-бетлар.

ёзувчи-публицист ўзини ҳаяжонлантирган ижтимоий воқеа ва ҳодисаларни лоқайдлик билан қуруқ ифодалай олмайди, албатта. Ҳақиқий публицистика тушунча билан эмоционалликнинг диалектик бирлигидан ҳосил бўлади. Публицистикада янги фактларни хабар қилиш, айрим мангикий конструкциялар ва бошқа ёрдамчи воситалар орқали ҳам эмоционалликка эришиш мумкин⁵. Лекин булар публицистикада эмоционалликни пайдо қилувчи ёрдамчи воситалардир. Публицистикада туйғуга кучли таъсир кўрсата оладиган ҳақиқий эмоционалликни вужудга келтирувчи асосий восита образлиқдир. Тушунча ва образлиқнинг публицистикада тутган ўрни, ўзаро муносабати ҳақида публицистика назариясида мунозарали фикрлар ҳукм суради.

Ириқ публицистика назариячиси Е. Прохоров ўзининг дастлабки муҳокамаларида тушунча ва образлиқ публицистик асарларнинг асосий хусусиятидир, бу компонентларнинг ҳар бири мустақил амал қилади, бири иккинчисига ҳеч қачон иллюстратив роль ўйнамайди⁶ деган фикрни баён қилган эди.

Ундан кейин бу ҳақда фикр юритган йирик адабиётшунос олим Я. Э. Эльсберг публицистикада тушунча ва образ бир-бири билан мувофиқлашади, лекин образ ҳамisha тушунчага қарамдир, деб таъкидлайди⁷.

Е. Прохоров образ ва тушунчанинг яхлит бир бутунлиги публицистик формасининг муҳим белгисидир деган фикрини кейинги асарларида ҳам қувватлайди ва уни асослашга ҳаракат қилади. «Илмий-назарий ва бадий образли тафаккурнинг бир-бирига қўшилиб, чирмашиб кетганлиги, яхлит бир бутунлиги,— деб ёзади Е. Прохоров,— публицистикада мавжуд ҳодиса бўлибгина қолмай, балки зарурий ҳолдир»⁸.

Е. Прохоров ўзининг бу фикрларини кейинчалик К. Маркснинг «Францияда граждандар уруши» деб аталган машҳур классик публицистик асари таҳлили хулосаларига таянган ҳолда асослайди⁹.

Тадбиқ этиладиган объект етарли даражада конкретлаштирилмаганлиги туфайли Е. Прохоровнинг бадий образлиқ ҳар бир публицистик асар¹⁰ ички структурасининг бир бўлагини ташкил этувчи асосий хусусиятидир, деган бу фикрлари ҳақли равишда

⁵ Қаранг: М. С. Черепанов, Проблемы теории публицистики, 118–125-бетлар.

⁶ Қаранг: Е. П. Прохоров, Заметки о теории, „Журналист“, Учебная газета факультета журналистики МГУ, 10 января 1957 года.

⁷ Я. Эльсберг, Образ в публицистике, ж. „Советская печать“, 1960, № 10, стр. 20.

⁸ Е. Прохоров, В. И. Ленин о публицистической форме отражения действительности (к изучению ленинской теории публицистики), „Вестник МГУ“, серия VII, Филология, журналистика, 1961, № 6, стр. 11.

⁹ Қаранг: Е. Прохоров, Публицистика в жизни общества, М., Изд-во МГУ, 1968, стр. 8–19.

¹⁰ Публицистика деганда матбуотда қўлланадиган хабардан тортиб, очеркка қадар бўлган барча жанрлар киреди. Одатда публицистикани информатив, аналитик ва бадий-публицистик жанрлардан иборат гуруҳларга ажратадилар.

эътирозга сабаб бўлади. М. С. Черепухов фикрича, мақола, масалан, бош мақоладаги «баҳо ва муҳокамалар»ни образлилик асосига қурилган деб бўлмайди. Публицистикада образ ва тушунчанинг яхлит бирлиги ҳақидаги бу фикр, дейди у, ҳатто тажрибали журналистларни ҳам гангитиб қўйиши мумкин¹¹.

Дарҳақиқат, публицистиканинг барча жанрларидан образлиликни талаб этиш амалий ижод жараёнига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Бу баҳсни тўғри ҳал этиш учун публицистикада образлиликнинг хусусияти, даражаси ҳақидаги масалани ойдинлаштиришга тўғри келади. М. Черепухов Е. Прохоровнинг публицистикада образнинг ролини ошириб кўрсатишига, украиналик олим, журналистика назариячиси В. Здравегонинг публицистикадаги образни турларга ажратиб кенг талқин этишига эътироз билдиради. Черепухов фикрича, публицистикада бадий адабиётга хос ҳаёт манзарасини акс эттиришга хизмат қиладиган бадий образ эмас, балки ифода образи, яъни сўз образи мавжуддир. М. С. Черепухов Е. Прохоровнинг ўз назарий муҳокамаларида қўллаган «бадий образ» терминига ҳам норозилик билдириб ёзади: «Ифода, сўз образи, поэтик стилистика бадийликнинг қатъий белгиси эмас ва унинг хусусиятини белгилай олмайди. Шу сабабли образли тил воситалари кенг қўлланиладиган публицистик асарларни бадий деб аташга ҳеч бир асос йўқ»¹².

М. Черепухов, публицистика бадий ижод соҳасига кирмайди, деб ҳисоблайди. Бу ҳақидаги муҳокамаларини яқунлаб, қуйидагича қатъий хулоса қиқаради: «Публицистика бадий адабиёт эмас, бадий ижод соҳасига кирмайди. Воқелик манзараси, воқеликни билиш методи сифатидаги образ публицистик асарнинг специфик формаси ҳисобланмайди. Агар ҳақиқий маънодаги образ газетада ва журнал публицистикасида (?) муҳим ўрин тутиб келаётган экан, бунинг сабаби матбуотимизда дурагай жанрлардаги асарларнинг тез-тез пайдо бўлиб туришидир. Публицистика воситалари ҳамда бадий тасвирдан фойдаланаётган бундай жанрга очерк, фельетон, памфлет, қисман репортаж, зарисовка кирди»¹³.

Бу масалада бошқа бир назариячи В. В. Ученонинг фикри ҳам юқоридаги фикрга ҳамоҳангдир. «Биз бадий образ воситалари барча публицистик жанрлардаги асарларнинг негизини ташкил этувчи зарурий восита деб ҳисоблай олмаймиз. Бадий образ воситалари фақат бадий-публицистик жанрлар: очерк, фельетон, памфлет учун асосий ва зарурийдир»¹⁴. Хуллас, Я. Эльсберг манзарали ва сўз образи публицистика жанрларига хос хусусиятдир деб эътироф этган бўлса, Е. Прохоров бадий образ публицистиканинг муҳим хусусиятларидан биридир, деб таъкидласа, М. Черепухов ва В. Ученова бу фикрларга қарама-қарши нуқтаи назарни

¹¹ Қаранг: М. С. Черепухов, Проблемы теории публицистики, стр. 108

¹² М. С. Черепухов, Уша асар, 111-бет.

¹³ М. С. Черепухов, Уша асар, 116-бет.

¹⁴ В. В. Ученова, Гносеологические проблемы публицистики, стр. 123

баён қиладилар. Бизнингча, бу фикрларнинг бирини қабул қилиб, иккинчисини рад этиш масалани ойдинлаштиришга ёрдам бермайди. Бу фикрларни публицистик ижод тажрибаси натижалари билан солиштириб ўрганиш ҳақиқатни аниқлашга олиб келиши мумкин.

Я. Эльсберг публицистикада образ ҳақида фикр юритганда қайси гуруҳ жанрларни назарда тутганлигини очиқ айтмайди. Бироқ, буни мақоладаги айрим фикрлар мазмунидан ҳамда таҳлил этилган асарлар характерида билиб олиш мумкин. Публицистикада образнинг хусусияти ҳақида гапириб, у бундай дейди: «У ёки бу ҳаётий воқеа, корхона, цех, колхоз ва шу кабиларнинг тасвири-ни чизишнинг қуруқ ўзи ҳали образ деган сўз эмас»¹⁵.

Муаллиф В. И. Ленин публицистикасидан характерли бир мисол келтиргандан сўнг, тажрибали публицист-ёзувчи Татьяна Тэсснинг «Газетхон редакция эшигини қоқади» деб аталган, хатларга обзорнинг энг яхши намунаси бўлган публицистик материални таҳлил этади. Юқоридагилардан маълумки, Эльсберг публицистикада образ ҳақида гапирганда хабар, корреспонденция типидagi соф публицистик материалларни кўзда тутмайди, албатта.

Я. Эльсбергнинг илмий муҳокамаларидан образлилик, шунингдек, бадий образ элементлари ҳамма жанрларга хос бўлмай, балки санъаткорона ёзилган публицистик асарларнинг зарур хусусиятидир, деган фикр англашилади.

Е. Прохоров бадий образлилик публицистиканинг таркибий қисми, деган фикрни олға сурганда бадий образли элементлар кенг-роқ ўрин олган ёлғиз бир асар таҳлиliga асосланади. Карл Маркснинг «Францияда граждaнлар уруши» асари «Коммунарлар олиб борган қаҳрамонона курашнинг моҳияти ва аҳамиятини бутун дунё ишчилар синфига тушунтириш, бутун пролетариатни бу курашнинг жаҳоншумул тарихий тажрибаси билан қуроллантиришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди»¹⁶. Маркс бу буюк воқеа тўғрисида ўқувчининг мантиқий муҳокама юритиши билангина кифояланмасдан, уни маълум даражада тасаввур этишини ҳам истаЙди. Шу туфайли мазкур асарида мантиқий муҳокамалар билан бирга, бадий образ элементларидан ҳам фойдаланади. Бу асар структурасида очерк, репортаж, обзор жанрлари хусусиятлари ҳам ўрин олган. Ф. Энгельс Маркснинг мазкур асарига ёзган сўзбошида унинг публицистик услубининг шу хусусиятини алоҳида қайд этган эди. «Бу асарда Париж Коммунасининг тарихий аҳамияти қисқа, кучли штрихлар орқали шу қадар моҳирлик билан, энг муҳими шу қадар ҳаққонийлик билан яратиб берилганки, бу масала бўйича бундан аввал яратилган ҳамма асарларда шу хусусият етишмас эди»¹⁷.

¹⁵ Ўша журнал, 20-бет.

¹⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные произведения в трёх томах, т. 2. М., 1970, стр. 487 (Гаржима ўзимизники).

¹⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные произведения в трёх томах, т. 2. стр. 193.

Е. Прохоров Маркс асарида воқеа тасвири ҳамда воқеа иштирокчиларининг образ — портретлари чизилганлигини ва бошқа бадий образ элементларини муфассал таҳлил этади. Е. Прохоров тадқиқотидаги етишмовчилик шундаки, у ўз илмий хулосаларида ягона фактга таянади ва ундан чиқарган, шубҳасиз, ҳаққоний хулосаларини барча публицистик жанрларга тадбиқ этмоқчи бўлади. Ҳар қандай гениал асар бўлишидан қатъий назар ягона факт умумий қонда чиқариш учун етарли даражада асос бўлолмайди. Умумий-назарий таъриф ўз соҳасининг энг муҳим асарлари хусусиятларининг, катта даврдаги ижодий фаолият тажрибасининг синтезидир. Е. Прохоров таърифи эса, публицистиканинг барча жанрларини қамраб ололмайди. Бундан қатъи назар, ягона факт ҳам умумий қонуниятнинг бирор ўзига хос хусусиятини очишга, аниқлашга ёрдам бериши мумкин.

М. С. Черепанов Е. Прохоровнинг образлилик публицистик асарларнинг таркибий қисмидир, деган фикрига эътироз билдирганда тадқиқотчи таянган фактнинг хусусиятига нисбатан муносабат билдирмайди. Аксинча, ўз далилларини исботлашда, унинг сўзи билан айтганда, «соф публицистик асарлар» (корреспонденция, бош мақола, мақоланинг бошқа турлари) тажрибасига асосланади. «Гап соф публицистик деб аталган асарлар ҳақида кетяпти. Публицистика асарлари учун эса, ҳамма вақт, ҳар қандай ҳолларда воқеликни тушунча шаклида ифодалаш характерли хусусиятдир»¹⁸.

Дарҳақиқат, матбуотимизда бадий образ элементлари учрамайдиган, қисман сўз образидан фойдаланиб ёзилган материаллар ҳам кенг қўлланилади. Публицистика жанрларидаги бу типик ҳолат М. Черепановнинг юқоридаги фикрларига асос бўлган, албатта. В. В. Ученова фикрлари ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин.

Е. Прохоров ўз тадқиқот объектини ёлғиз бир асар билан чеклаб қўйган бўлса, М. Черепанов, В. Ученова публицистика тажрибасида бадий образ элементлари муҳим ўрин тутган публицистик асарлар ҳам мавжудлигини тан олмайдилар. Ҳолбуки, матбуотимизда сўз образидан фойдаланиб ёзилган «соф публицистик» асарлар билан бирга, сўз образи ва бадий образ элементларининг ўзаро бирикмасидан ҳосил бўлган, бадий ижод даражасига кўтарилган публицистик асарлар ҳам мавжуд. Бундай асарларни ёзувчи публицистикаси, деб аташ мумкин. Баъзи тадқиқотчилар буни «бадий публицистика», «прозадаги сиёсий лирика» деб ҳам юритадилар¹⁹. Бизнингча, ёзувчи публицистикаси термини ёзувчилар, етук публицист санъаткорлар томонидан яратилган хилма-хил материалларни ўз ичига қамраб олади. Е. Прохоровнинг бадий образлилик публицистиканинг таркибий қисмидир, бундай хусусият публицистик асарларнинг ички структурасини ташкил этади, деган

¹⁸ М. С. Черепанов, Проблемы теории публицистики, стр. 116.

¹⁹ Қаранг: В. Рубашкин, Публицистика Ильи Эренбурга против войны и фашизма, М., 1965, стр. 309.

тезисини бадний публицистик жанрлар — очерк, фельетон, памфлет ва ёзувчи публицистикасига нисбатан тадқиқ этиш мумкин. Фан ва санъатга хос асосий хусусиятларнинг бирга қўшилишидан ҳосил бўлган бундай жанрларни Прохоров «синтетик жанр» деб атайди²⁰. Бу фикр М. Горькийнинг очерк тадқиқот билан ҳикоя оралиғида туради, деган фикрига асослангандир. Очеркнинг ички структурасини кўздан кечирган ҳар бир тадқиқотчи унда илмий-назарий тафаккур билан бадний тасвир табиий уйғунликка эга эканини эътироф этади, албатта. Фельетон, памфлет структурасида ҳам бу хусусиятлар ўзига хос йўсинда намоён бўлади. Ёзувчи публицистикаси ҳам «Соф публицистик» жанрлардаги тушунча таркибига бадний адабиёт ҳамда бадний-публицистик жанрлардаги бадний образлилик элементларининг киришувидан ҳосил бўлган ўзига хос «синтетик жанр»дир.

«Ёзувчи образлар билан фикрлаши лозим» дейди машҳур фин ёзувчиси Марти Ларин «Тугилган кунинг билан»²¹ деб аталган Улуғ Октябрга бағишланган публицистик мақоласининг муқаддимасида. Автор бу фикрга қатъий амал қилиб, Улуғ Октябрни А. С. Пушкин эртақларидаги паҳлавонга ўхшатади, уни кундан-кунга камол топиб бораётган жонли шахс қиёфасида оригинал ифодалайди. Бироқ ёзувчи публицистикасида ҳам образлиликдан маҳрум бўлган асарлар учрайди. Лекин бу нотипик фактларга асосланиб, ёзувчи публицистиканинг хусусиятини инкор этиш, уни соф публицистик асарлар қаторига қўшиш ҳақиқатга тўғри келмайди.

Ёзувчи публицистикасига фақат адиблар асарларигина эмас, балки йирик публицист сўз санъаткорлари томонидан яратилган асарлар ҳам киради. К. Маркснинг «Францияда гражданлар уруши» номли асари ҳам шу типдаги публицистиканинг намунасидир. Бундай публицистлар мантиқий тафаккурни бадний образ элементлари билан санъаткорона мувофиқлаштириб, публицистик ижодни бадний ижод даражасига кўтарган ўзига хос талантлардир. А. В. Луначарский бундай публицистларни сўз санъаткори деб атайди. «Публицистларнинг катта қисми, деб ёзади у, ўзларининг буюк илмий муҳокамаларига ҳеч бир путур етказмаган ҳолда айна замонда, санъаткордирлар»²². ✓

Бундай публицистиканинг Россиядаги классик вакили А. И. Герцендир. В. И. Ленин, шунингдек М. Горький, В. Маяковский, А. В. Луначарский, М. Шолохов, А. Фадеев, И. Эренбург, Л. Леонов, Б. Горбатов ва бошқа совет публицистларининг асарлари бадний образли публицистиканинг бой хазинасини ташкил этади. Мазкур сўз санъаткорларининг асарларини бадний адабиётга хос бадний образ элементларини четлаб ўтиб, фақат сўз образидан

²⁰ Е. Прохоров, Публицистика в жизни общества, стр. 39.

²¹ „Правда“, 6 ноября 1971 года.

²² А. В. Луначарский, Сб. соч. в восьми томах, т. I, М., 1963, стр. 264—265.

гина фойдаланиб ёзилган публицистика дейиш мумкинми? Бундай публицистикани «бадий ижод соҳасига кирмайди» деб ҳисоблаш ҳақиқатни инкор этиш эмасми? Бундай публицистика намуналари ўзбек публицистикасида ҳам муҳим ўрин тутади. Атоқли публицист-санъаткор академик В. Зоҳидовнинг қуйидаги фикрларида худди шу тифдаги бадий публицистиканинг хусусияти қайд этилади. «Адабиётнинг бир тури бўлган публицистика ўзининг хилма-хил кўринишларига эга. Публицистиканинг ўзаро тенг ҳуқуқли бўлган бу турларидан баъзилари давр тақозоси, конкрет ижтимоий шароит талаби билан матбуотда муҳим роль ўйнаши мумкин. Умуман олганда, информацион хусусиятга эга бўлган публицистика эмас, балки эмоционал, образли, бадий эстетик туйғу ҳосил қиладиган публицистика биринчи ўринда туриши керак. Публицистни ҳаяжонлантирган мавзу китобхонни ҳам ўзига мафтун этмоғи лозим. Публицист бундай таъсирчанликка эришмоқ учун поэзия, проза ва шу кабилар вужудга келтирган бадий-тасвирий воситаларнинг ҳаммасини, аввало, образлиликни эгаллаб олмоғи керак»²³.

Бадий публицистика (ёзувчи публицистикаси)да образлилик ўзига хос йўсинда намоён бўлади. Бадий адабиётда ёзувчи бошдан-оёқ нуқул образ тилида сўзлайди. Бундай образлиликни «яхлит образлилик»²⁴ деб аташ мумкин.

Мантиқий муҳокама хусусиятига ҳам эга бўлган публицистикада, жумладан, ёзувчи публицистикасида образлилик ўзига хос хусусиятларга эгадир. Я. Эльсберг ёзади: «Публицистикада образ манзарани аниқ, ёрқин кўра оладиган, ҳаётнинг маълум ҳодисасини тасаввур эта оладиган даражада ифодаловчи тасвир ёки мазкур ҳодисанинг асл моҳиятини ойдинлаштирадиган, уни яхшироқ тушуниш, аниқлаш, баҳолашга ёрдам берадиган ўхшатиш, қиёслаш воситаларидан иборатдир»²⁵.

Маълумки, Я. Эльсберг публицистикада образнинг икки хил хусусиятга эга эканини қайд этади. Биринчиси, публицистиканинг барча турларига хос сўз образи бўлса, иккинчиси, бадий адабиётга хос манзарали образлиликдир.

Ёзувчи публицистикасида сўз образи «соф публицистика» асарларига нисбатан устун даражада қўлланилади. Сўз образи ҳисобланадиган мажозий иборалар, муболаға, истиора, ўхшатиш, сифатлаш, ҳажвий-юмористик воситалар: киноя, қочириқ ва шу кабилар мақоладаги мантиқий муҳокамаларга ўзига хос руҳ бағишлайди. Бундай образлиликка классик ёзувчиларнинг асарларидан олинган машҳур образлар, кўчирмалар ҳам киради.

Бадий адабиётга хос образлилик элементлари ёзувчи мақоласидаги образлиликнинг юқори босқичидир. Ёзувчи мақоласида кон-

²³ В. Захидов, На широких рубежах современности, Журнал „Корреспондент“ (Ташкент), № 7, 1971, стр. 30.

²⁴ Я. Эльсберг, Образ в публицистике, „Советская печать“, 1960, № 10, стр. 20.

²⁵ Я. Эльсберг, Образ в публицистике, стр. 20.

крет ҳаёт манзаралари ҳам акс этади. Булар мақолани шунчаки жонлантириш учун киритилган (афсуски, баъзан шундай ҳолларга ҳам дуч келамиз) тасодифий воқеа, натурал лавҳалардан иборат эмас, балки маълум ғоявий муддаони, публицист фикрини ёрқин очиб беришга хизмат қилувчи ҳаётнинг ибратли типик манзараларидир. Шарқ классик дидактик публицистикасида бадий адабиётга хос бундай беллетристик элементлар устун даражада учрайди. Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб», Али Ҷоиз Кошифийнинг «Ахлоқий Муҳсиний» (XV аср) ва бошқа шу каби асарларда фикр ибратли воқеа ва ҳодисалар орқали ҳам тасдиқлайди. Лекин бу воқеалар реалистик ҳаёт манзаралари бўлмай, рамзий фантастик, шартли-дидактик воқеалардир.

Ҳаёт манзаралари тасвирдан иборат бундай беллетристик элементлар ҳозирги замон публицистикасида реалистик хусусиятга эга. Булар айрим репортажнома лавҳалар, тугал мазмунли новелла, бирор воқеа ёки эсдалик баёни, психологик портрет, психологик ҳолат тасвири, образли характеристика, диалог, монолог, шърий парчалар ва бошқа воситалардан иборат.

Бадий асарларда ҳаёт ҳақиқати жонли бадий образлар шаклида ифодаланса, ёзувчи публицистикасида образлиликнинг бу икки кўриниши бирга қўшилиб, асардаги асосий ғояни ҳаракатга келтирувчи қудратли ички энергия бўлиб хизмат қилади. Ф. Энгельс инқилобий публицистика «Пролетарлар оммасини қўзғатмоғи даркор»²⁶ деганида актив революцион ғоянинг чинакам эмоционаллик, образлилик билан қўшилишини кўзда тутган эди.

В. Г. Белинский асарнинг бадийлиги ундаги ғоянинг пафос даражасига кўтарилишидир, деб таъкидлайди. «Поэтик ғоя—на силлогизм, на догма, на қоида. Поэтик ғоя жонли эҳтиросдир, пафосдир»²⁷.

Белинский ўзининг бу фикрини янада конкретлаштиради. «Пафосда шоир гўзал жонли мавжудотни севгандек ғояга мафтун бўлиб қолади, бу ғояни бутун қалбига жойлаб, уни ақл, муҳокама, ҳис-туйғу, қалбининг айрим бир фаолияти билангина эмас, балки бутун маънавияти билан идрок этади. Шу сабабли унинг асарида ғоя мавҳум фикр, қотиб қолган жонсиз форма эмас, балки жонли ижод сифатида намоён бўлади»²⁸.

В. Г. Белинскийнинг бу фикрларини жанр хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда публицистикага ҳам тадбиқ этиш мумкин. Публицистикада ғоя сўз образи ҳамда бадий образ элементлари воситаси билан поэтик ғояга айлантирилади. Лекин унинг асосини бадий асарлардаги сингари воқеликнинг индивидуал манзараси, индивидуал шахс образи эмас, мантиқий муҳокама ташкил этади. Публицист образ воситаси билан ҳақиқатни излайди, уни талқин

²⁶ К. Маркс, Ф. Энгельс, Сочинения, Издание второй, т. 21, М., Политиздат, 1961, стр. 22.

²⁷ В. Г. Белинский, ПСС, М., Изд-во АН СССР, 1953—57, т. XI, стр. 370.

²⁸ В. Г. Белинский, ПСС, т. VII, стр. 312.

этади, изоҳлайди, далиллайди. Ҳақиқатнинг жамият тараққиётига актив таъсир кўрсатишини таъминлайди. Шу сабабли публицистикада пафос мафкуравийлашган пафосдир²⁹. Бошқача қилиб айтганда, «Публицистиканинг пафоси ҳақиқатни билиш пафосидир» (Лев Кассиль)³⁰. Шундай қилиб, публицистикадаги образ тушунча образидир, тушунчанинг пафос даражасига кўтарилишидир.

А. И. Герцен публицистикада ғояни, тушунчани чинакам пафос даражасига кўтара оладиган публицист-санъаткор эди. В. Г. Белинский кўрсатишича, А. И. Герцен талантида фикр биринчи ўринда, аммо бу фикр поэзияга айлантирилган фикрдир, «Ким айбдор?» повестининг муаллифи ақлни поэзия даражасига кўтара оладиган, фикрни жонли шахсларга айлантира оладиган ажойиб ёзувчидир»³¹.

Белинскийнинг бу фикрида «Ким айбдор?» қиссасининг ўзига хос хусусиятигина эмас, балки Герцен публицистик талантининг моҳияти ҳам очиб берилган. А. И. Герценнинг «Ўтмиш ва ўйлар» деган йирик публицистик эпопеясининг ғоявий-бадий хусусияти юқоридаги хулосани тўла тасдиқлайди. Публицистикада воқелик, автор муҳокамалари ҳамда ҳаётнинг гоҳ яхлит, гоҳ ассоциатив манзаралари тарзида ифодаланadi.

Оддий сув қудрати кучли механизмлар ёрдамида электр энергиясига айлантирилганидек, публицистикада ҳаётий тушунча автор қалб призмасидан ўтиб, образга айланади. Бу жиҳатдан публицистика поэзиядаги ижодий жараёни эслатади. Публицист шахсияти худди шоир шахсияти сингари ўзининг бой ички дунёси, нуқтаи назари билан тўла намоён бўлади. Публицистикада автор шахсияти биринчи навбатда ижтимоий шахс. У халқ, мамлакат тақдири, халқаро масалалар ҳақида фикр юритади, бу масалаларга ўз муносабатини билдиради. Жамият ҳаётига актив таъсир кўрсатувчи жанговар курашчи — гражданин сифатида майдонга чиқади. Биз публицист шахсиятини ижтимоий шахс сифатида тушуниш билан бирга, уни жонли шахс сифатида ҳис этамиз. Публицист ўзи талқин этаётган масалаларга субъектив ички муносабатини изҳор этади: қувонч ва шодлиги ёки ғазаб ва нафрати, мамнунлиги ёки норозилиги, ҳуллас, барча туйғулар силсиласи яққол намоён бўлади. Шундай қилиб, публицистикада автор образи поэзияда шоир образи сингари марказий ўрин тутади. Публицист образи автор монологи тарзида ифодаланган асарлар ёзувчи публицистикасида кенг ўрин тутади. Бундан ташқари, публицистикада киши образи, юқорида қайд этганимиздек, портрет-образ, айрим психологик кечинмалар, руҳий ҳолатлар ва бошқа хусусиятларнинг қисқа, ёрқин тасвири тарзида ҳам ифодаланadi. Публицистикада бадий образ элементларидан иборат бўлган бу хусусиятлар публицистиканинг поэтик ижод турларидан бири эканини яна бир бор тасдиқлайди.

²⁹ М. Поляков, Поэзия критической мысли, М., «Советский писатель», 1968, стр. 53.

³⁰ «Вопросы литературы», № 1, 1970, стр. 67.

³¹ В. Г. Белинский, Сб. соч. в трёх томах, т. 3, М., 1948, стр. 23.

Шундай қилиб, одамлар образи билан ғоялар образи ўзаро чамбарчас боғлиқ равишда амал қилади. Ғоялар мавҳум тушунчалардан иборат эмас, албатта. Ғоялар воқелик билан боғланган бўлиб, шу воқелик таъсирида келиб чиқади. Ғоялар халқ оммаси амалий фаолиятининг умумлашган синтезидир. Ватанпарварлик ғояси совет халқининг Ватанга муносабатини ифодаласа, қаҳрамонлик совет кишиларининг мустақил, эркин, ҳар тарафлама гўзал ҳаёт кечирिशга бўлган интилиши ва амалий ҳаракатини акс эттиради. Адабий асарларда бўлгани каби публицистикада ҳам ғоя — тушунча образи Ватан, халқ, муҳим ижтимоий-тарихий ҳодисалар образидир. «Қаҳрамонлар ҳақида гапирганда шунини эсда тутиш керакки, — дейди И. Эренбург, — қаҳрамонлар фақат одамлардангина иборат эмас, шу билан бирга, «Парижнинг таслим бўлиши» романида Париж ва «Бўрон» даги уруш ҳамдир»³².

Публицистика воқеликни «сиёсий призма орқали» (Е. Прохоров) акс эттиради. Адабиётнинг бир тури бўлган публицистиканинг вазифаси «ижтимоий тажрибани сиёсий ифодалашдан»³³ иборат. Публицистика таркибидаги бош йўналиш ҳисобланган мантиқий муҳокама ҳам юқоридаги мақсадга хизмат қилади. Бироқ ҳаётни тушунча шаклида ифодалашга даъват этилган публицистик жанрларда, юқорида қайд этганимиздек, образлилик салмоғининг ошуви билан тушунча пафос даражасига кўтарилади. Шу муносабат билан публицистикада тушунча ва образлиликнинг ўзаро алоқасида образнинг функцияси ҳақидаги назарий масала келиб чиқади.

Баъзи тадқиқотчилар публицистик асарларда мантиқий муҳокама бош йўналиш ҳисобланиб, образлилик унга бўйсунди, деган фикрни олға сурадилар. Я. Эльсберг бундай дейди: «Публицистикада образ тушунча тарзида ифодаланган асосий фикр ривожига ҳамиша қатъий бўйсунди, бу фикрни изоҳлайди, уни янада далиллайди ва конкретлаштиради, шу билан бирга мазкур фикрнинг асосий моҳиятини кучли, ёрқин ифодалайди»³⁴.

Я. Эльсбергнинг бу фикрида публицистикада образ функциясининг муҳим бир хусусияти қайд этилган. Дарҳақиқат, соф публицистика жанрларидагина эмас, балки ёзувчи публицистикасида ҳам сўз образи ва бадий образнинг айрим белгилари авторнинг асосий ғоявий муддаосининг янада ёрқинроқ, таъсирлироқ ифодаланишига хизмат қилади. Лекин публицистикада, айниқса, ёзувчи публицистикасида образ ғоявий иллюстрация вазифасини бажариш билангина чекланмайди. Е. Прохоров публицистика назариячиларининг публицистикада образ фақат ёрдамчи роль ўйнайди, деган фикрига эътироз билдиради. Илмий-назарий билим ҳамда санъатнинг ўзига хос ижтимоий функциясини тадқиқ этиш асосида ўз даъвосини далиллашга ҳаракат қилади. Илмий-назарий билим кишида маълум дунёқараш ҳосил қилади. «Назарий билимсиз

³² «Вопросы литературы», № 4, стр. 133.

³³ М. Черепанов, Проблемы теории публицистики, стр. 127.

³⁴ «Советская печать», 1960, № 10, стр. 20.

дунёқарашнинг бўлиши мумкин эмас. Назарий билим эса, фақат назарияни ўрганиш асосида вужудга келади. Санъат эса, маълумки, назарий билим ҳисобланмайди»³⁵. «Санъатнинг вазифаси,— деб таъкидлайди автор,— қисқача қилиб айтганда, шахс умуман, гуруҳ, синф, жамиятнинг дунёни билиш, мушоҳада этиш хусусиятини шакллантиришдан иборатдир»³⁶.

Бинобарин, автор публицистикадаги бадий образлилик фақат ёрдамчи роль ўйнамасдан, балки санъат асарлари сингари мустақил функцияни ҳам бажариб келади, деб таъкидлайди.

Е. Прохоров ўзининг бу фикрларини Қ. Маркнинг «Францияда граждандлар уруши» асаридаги образлилик элементларини тадқиқ этиш асосида исботлайди. Тадқиқотчининг кўрсатишича, бу асарнинг ички структурасини икки хусусият: назарий-илмий тафаккур ва бадий образли элементлар ташкил этади. Қарл Маркс асарида «Миллий мудофаа ҳукумати аъзолари ва унинг бошлиғи Тьернинг бадий образли характеристикаси» ва бошқа бадий образли элементларни таҳлил этиш асосида автор шундай хулосага келади: «Бу элементлар «ҳажми»нинг кескин ошиши ва асар структурасидаги муҳим роли туфайли сон ўзгаришлари сифат ўзгаришларига олиб келмасмикин? деган савол туғилади. Назаримда худди шундай — бадий образли элементлар иллюстрация эмас, бошқачароқ вазифани бажаради»³⁷. Дарҳақиқат, Маркс асаридаги бадий образли портретлар галереяси, Париж Коммунасининг кенг тасвири, фактлар обзорида яралган ҳаётий манзаралар ва бошқа шу каби элементлар, биринчи навбатда воқеа моҳиятини очишдан иборат асосий муддаога хизмат қилади. Бу бадий образли элементларда ифодаланган ҳаёт мазмуни ҳамда мазкур элементлар уйғотган илмий-назарий талқин этиш мақсадига, яъни илмий-назарий тафаккурга қатъий бўйсунди, уни конкретлаштиради, далиллайди. Шу билан бирга, бу бадий образли элементлар ҳаёт ҳақида тасаввур ҳам ҳосил қилади, Маркс асарида воқеа иштирокчиларининг конкрет маънавий-ижтимоий қиёфалари намоён бўлади, воқеанинг содир бўлиши, давоми ва тақдири манзаралари ўқувчида фақат сиёсий тушунча ҳосил қилиб қолмасдан, санъат асарларидаги сингари воқеликни ҳис этиш, ҳиссий тушунча, мушоҳада ҳам ҳосил қилади. Демак, бадий образлилик кенг ўрин олган ёзувчи публицистикасида образлилик иккинчи вазифани ҳам бажаради. Шундай қилиб, ёзувчи публицистикасида воқеликни таҳлил ва тадқиқ этишнинг икки тури — тушунча шакли ҳамда образли инъикос хусусиятлари бирлашади. Образлилик ҳамма вақт автор гоёясида кенгдир.

Ёзувчи публицистикаси асарлари замиридаги очерк, фелъетон, памфлет, новелла, драматик диалог ҳамда поэзия унсурлари ман-

³⁵ Е. Прохоров, Публицистика в жизни общества, стр. 34.

³⁶ Ўша асар, 38-бет.

³⁷ Е. Прохоров, Ўша асар, 33-бет. (Таъкид бизники),

тикий фикрни тасдиқлаш билан бирга, ҳаётни ҳиссий тушунтириш функциясига ҳам эгадир. Ўрта Осиё халқлари классик адабиётидаги дидактик публицистикада автор муддаоСИ ҳаёт картиналари, воқеа ва ҳодисалар, ривоятлар орқали кенг тасдиқланади. А. Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» ва бошқа асарларида, Қошифийнинг «Ахлоқий Муҳсиний» китобида ҳар бир фикр маълум ривоятга, воқеага асосланиб ташвиқ этилади. «Ахлоқий Муҳсиний»да автор ҳаё, сир сақлаш ва бошқа масалалар ҳақида гапирганда аввало, шу фикр образли ифода, бир байт, тўрт йўллик шеър билан чиройли ифодаланади. «Ҳаё улугъ фазилат бўлиб, ҳаёли киши ҳаммага мақбулдир...

Ҳар кишини тўғри йўлга ундагай ҳар он ҳаё,
Ҳам ёмон феълдан кишини асрагай жонон ҳаё.

Ҳаёли киши яхшилик мевасини беради. Чунончи, бу нарса қуёш нурида етилган мевага ўхшайди. Мевали дарахт қуёш нуридан маҳрум бўлиб қолса, меваси хом ва бемаза бўлади. Ҳаёсиз одам ҳам бетаъм мевага ўхшайди.

Бу шеърӣ ва образли ифода ҳаёнинг юксак инсоний фазилат эканини ишонтирарли талқин этади. Ҳаёнинг қуёшга ўхшатилиши, ҳаёсизнинг қуёш нуридан маҳрум бўлган дарахт мевасидек хом ва бемаза эканлиги фикрни конкретлаштириш билан бирга, уни кучли далиллайди.

Бироқ, муаллиф инсон ҳаёти учун бағоят зарур бўлган бу фикрнинг ҳиссий таъсирини янада ошириш мақсадида шунга мувофиқ ривоят келтиради. Умр бўйи шўр сув истеъмол қилиб юрган камбағал, қашшоқ бир араб бир жойдан чучук сув ичиб кўриб, уни жаннат суви бўлса керак деб ўйлайди. Мешга солиб, ғоят тансиқ совға сифатида халифага олиб боради. Халифа сувнинг мешда таъми бузилабошлаганини, бемаза эканини не умидлар билан ўз ҳузурига келган арабга билдирмасдан унга катта инъом бериб жўнатади. «Арабни шу ернинг ўзидан қайтариб юборишимнинг боиси шундаки, у яна илгарироқ юрса, дарё сувидан ичар ва ўзи олиб келган сув нақадар бемаза эканини билиб баттар хижолат чекар эди», дейди ҳоким яқинларидан бирининг саволига.

Муаллиф ҳаё ҳақидаги фикрни тагин ҳам далиллаш учун яна бир типик факт келтиради, «Анушервон Одил ўз хоналаридан бирда нарғис гулини ўстирган эди. У ўша хонада ўз хотин ва канизаклари билан ҳеч қачон ҳазил-мутойна қилмасди. Айтар эдиким, нарғис худди қараб турган кўзга ўхшайди ва мен ундан ҳаё қиламан».

Булар ҳаётнинг ривоятлар шаклида ифодаланган манзаралари, одамлар орасидаги реал муносабатларнинг рамзий-романтик бўёқлар билан нурлантирилган эссенциясидир. Бу манзарали тасвирнинг функцияси фақат ҳаё ҳақидаги фикрни тасдиқлашдан иборат эмас. Булар кишини воқеа, манзаралар таъсирида тарбиялаш мақсадини ҳам кўзда тутати: одамлар ҳаётда ўзларини қандай тутишни, бир-бирларига қандай муомала қилишни ўрганадилар.

Ҳозирги замон ёзувчи публицистикасида воқелик ҳақидаги мулоҳазалар билан бирга, бу воқеликнинг деталларда ифодаланган қисқа, лўнда манзаралари ҳам кенг ўрин тутади. Бир мисол келтириб ўтамиз. Пиримқул Қодировнинг «Инсон ва ҳақиқат»³⁸ деган мақоласида ҳақиқатнинг инсон ҳаётидаги роли, инсоннинг бахт ва ҳақиқат учун кураши ҳақида мулоҳаза юритилади. «Одамзод ҳақиқат йўлидан боргандагина бахтиёр бўла олади. Шунинг учун биз бахтга қандай эҳтиёж сезсак, ҳақиқатга ҳам шундай эҳтиёж сезамиз». Ёзувчи ҳақиқат йўлига тўғаноқ бўлиб, инсоннинг бахтга интилишига зарба бераётган баъзи амалдорларни, идора раҳбарларини қоралайди. Шу билан бирга, ҳақиқат учун кураш қатта жасорат, мардлик талаб этишини алоҳида таъкидлайди. Ўз фикрларини исботлаш учун қишлоқ ҳаётидан бир воқеани мисол келтиради. Қишлоқдаги баъзи ярамас, хунук иллатлардан ғазабланган А. деган йигит юқори ташкилотларга имзосиз хат ёзади. Комиссия бошқа бир ўқитувчини мазкур «думалоқ хат» ни ёзишда айблайди. Бундан виждони қийналган ҳалиги йигит хатни ўзи ёзганлигини ошкора айтишга мажбур бўлади.

Бу кичик воқеа ҳақиқат учун кураш жасорат, мардлик талаб этишини исботлаш билан бирга, қишлоқ ҳаёти, одамлар муносабатлари ҳақида ўзига хос тасаввур ҳам ҳосил қилади.

Бадий адабиёт асарларидаги ҳиссий тушунчанинг асосини ҳаёт ҳақиқатига ишонтириш хусусияти ташкил этади. Ёзувчининг бутун санъати тасвирланаётган воқеликни холисона ишонтирарли акс эттиришга қаратилади. Ёзувчи публицистикасидаги ҳаётӣ эпизодлар, деталларнинг ҳиссий тушунча ҳосил этиш кучи аввало, уларнинг ҳужжатлигидадир. Бадий асарларда воқеа энг кичик деталларигача ҳаётӣ жиҳатдан тўла далиллашни талаб этса, ёзувчи публицистикасида булар ҳақиқатан бўлиб ўтган воқеа, ҳодисалар, фактлар сифатида баён этилади, ўқувчи бу фактларни ўз мушоҳадалари асосида конкретлаштиради, уни ҳаётда қандай бўлса, шундайлигича аниқ тасаввур этади. Иккинчидан, бу фактларнинг ҳақиқат эканини ёзувчининг ўзи ҳам ошкора таъкидлайди.

Хуллас, ёзувчи публицистикасидаги бадий образли элементлар ўша ҳаёт ҳақида ҳиссий тушунча бериш хусусиятига ҳам эгадир.

Шундай қилиб:

1. Тушунча ва образлиликнинг яхлит бир бутунлиги ёзувчи публицистикасининг ўзига хос жанр хусусиятидир.

2. Ёзувчи публицистикасида тушунча етакчи роль ўйнайди. Бироқ, тушунча публицистик пафосга айлантирилган образли тушунчадир.

3. Ёзувчи публицистикасида сўз, ифода образи билан бирга, бадий манзара яратувчи беллетристтик образлиликдан ҳам кенг фойдаланилади.

³⁸ „Совет Ўзбекистони“, 1965 йил 2 март.

4. Ёзувчи публицистикасида образ тушунчанинг ҳиссий эмоционал ифодаланишига ёрдам қилиш билан бирга, мустақил функцияни ҳам бажариб келади. Ёзувчи публицистикасида образли тасвир ҳаёт ҳақида, одамлар муносабати тўғрисида тасаввур ҳосил қилади.

* *
*

Совет воқелиги, Иттифоқ публицистикаси таъсирида юксак маҳорат даражасига кўтарилган ўзбек бадий публицистикасида, аниқроғи, ёзувчи публицистикасида Октябрь, Ватан образи, халқ образи, Совет Армияси, уруш, фашизм, империализм образлари, дўстлик, қардошлик, Ленин ва партия образлари ифодалангандир. Шунини унутмаслик керакки, булар публицистикага хос тушунча образларидир.

ХАЛҚ ОБРАЗИ

Публицистика замона тарихидир. Замоннинг кўз-қулоғи, овози, қалб-виждони ҳисобланган ёзувчи — публицист давр талабига ҳаммадан кўра кўпроқ жавоб бера оладиган энг зарур жанрга ҳамма вақт мувожаат қилиб келди. Ҳозиржавоблик, даврга ҳамоханглик публицистиканинг муҳим хусусиятларидандир. «Адабий ва ижтимоий-сиёсий фаолиятнинг алоҳида тури бўлган профессионал публицистиканинг... асосий хусусиятларидан бири, — деб ёзади публицист академик В. Зоҳидов, — оперативлик эканини эътиборга олиш керак. Публицистика ҳеч қачон пайсалга тоқат қилмайди. Публицистика — давримизнинг акс садоси ва айни вақтда уни ҳаракатга келтирувчи кучдир»³⁹.

Ўзбек совет адабиётида ёзувчи публицистикаси доимий жанрлардан ҳисобланиб келган. 20 — 30-йилларда социализм учун кураш, маданий революциянинг муваффақиятини таъминлаш, эскилик сарқитларига қарши янги коммунистик турмуш маданияти ва ахлоқ учун кураш ва ниҳоят, адабий баҳсларда социалистик реализм адабиётининг барқарорлигини таъминлаш ёзувчи публицистикасининг ғоявий-тематик кўламини ташкил этди.

Ўзбек адабиётида ёзувчи публицистикаси Улуғ Ватан уруши йилларида, ғоявий ҳамда шакл хусусиятлари жиҳатидан айниқса, юксак даражага кўтарилди. Ҳ. Олимжон бу даврда поэзия, драматургиядагина эмас, публицистикада ҳам чинакам новатор сифатида майдонга чиқди. У публицистикани янги ғоя ва мотивлар билан бойитди. Бугина эмас, публицистикани чинакам пафос даражасига кўтарди. Бу ҳол публицистиканинг образлилик билан суғорилганидагина эмас. Юқорида кўрганимиздек, образлиликдан иборат бўлган фикр поэзияси классик публицистикада мукамалликка

³⁹ „Мухбир“, 1971, № 7, 29-бет.

эришган эди. Образлилик 20 — 30-йиллардаги ижтимоий ва адабий публицистикада ҳам мавжуд эди. Ойбек, С. Айний, Ғ. Ғулом, Шокир Сулаймон ва бошқа ёзувчиларнинг публицистикасида тушунчани образли ифодалашнинг муҳим намуналарини кўрамиз.

Ҳ. Олимжоннинг публицистикадаги новаторлиги шундаки, у публицистикага жўшқин, эҳтиросли лирик йўналишни олиб кирди. Лирик йўналишга эга бўлган бундай публицистикани совет адабиётида «янги жанр» деб атай бошладилар. А. Сурков СССР Ёзувчилар союзининг IX пленумида (1944) сўзлаган нутқида Улуғ Ватан уруши йўлларидаги публицистикани характерлаб бундай деган эди: «Адабиётимизда, ўртоқлар, ҳали ҳеч ким тилга олмаган янги жанр — адабий публицистика жанри туғилди. Ўзига хос хусусиятга эга бўлган бундай жанр урушга қадар асосан Алексей Максимович Горькийнинг сўнгги йиллар ижодида мавжуд эди. Ҳозирги вақтда бу жанрда Илья Эренбург муваффақиятли ижод қилмоқда. И. Эренбург бу жанрнинг етакчи вакилидир, деб айтиш мумкин»⁴⁰.

Ўзбек совет адабиётида Ҳ. Олимжон бу янги жанрнинг асосчиси ва етакчи вакили сифатида ижод қилди.

Ҳ. Олимжон фашизм Ватанимизга ҳужум қилганда Москвада эди. Бу машъум воқеа ватанпарвар шоирни қаттиқ ҳаяжонга келтирди. Бахт ва шодлик куйчиси Ватанимиз устида нақадар даҳшатли қора кўланка пайдо бўлганлигини чуқур ҳис этди, совет кишилари тақдири, Ватан, Москва тақдири ҳақида ўйлади. Унинг поэзиясида янги мотив — фашизмга ғазаб-нафрат туйғуси пайдо бўлди. Бу қудратли туйғу шоир поэзиясининг асосий йўналишини белгилайди. Ҳ. Олимжон фашизмни инсон ҳаётининг офати деб билди. Шоир «Ғалаба кўшиғи» шеърида ёзади:

Фашизм — одамзод учун қора доғ келди.

Кўёш нурига қарши чанг билан тўзон келди.

Улакса устидаги қузғун билан зоғ келди

Елғиз менинг Ватаним бахт ўстирар боғ келди.

Ҳ. Олимжон урушнинг дастлабки йилларида ёзган шеърларида фашизмга қарши тура оладиган ягона, букилмас қудратли куч совет халқидир, деб таъкидлайди. Шоир поэзиясидаги бу асосий ғоявий пафос унинг публицистикасига ҳам ўтади. Публицист шоир совет халқларининг қудратини, дўстлигини фидокорона меҳнати ва жасоратини урушда ҳал қилувчи омил деб ҳисоблайди. «Дўстлигимиз ҳақида» (1941), «Мен ўзбек халқи номидан сўзлайман» (1943) мақолаларида фашизмга қарши оёққа турган совет халқи мадҳ этилади. Шундай қилиб, Ҳ. Олимжоннинг бу даврдаги публицистикасида совет халқи образи, фидокор халқ портрети гавдаланади. «Мен ўзбек халқи номидан сўзлайман» мақоласида ўзбек халқининг моддий-маънавий қудрати алангали руҳда чизиб берил-

⁴⁰ А. Рубашкин, Публицистика Ильи Эренбурга против войны и фашизма, стр. 308.

ган. Бу халқнинг энг юксак фазилатларидан бири Ватанга, дўстга, ўз бурчига, идеалга садоқатлилигидир.

Ҳ. Олимжон умумнинг ички моҳиятини ёрқин очиб бермоқ учун жузъий хислатларга, муҳим типик деталларга мурожаат қилади. Халқ ҳаёти, характери ва маънавиятининг энг муҳим хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган бу деталлар шоирнинг актив муносабати туфайли ўқувчи қалбига кучли таъсир этади. Публицист она юртнинг бир сиқим тупроғида элнинг Ватанга бўлган муҳаббати ва садоқати рамзини кўради. Шу бир сиқим тупроққа романтик афсонавий руҳ бағишлайди. Бир ҳовуч тупроқ халқ оғзаки ижоди — эртак ва дostonлардаги қаҳрамон — персонажлар сингари жонланиб, сеҳрли бир мавжудотга айланади. «Менинг халқим ўз киндигининг қони тўкилган тупроқни ўз онасидай азиз кўради. Менинг халқим ўз болалари кўмилган тупроқни ўпади, шу тупроқни ҳаром, нопок қилган одамни ўлдиради. Қадим ўзбек ботирлари узоқ сафарга кетганда доимо ўз ёнларида бир ҳовуч ватан тупроғини олиб юрганлар... Бу бир ҳовуч тупроқ унга ўз ота-онасини, қариндошларини, халқини эслатган... У Ватанни қанча севса, ота-онасини қанча севса, ота-онадан, севимли ёрдан, қадрдон Ватандан нишон бўлган шу бир ҳовуч тупроқни ҳам шунча севган. Шу бир ҳовуч тупроқнинг кучи шунча зўр бўлганки, у сувсиз саҳролардан, қорли тоғлардан, ваҳший дарёлардан, ёввойи ўрмонлардан кўз очиб юмгунча ўта олган. Шу бир ҳовуч тупроқ уни ўтдан олиб ўтга ташлаган, лекин омон сақлаган. Ўқ унинг кўкрагини тешолмаган, қилич танасини кесолмаган, олов куйдира олмаган, зиндон чиритолмаган»⁴¹.

Ватанга муҳаббати барқарор бўлган халқ қудратлидир. Бир ҳовуч тупроқ образи шу юксак тушунчани поэтикалаштириш билан бирга, ўзбек халқининг публицистик образини шакллантирувчи восита бўлиб хизмат қилади. Бу сиқиқ — лаконик деталь ўзбек халқининг муҳим типик характери — ватанпарварлик хислатини ёрқин очади.

Бу халқнинг яна бир типик хусусияти ор-номуслилигидир. Бунда ҳам публицист халқ юраги тубидаги нозик туйғуларни юксак ҳарорат билан шархлайди. «Менинг халқим ор ва номусни билади... Фарзанд ўз ота-онаси учун ўлишни бўйнига олади. Ўғил ўз онасини хўрлаган кишини ўлдиради. Ака ўз синглисининг номусини ҳақорат қилган одамни ўлдиради. Сингил ўз акасини ўлдирган кишидан хун талаб қилади» (III том, 116—117-бетлар).

Ор-номуслилик туйғуси халқнинг қадимий эзгу туйғуларидандир. Шу туйғулар талқинида бир-бирларидан хун талаб этиш одатини, феодализм тарқоқлиги давридаги қабила эгоизмини публицист маъқуллаётгандай туюлади. Лекин асло бундай эмас. Бундай эскилик қолдиқларининг амал қилиши мумкин бўлган шароит бизда йўқ қилинган. Публицист бу миллий туйғуга янги давр, янги

⁴¹ Ҳ. Олимжон, Уч томлик танланган асарлар, 3-том, Тошкент, 1960, 116-бет (Бундан кейинги кўчирмаларда фақат том ва саҳифаси кўрсатилади).

улуғвор вазифа нуқтаи назаридан разм солади, унга янги ижтимоий мазмун бахш этади. Шу туфайли бу туйғу ўзининг дастлабки маиший-эгоистик маъносини рад этиб, маълум даражада шартли-романтик руҳга эга бўлади. Янги шароит талаби билан ички мазмунан янгиланган бу олижаноб туйғу катта кўламдаги мақсадга йўналтирилади. Бу миллий одат халқнинг фашизмга қарши ғазаб-нафрати алангасидан иборат катта куч сифатида намоён бўлади.

Дўстлик, бирлик, ҳамжиҳатлик бу халқ характерининг кульминациясидир. Шунинг учун бу туйғу таърифида публицист маҳорати ҳам юксак чўққига кўтариледи. Публицист муҳокамаси қотиб қолган фикрларнинг айнан ҳиссиз такроридан иборат эмас, ҳаракатдаги актив муҳокамадир. Автор дастлаб одатдаги оддий индивидуал дўстлик муносабатлари ҳақида муҳокама юритади. Бу муҳокамалар ҳаётий мазмуннинг ҳикматли тасвири сифатида кишини ўзига жалб этади. «Яхши кунда дўст бўлиш — бу катта фазилат эмас, ёмон кунда дўст бўлиб кўр, дейди... Тўйга ҳамма ҳам келади, шодликни ҳамма ҳам баҳам кўради... Яхши виждонли дўстлар эса, сен билан бирга қолиб, қайғунгни баҳам кўрадилар. Шунинг учун у, дўст ёмон кунда билинади, қиёмат куни қўшнидан дейди» (III том, 117-бет).

Шундан кейин публицист янги даврда шаклланган ижтимоий дўстлик ҳақидаги, социалистик миллатлар, халқлар дўстлиги ҳақидаги муҳокамага ўтади.

«Бугун бу ерга менинг халқимнинг энг эски дўстлари йиғилганлар. Биз бир қориндан талашиб чиққан халқларнинг вакиллари-миз... Қозоқ онасининг айтган алласига ўзбек боласи ҳам ухлаган. Ўзбеклар тожиклар билан бир ҳовлида яшаб келганлар. Навоийни туркманлар худди ўзбеклардай яхши кўрадилар, қирғизнинг тўйи ўзбексиз ўтмаган...» (III том, 117-бет).

Улуғ рус халқининг дўстлиги Ўрта Осиё халқлари дўстлигига янги социалистик мазмун, қудратли куч бахш этди. Публицист бу янги ижтимоий дўстлик, СССР халқлари дўстлиги мазмуни таърифида ёрқин поэтик бўёқлардан фойдаланади. Бу дўстлик ўқувчи кўз олдида гоҳ муҳташам сарой бўлиб гавдаланади, гоҳ бир қуёш ёритиб турган азим тоғу тупроқлар бўлиб, гоҳ саҳроларга оби ҳаёт элтувчи буюк дарё, гоҳ ҳаёт дарахти кўкариб турган ям-яшил ўрмон бўлиб гавдаланади. Қитобхон назарида худди эртақдагидай афсонавий гўзал дўстлик мамлакати намоён бўлади. Бу романтик сифатларнинг илдизи битта — у ҳаёт нишонасидир. Ҳаётбахш дўстлик ўлимни рад этади.

Бу афсонавий дўстлик мамлакатини бузилган деб тасаввур этиб кўринг, қандай даҳшатли манзара ҳосил бўлади: тутқунликда хўрланган, оч-яланғоч, кўр-басир уввос торган халқнинг оҳу ноласи кўкка чиққан, обод шаҳарлари бойқушхонага айланган... Утмишда шундай эди, деб таъкидлайди публицист. Фашизм даҳшати яна шундай ҳолга қайтармоқчи. Қитобхонни машъум бир туйғу чулғаб олади. Йўқ-йўқ; бу мумкин эмас! Ёзувчи туйғулари китобхон туйғуси билан пайванд бўлади. Унда актив руҳ уйғотади. Бу

ҳаётбахш руҳ ягона ғоя — дўстлик мамлакатига таҳдид қилаётган қабиҳ душманга қарши қаратилади.

Шундай қилиб, публицист муҳокамасидаги ички ҳаракат асардаги мазмунни янгилашга, унинг моҳиятидаги асосий фикр-ғояни кульминацияга кўтаришга хизмат қилади. Публицист муҳокамасидаги ўзига хос динамика образлилик билан бирга қўшилиб, алангали эмоционаллик вужудга келтиради.

Ҳ. Олимжон ўзбек халқининг жанговар курашчанлик руҳини ҳам мадҳ этади. Халқнинг жанговарлик руҳи чет эл босқинчиларига қарши курашларда тобланган, бир қўлида омов, бир қўлида қилич билан у ўз ҳаётини ҳимоя қилган. «Араб босқинчиларини тумтарақай қилиб қувган Муқанна, Чингизхонни даҳшатга солган Торобийнинг руҳи ҳамон тирик. Бугун ўзбек жангчилари курашга кирар экан, халқ ботирларининг номи билан қилич чопадилар. Душман билан курашар экан, менинг халқимнинг еттидан етмишгача бўлган ҳар бир аъзоси қурол ясаган».

Халқнинг маънавиятига хос типик хислатлар худди шундай тилик деталларда маҳорат билан мужассамлашади.

Хуллас, мақолада ўзбек халқи образи реалистик деталларга романтик-символистик ва афсонавий бўёқлар бериш орқали жозибали чизилган. Бу ҳол машҳур рассом Пророков расмларини эслатади. Рассом асарларида ҳам реалистик мазмун романтик кўтаринкилик, жозибали патетика орқали қабарик образларда акс эттирилади.

Ҳ. Олимжон публицистикасида халқ образи худди рассом асиридаги сингари маълум мақсадга қаратилган. Публицист мақсади халқ маънавиятидаги энг олижаноб эзгу туйғуларни уйғотиб, уларни найзадай ўткирлаштириб, душманга қарши катта кучга айлантиришдир. Юқорида кўриб ўтганимиздек, публицист шоир бунга тўла эришган. Мақолада бир ҳовуч тупроқни муқаддас билиб, унинг ёди билан қўлига қурол олган, душман исканжасида эзилаётган, хўрланаётган биродарлар тимсолида ўз ота-оналари, опа-сингиллари, қиз-ўғиллари бошига ҳам шундай машъум кун тушиши мумкинлигини чуқур ҳис этиб, ўтмиш ота-боболарнинг мададор руҳини ёдга олиб курашга отланган жанговар халқ образи гавдаланади.

Халқ портретини характерлайдиган бу хусусиятлар айни чоғда душман устидан ғалаба қозонишимизнинг маънавий факторларидир. Шоир халққа хос бу хусусиятларни гўё кураш эстафетаси сифатида ўзбек жангчисига топширади. Халқ хислатлари жангчига куч-қудрат, ғалаба манбаи сифатида катта ижтимоий мазмун касб этади. Публицист ана шу хислатларга таяниб жангчига мурожаат қилади. Мақолада хат, мурожаат услуби пайдо бўлади. Очиқ хат услуби юқоридаги фикрларга жанговар чақириқ, халқ нақази руҳини беради. Жангчига мурожаат орқали шоир Совет Ватанининг оламшумул қудратини, бу курашнинг буюк масъулиятини кескин таъкидлайди. Жангчига халқ нақазини топширади. «Душманни кўпроқ ўлдир! Ота-онанг сендан шуни талаб қилади».

«Дилингда доим Ленин номи бўлсин... партияга суянган одам йиқилмайди. Сенинг халқинг тоғдай бўлиб орқангда турибди» (III том, 120 — 121-бетлар).

Ҳ. Олимжоннинг «Умид ва ишонч» мақоласи ҳам халқ қудратини мадҳ этиш нуқтай назаридан юқоридаги мақолага ҳамоҳангдир. Халқ портретини ифодалашда бу мақолалар бири—иккинчисининг давомидир. Аввалги мақолада халқ образи асосан постулатлар⁴² шаклида характерланган бўлса, кейинги мақолада халқнинг бу тайёр ҳолда ифодаланган фазилатлари амалий ҳаракатда кўрсатилади. Аниқроғи, аввалги мақолада бирмунча романтик символистик бўёқлар билан ифодаланган ватанга садоқат, дўстлик, жанговар курашчанлик хислатлари мазкур мақолада реалистик деталлар орқали амалий исботланади.

Уруш ҳақидаги даҳшатли хабар қора булутдек Ватанимиз кўкида пайдо бўлганда халқимиз тинч ижодий меҳнат билан банд эди. Ўзбек халқи меҳнатсевар халқ. Бу хусусият тинчликни тақозо қилади. Уруш инсон меҳнатининг офатидир. Уруш ва тинч меҳнат қарама-қарши эканлигини меҳнаткаш халқ чуқур ҳис этади. Публицист шоир шу муносабат билан халқ онгида пайдо бўлган руҳий коллизияни реалистик манзарада кўрсатади: «1941 йил 22 июнда эндигина ҳосилга оғзи тегай деб турган кишилар, далаларда ғўзанинг гуллашини завқ билан кузатаётган деҳқонлар, янги каналлар бўйлаб шалдираб оқаётган шўх сувнинг ёқимли куйини тинглаб турган одамлар уруш деган сўзни эшитдилар. Уларни бир зумда ҳаяжон қамраб олди... Ҳеч ким лом-мим деёлмасди. Уларнинг чеҳраларидан ҳам, кўзларидан ҳам энди нима бўлади? деган аломат англашилари, холос. Уларни сўроқ аломати асир қилган эди» (III том, 122-бет).

«Энди нима бўлади?» деган сўроқ халқ кайфиятида пассивлик, кўрқув, ваҳима саросималик келтириб чиқармайди, асло. Утмишда босқинчилар ҳужуми муносабати билан баъзан шундай ҳоллар юз берган экан, бу халқ курашчанлик руҳининг синиқлиги белгиси эмас, албатта. Балки бундай ҳоллар халқ кучини уюштира олмаслик, уни ягона қудратли бир мушт қилиб асосий мақсадга йўналтира олмаслик оқибати эди.

Публицист тасвирида халқ портретида янги давр таъсири яққол сезилиб туради. Халқ психологиясидаги уруш ва унинг оқибати ҳақидаги ўй-тафаккур актив амалий ҳаракатга айланади, халқ фаолиятида ҳарбий жанговарлик хусусияти пайдо бўлади. Буни публицист халқ вакилларининг қисқа хатти-ҳаракатлари, сўзлари орқали характерлайди. Ўзбек саҳнасида Жульетта ролини ижро этишни орзу қилиб юрган Зебо Ғаниева автоматни қўлга олади, асл деҳқон фарзанди Аҳмаджон Шукуров қардошларимиз қишло-

⁴² *Постулат*—лотинча сўз бўлиб, „талаб қилинадиган“, деган маънони билдиради. Муҳокамада исботсиз асос қилиб олиннадиган тайёр яхлит фикр. Публицистикада муҳокама усулларидан бири—постулатлар билан фикрлаш Ҳ. Олимжон публицистик услубига хос хусусиятдир.

ғидан газандаларни қувиб чиқариб, ҳарбий қаҳрамонлик кўрсатади. Еш жангчи Камол Бўлатов, Сталинград қаҳрамони Ачиқул жасоратлари ҳам душманга кучли зарба берди.

Бу жанговар кайфият фронт орқасида, ҳатто мўйсафидлар фаолиятида ҳам кўринади. Халқ бахшиси Фозил Йўлдош фронтга жўнаётган йигитларга Гўрўғли қаҳрамонлигидан сўзлаб бериб, руҳий бардамлик бахш этади. Оппоқ соқолли Ҳасан ота Ватанни, халқни ҳимоя қилиш ҳар бир фарзанднинг муқаддас бурчи эканини бўлажак солдатларга тушунтиради. Ўзбек халқининг вакиллари бўлган бу кишиларнинг хатти-ҳаракатлари халқ образининг янги жиҳатларини очади.

Бу қисқа чизилган портрет белгилари биргаликда ўзбек халқининг пайти келганда «қўлга қурол ола билишини» яққол исботлайди.

Мақолада Ўзбекистон оқсоқоли Йўлдош Охунбобоевнинг кексалигига қарамай, фронтга ўзбек халқи хатини олиб борганлиги, халқ овози бўлган бу хатнинг жангчиларга кучли таъсири ҳақида ҳам сўз боради. Охунбобоев сиймосида халқ даҳоси, унинг энг олижаноб фазилатлари мужассамлаштирилган. Охунбобоев шахсияти халқ образини янада мукамал характерлашга хизмат қилади. Ҳ. Олимжон мақолаларида халқ образига ҳарорат бағишлаган хусусият шундаки, мақолаларнинг бутун моҳиятидан халқ овози эшитилиб туради. Булар шоир-публицист дилидан ўтган, унинг тили билан айтилаётган, халқ сўзларидир. Публицист шахсияти халқ қалбидаги дурдоналарни бир ипга териб, уни фарзандларга тақдим этишга вакил қилинган кишидай муҳим роль ўйнайди. Биринчи мақолани халқнинг ўзи ҳақидаги монолог деб аташ мумкин. Шундай қилиб, шоир шахсияти халқ образи билан бирлашади.

Бу мақолалардаги яна бир хусусият халқнинг жангчи фарзандларига мурожаати, уларга наказы, топшириғидир. Шоир шахсияти орқали бу мурожаат ва хитоблар ҳам конкретлиликка, эмоционалликка эга бўлади. Иккинчи мақолада халқ дилининг ифодаси бўлган хат ҳақида фикр юритилади. Ҳ. Олимжон «Ўзбек халқининг жангчиларга уларнинг эл-юртларидан мактуб»⁴³, «Улуғ Ватан урушининг жангчиларга ўзбек халқидан хат» (1942) каби ўзбек совет публицистикасининг классик намуналаридан ҳисобланган бу асарларнинг ижодкорларидан бири эди⁴⁴. Шоир публицистикасида халқ овози ана шу хатлар руҳининг мақолалар мазмунига сянгиб кетганлигида ҳам кўринади. Халқ ўз фарзандларига бундай мурожаат қилади: «Ватан учун жон олиб, жон бераётган ўзбек йигити бизни эшит! Сенинг Ватанинг букун Амударё билан Сирдарё орасидагина эмас, Коммунистик партия сенга буюк Ватан берди. Амудан то буюк Волга дарёсигача, Узоқ Шарқдан то Болтиқ денгизигача, Шимолий Муз денгизидан то Қора денгизгача. Узоқ Хоразмдан то Ленинградга, Андижондан то Мурманскга қадар сенинг

⁴³ „Қизил Ўзбекистон“, 1942 йил 22 октябрь.

⁴⁴ С. Азимов, Ҳамид Олимжон абадияти, Тошкент, 1967, 182-бет.

Ватанинг. Сенинг буюк шаҳринг — Москва. Сенинг энг муҳташам саройинг Кремль. Сенинг энг буюк падаринг — Ленин» (III том, 119-бет).

Халқ ўз фарзандларидан душманни кўпроқ қиришни талаб этади, уруш оқибатидан огоҳлантириб, фашизм йўқ қилинмагунча халқ тинчимаслигини таъкидлайди.

Ҳ. Олимжон публицистикасида ўзбек халқи образи халқнинг типик хислатларини постулатлар шаклида ҳамда реалистик деталлар, қисқа чизилган кишиларнинг йиғма портрети, халқ тафаккури, тушунчаси, халқ руҳи, маънавий-психологик хусусиятларини ифодалаш орқали маҳорат билан очиб берилган. *Ҳамид Олимжон сиёсий лирик публицистикада биринчи бўлиб халқ образини яратган новатор ёзувчидир. Шундай қилиб, Ҳ. Олимжон ўзбек совет адабиётида янги жанр — сиёсий лирик публицистиканинг асосчиси бўлди.*

Халқ характери тарихий ҳодисадир. Улуғ Ватан уруши совет халқлари учун чинакам ҳаёт мактаби, жасорат мактаби бўлди. Совет кишиларининг барча инсоний фазилатлари катта синовдан ўтди. Совет Армиясининг қаҳрамонлиги, маънавий юксаклиги, совет ижтимоий тузуми, халқларимизнинг бузилмас дўстлик иттифоқи, чидам ва матонати ғалаба қозонди. Бу факторларни тугилган муштдек бир жойга бирлаштириб, асосий мақсадга сафарбар этган коммунистик партия раҳнамолиги ғалаба қозонди.

Урушдан кейинги тинч қурилиш йилларида совет халқлари янада зўр кўтаринки руҳ ва ижтимоий активлик билан Ватанимиз тарихининг янги саҳифасига дадил қадам қўйди.

Партиянинг XX съезди Совет Иттифоқи Коммунистлар партиясининг программасини қабул қилди. Коммунизм программасининг реал таянчи фақат совет халқининг меҳнатидир. Ватанимиз қиёфасини ўзгартирувчи, унинг қудратини оширувчи, элга фаровонлик бахш этувчи ягона нарса — меҳнат ҳазрати олийлари ҳисобланади.

«Партия: халқ тарихни яратувчидир, коммунизм — халқ қўли билан, унинг куч-ғайрати, ақл-идроки билан қурилади, деган марксча-ленинча қоидага асосланади. Коммунизм ғалабаси кишиларга боғлиқ, коммунизм ҳам кишилар учун қурилади. Ҳар бир совет кишиси ўз меҳнати билан коммунизм тантанасини яқинлаштиради»⁴⁵.

Халқни коммунизм қуриш учун курашга сафарбарлик ғояси 50 — 60-йиллар ўзбек бадий публицистикасининг асосий моҳиятини ташкил этади. Ўзбекистон халқ шоири Ғафур Ғуломнинг 60-йиллар публицистикасини *меҳнат поэзияси*, деб аташ мумкин. Меҳнатни улуғлаш, уни мадҳ этиш халқни улуғлаш, халқни куйлаш демакдир, **Ғафур Ғулом публицистикада республикамиздаги меҳнат мўъжизасини образли кашф этиш орқали ўзбек халқининг портретини гавдалантиради.**

⁴⁵ Совет Иттифоқи Коммунистик Партияси Программаси, Тошкент, Ўздавнашр, 1970, 143-бет.

Публицист меҳнат мўъжизасини аввало халқнинг типик вакиллари сиймосида кўради. Шоир публицистикасида ижодкор меҳнат аҳллариининг қисқа ёрқин чизилган образлар галлерейаси намойиш бўлади. Кекса колхоз раиси Жўра полвон Ғойипов, унинг фарзанди Холмуҳаммад Жўраев, поплик Мамажон ота Тошматов, Бузрукхўжа Усмонхўжаев, Родия Эргашев, Мамажон Дадажонов, Фотима Умаралиева ва бошқа кўпгина кишиларнинг портретларига дуч келамиз.

Чинакам киши портретлари кўпинча бадий асарларда, очеркларда чизилади. Очеркда киши портрети типик ва индивидуал хислатларнинг табиий уйғунлигидан ҳосил бўлади. Бадий конкретлилик бундай портретларнинг асосий хусусиятидир. Қаҳрамон хатти-ҳаракатда, сўзларида, ички кечинмалар тасвирида, шунингдек, очеркчининг публицистик мулоҳазаларида очиб берилади. Ёзувчи публицистикасида эса, киши портретлари асосан публицистик ўй-тафаккурда характерланади. Ҳар бир кишининг ўзига хос хусусиятини аниқ, лўнда ифодалайдиган публицистик воситани излаб топиш ёзувчидан катта ҳаётий ва маърифий диапазонга эга бўлишни талаб этади. Ғ. Ғулом ана шундай кенг мушоҳадали улуғ публицист-санъаткор эди. Унинг публицистикасидаги персонажлар қисқа публицистик характеристика, бирор кичик деталь сўз-ибора орқали киши хотирасида сақланиб қоладиган, актив ўй-тафаккур, тасаввур уйғотадиган образлардир. Буларни лаконик⁴⁶ портретлар деб аташ мумкин.

Шоирни Фарғонада Бузрукхўжа Усмонхўжаев кутиб олади. Бу ҳодиса шоирни бироз хижолатга қўяди. Шоир Эшон акани ўзидан ҳам улуғ санаб ҳурмат бажо келтиради. Бу шоирнинг меҳнатга таъзими, буюк ҳурмати эди. Чунки Бузрукхўжа ака совет фарғонасининг тирик тарихи, Ёзёвонга «Сув келтирган мироблардан», Катта Фарғона каналининг тўғонбошиси, водимизнинг йўғон қон томири бўлган каналимизнинг «бош врач», билимдон Абу Али ибн Синоси бўлиб, шарафли хизмат постида асрдийда қайрағочдай, ажойиб фарзандларининг бошига кўланка солиб забардаст турибди... У ҳозир ҳам меҳнат йўрғасининг қайиш жиловини бировга бериб қўйгани йўқ»⁴⁷.

Бу образли таъриф-тавсиф эркин меҳнат кишини улуғлайди, деган тушунчани образли ифодалаш билан бирга, маълум шахс сиймосини ҳам гавдалантиради. Энг характерли белгилари оригинал образли ифодаланган лаконик портрет ўқувчининг ижодий ҳаёлига эрк беради. Тонилма публицистик образлар воситасида

⁴⁶ Лаконик—Сократнинг Лаконияда яшаган спартанлар тилига нисбат бериб айтган „лаконик қисқа нутқ“ иборасидан келиб чиққан термин. Тарихчиларнинг далолат беишича, спартанлар тили қисқа ва соддалиги билан ажралиб турган. Қаранг: Н. Шанский, В. Иванов, Т. Шанская, Краткий этимологический словарь русского языка, М., „Просвещение“, 1971, стр. 232—233.

⁴⁷ Ғ. Ғулом, Эрта бугундан яхши, Тошкент, 1964, 50-бет (Бундан кейинги кўчирмаларда фақат саҳифаси кўрсатилади).

Ўқувчининг қаҳрамон ҳақидаги ўйлари активлашади, унинг ҳаёти ни мустақил конкрет тасаввур этади. Натижада оригинал образлар беллетристик элементлар таассуротини бера олади. Бу эса, публицистик пафосни оширади.

Ғ. Ғуломнинг бундай публицистик санъатини қиёсий характеристика усулида ҳам кўриш мумкин. Асосан фелъетон жанрига хос бўлган аччиқ киноя, заҳарханда кулгу уйғотишга хизмат қиладиган бу усул Ғ. Ғулом публицистикасида инсон меҳнатининг гўзаллик моҳиятини очишга ёрдам беради. Қолхознинг асосчиларидан бири, ўттиз йил давомида раислик қилган, ҳозир дам олаётган Жўраполвон Ғойибовни публицист пахта фронтининг партизани, революционер деб атайти. Ҳарбий-инқилобий маънодаги сифатлаш колхоз ветеранлари фаолиятининг ижтимоий аҳамиятини характерлайди. Бундай мўътабар кексалар кўпчилик эканини таъкидлайди. Жўраполвон ҳақидаги якка таърифни ривожлантириб, яхлит умумий образли характеристика келтириб чиқаради.

«Муҳтарам ўқувчи,— деб ёзади у,—сиз ҳойнаҳой революция музейига киргандирсиз. У ерда ички урушлар, Қолчак, Деникинларга қарши қаттол кураш йилларида иш кўрсатган Царицин, Ростов-Донларни озод қилган тўпларни, гаубицаларни кўргандирсиз. Бу тўплар олдидан киши жўнликча ўтиб кета олмайди, ўша жанг кунлари кўз олдингизга келади. Қалъалар олган ўша замбаракларнинг уввос гумбрилашлари қулоғингизга келгандай бўлади. Қалбингизда ўша тарихий аслаҳаларга ғоятда зўр ҳурмат уйғонади. Оҳиста таъзим билан шапкангизни қўлга оласиз. Бу кексаларимиз ҳам ана шундай таъзимга сазовор мўйсафидлардир» (29-бет).

Қиёсий характеристикада предмет, ҳодиса асосий хусусиятларининг қиёсланадиган персонаж моҳиятига мувофиқ бўлиши муҳим ғоявий-бадий аҳамиятга эга. Бу ҳол беллетристик асарларда персонажларнинг маълум хусусиятлари хатти-ҳаракатларини далиллаш билан тенг бадий қувват касб этади. Далиллашнинг заифлиги образнинг бадийлигига путур етказганидек, публицистикадаги қиёсий характеристикада ҳам қиёсланувчи хусусиятлар ички моҳиятининг номувофиқлиги публицистик пафосга путур еткази.

Ғ. Ғулом бадий публицистикадаги образлиликнинг бу қонуниятини ҳисобга олади. Маълумки, музейлар жуда кўп, аммо шоир ҳарбий-революцион музейга ўқувчи диққатини жалб этади. Ҳарбий-революцион музейдаги юзларча экспонатлардан фақат биттасини — замбаракларни таъкидлаб кўрсатади. Замбараклар ўтган урушларда ер устидаги жангда қудратли зарбали асосий қуроли эди. Ҳарбий революцион музей колхоз ветеранлари хизматининг тарихий буюк аҳамиятини ифодаласа, замбараклар мисолида уларнинг типик хислати — колхоз тараққиётидаги етакчилик хусусияти бавосита ёрқин очилади. Шу билан бирга қиёсий характеристика колхоз ветеранларининг фаолиятини ҳаққоний баҳолайди. Қолхоз тузуми, бу улуг тарихий ҳодисанинг асосчилари ва раҳбарларининг фаолияти ўз моҳияти жиҳатидан Улуғ Октябрь революциясига тенгдир.

Ғ.Ғулом публицистикасида лаконик портрет яратиш усуллари-дан яна бири кишининг энг асосий хусусиятини лавҳада кўрсатиш, мазкур персонажга алоқадор бўлган бирор воқеа, ҳодисани баён этиш орқали характерлашдир. Мамажон ота Тошматов ҳақида гапирганда шоир мемуар деталдан усталик билан фойдаланади. Нозим Ҳикмат билан учрашувлардан бирида унинг Мамад деган ўғли ҳақида гап кетади. Шу муносабат билан Ғ. Ғулом Мамажон отани эслатганида Нозимга бу жуда ёқиб қувониб кетади.

«— Ҳа... ҳа... Мамажон, менинг Мамажоним, Мамадга менинг жоним қўшилса Мамажон бўлади. Бундан кейин мен уни бир умрга Мамажон деб атаганим бўлсин»,— дейди.

Отага мурожаат қилиб «Сизнинг номингизни табаррук сановчилар бор», дейди шоир (46-бет).

Бу оддий бир детал ўқувчида Мамажон ота сиймосига самимий муносабат уйғотади, қаҳрамонни қалбга яқинлаштиради. Шундан кейин муаллиф Мамажон отани «ўзбек кексаларининг кўрки», халққа донишмандларча мурожаат қилган улуг ва мўътабар пахтакор сифатида таърифлайди.

Родия Эргашев камдан-кам учрайдиган нодир тақдир эгасидир. Урушнинг оғир кунларида Тошкентга келтирилган қардошларимиз фарзандлари орасидан Родияни Эргаш ота ўзига ўғил қилиб олди. Ленинградлик бу бола ўзбек оиласида тарбияланиб камол топди, вояга етди. Уйланди, фарзанд кўрди. Эндиликда Родия кўзга кўринган пахта усталаридан, Ёзёвонни ўз она Ватани деб билади. Родия меҳнатда чиниқиб, ўзбек фарзанди бўлиб қолди.

Ғ. Ғулом публицистикасида Йўлдош ота Охунбобоев сиймоси ҳам бир-икки деталда яққол гавдалантирилади. Ота «бир тўда қари-қартанг, ёш-яланглар билан «Йўқолган қишлоқ» ни қидириб юрар эдилар... Йўқ, қидирмас эдилар», деб огоҳлантиради шоир, янги қишлоқлар учун режа тuzарди» (48—49-бетлар). Йўлдош ота Катта Фарғона каналидан оқаётган бир тармоқ сув бўйига 5—10 та тол суқиб, одамларни янги ҳаёт яратишга бошлаган эди. Бу кичик эпизод Йўлдош Охунбобоев ва у бошлиқ бўлган халқнинг ҳаётни янгилаш, яратувчилик қудратини очади. Булар, албатта, индивидуаллик хислатлардан холи, айрим образли беллетристик штрихлардан иборат портрет белгиларидир. Булар умумийликнинг ички моҳиятини конкретлаштиришга хизмат қилувчи жузъий бўлаклардир. Бу лаконик образлар мажмуасида **ўзбек халқининг йиғма портрети** ҳосил бўлади. Дарҳақиқат, шоирнинг ўзи ҳам бу якка портретлардаги асосий хислатларнинг умумхалққа хос типик хусусиятлар эканини ҳамма вақт таъкидлаб боради. Жўраполвон ва Бузрукхўжа ака таърифида шундай хусусиятни кўриб ўтган эдик. Мамажон ота Тошматов характеристикасида ҳам шоир «Кексаларку, бизда шунақа... Ёшларни айтинг» (46—бет) деб умумлаштирувчи маънога ишора қилган эди. Механизатор азаматларни шоир «Йўлбарс нафасли» йигитлар» (17-бет) деб характерлайди. «Қомандирнинг амрини кутган танкчилардай теримга шайланиб турибдилар» (17-бет). Андижонлик машҳур пахтакорларнинг номларини

зикр этганда булар жуда кўпчилик эканини фахр билан таъкидлайди. «Мана, булар пахтачилик ишимизнинг пўлатдан қуйма девори, темир-бетон устунлари, ақл-идроки ва истиқболи. Буларнинг бунчалик жонқуяр, билимдон, астойдил меҳнат қилишларининг сабаби ўз келажакларига ишонганликларида, пахта иши ўзбек халқининг жон иши, виждон иши, иқтисоди ва маърифати эканлигини англаганликларида. Керак бўлса, сизни синф партасига ўтқазиб қўйиб, агрономиядан дарс бера оладилар, керак бўлса, истаган кун пахтачилик ишидан, юқори ҳосил важдан меҳнатни ташкил қилиш ва бошқалардан кандидатлик диссертацияси ёқлай оладилар» (32-бет).

Шундай қилиб, Ғафур Ғулом халқ образини яратишда якка лавоник портретлардан умумий образли характеристикаларга ўтади. Лекин бу умумий характеристикалар ҳам маълум даражада якка, ўзига хос конкрет бўлаклардан ҳосил бўлади. Шоир халқнинг умумий хислатини қуруқ таъкидлаш билан чегараланмайди. Аввало, ҳар бир область пахтакорларининг ўзига хос характер-хислатлари ҳақида гапиради. Шоир пахта планларини бажаришлари муносабаби билан ҳар бир областга алоҳида мақола бағишлайди. Булар шоирнинг мазкур область пахтакорларига қалб ташаккури, қутлови эди. «Жон Андижоним», «Фарғонамни қутлайман», «Узр» (Бухоро областига бағишланади), «Самарқанд сайқали» мақолаларида ҳар бир область меҳнатқашларининг юксак ижтимоий, инсоний сифатларини уларнинг республикамиз умумий пахта хирмонига қўшаётган ҳиссаси орқали характерлайди ва баҳолайди. «Андижон ҳақиқатан олтин болдоқдаги зумрад кўз каби бебаҳо бир ердир». Шоир жаннатмисол областнинг бу гўзаллигини халқ меҳнати гўзаллиги, деб билади. Меҳнат билан йўғрилган бу гўзаллиқнинг чинакам поэтик тасвири шоир қалбидан шеърдай қайнаб чиқади: «Бу ернинг тарихий анъаналари каби ўтиб кетган улуг зотлари, боғ-бўстонлари, етти иқлимга шуҳрати кетган узумлари, анорлари, тилими тилингни тарс ёрадиган қовунлари, бағрингни баҳордай кенгайтириб юборадиган адирлари, қирлари, қора тўриқдан келган хипча белли сўзамол қизлари, жувонлари, яғрини карк терисидан қилинган қалқонсимон йигитлари, паҳлавонлари, Майгири, Куйган ёри, Марҳамати, Хўжаободи, Шаҳрихони, Асакаси, ур-қирни босиб ётган буғдой-арпаси, ҳар биттаси қуёшсимон олтин барқашдай қизариб пишган чачратма холли седанали нонлари, шом-оқшом, эрта демай, кеч демай дўстларини кутиб олишга тайёр ноз-неъмат тўла баракали дастурхонлари... Ух-хў, мен Андижонга хосликнинг ўндан-бирини ҳам айта олганим йўқ. Бу бизнинг Андижон бўлади» (26—27-бетлар).

Шоир Бобир Мирзодан далил келтириб, Алишер Навоий ўз асарларини Андижон шеvasида ёзганлигини айтади. «Гап бу ерда Андижон тили ҳақида кетаётгани йўқ. Бу ерда гап майда-чуйда хислатлар йиғилиб келиб, халқнинг умумий характерини белгилашда боряпти. Андижонликлар ўжар, абжир, бир сўзли, айтганини қиладиган, ваъдага вафоли, ботир халқ» (27-бет).

Мақола ёзилган пайтда (1963) Фарғона водийсининг катта қисми Андижон области территориясига кирар эди. Уша йили Андижон области 800 минг тоннага яқин пахта ҳосили етиштириб, давлатга топширган эди. Шу туфайли шoirнинг Андижон ҳақидаги бу сўзлари Фарғона водийсининг ўзига хос хусусиятини ҳам ифодалайди. Шoir Андижон области қиёфасида ўзбек пахтакорлигининг шон-шарафи, ифтихорини ҳис этади. «Азамат областимиз, ўзбек пахтакорларининг ман-ман деган отахонларининг макони, илм-маърифат билан халқ билимдонлиги эгизак бўлиб кетган Андижон область пахтазорларини айланиб чиққанингизда кишиликка раво бўлган бир манманлик ғурури пайдо бўлади. «Мен пахтакорман, пахтакор бўлса менчалик бўлади-да» деворинг келади» (12-бет).

Халқнинг меҳнат мўъжизаларидан ифтихор туйғуси Самарқандга бағишланган мақоланинг ҳам ғоявий йўналишини белгилайди. Публицист Самарқанднинг буюк ўтмишига қисқа экскурсия орқали бу вилоят халқининг мардонавор характери илдизларини кўрсатади. Самарқанд халқи чет эл босқинчиларига бош эгмаган орномусли ботир халқ, Самарқанд ўз фарзанди Улуғбек орқали коинот юлдузлари сирини очган, жаҳон фани, маданиятига улуғ кашфиётлар билан ҳисса қўшган буюк шаҳар. Ғ.Ғулом Улуғбек сиймосида ўзбек халқининг, жумладан, Самарқанд халқининг даҳосини кўради. Улуғбекнинг бошини олган жаҳолатни «сўнук шам», кесилган бошни эса, «маърифат қуёши» деб атайди. Ўтмишни зулматга, маърифатни қуёшга ўлшатиш орқали халқ даҳосини улуғлайди. Шoir Андижон гўзаллигини кўпроқ табиат воситалари билан сифатлаган бўлса, тарихи бой Самарқанд область аҳлини эса, тарихий ассоциациялар билан характерлайди. Шoir Фирдавсий «Шоҳнома»сидаги афсонавий қаҳрамон Афросиёбни мисол келтириб, бундай ёзади: «Ҳеч қандай балолардан қўрқмаган, ўз муқаддас ватанига босқинчиларнинг қадамини йўлатмаган, ҳамиша ўз ери, ўз эли қайғусида бўлган бу Олп — афсонавий қаҳрамон образини ҳамиша Самарқанднинг меҳнатсевар, баҳодир, ватандўст, меҳрибон, вафоли, аёлманд, боғбон, бинокорлик ошиғи, заҳматкаш халқида кўриш мумкин» (35-бет).

Шoir ўтмиш анъаналари, улуғ зотларни образли характерлаш билан облась меҳнаткашларида буюк ифтихор ҳисларини уйғотади. Миллий ғурур эса, ўз кучига ишонч пайдо қилади, меҳнат ғайратини оширади, халқ характерини тоблайди.

Шoir-публицист ҳозирги давр ҳақида гапирганда область меҳнаткашларининг бу ҳислатлари пахта ҳосили учун курашда намоён бўлганлигини таъкидлайди. Улар об-ҳаво қийинчиликларини матонат билан енгиб ўтиб, мўл ҳосил етиштирдилар. Бу машаққатли меҳнат халқнинг чинакам қаҳрамонлиги эди.

Хуллас, ҳар бир вилоят меҳнаткашларининг ўзига хос ҳислатлари мажмуасидан *ўзбек халқининг умумлашган портрети* вужудга келади.

«Дўстлар, энди теримга!» мақоласида пахтакор ўзбек халқини

Урта Осиё пахтакорларининг отахони, устоиди, деб атайди. Мақолада шоир халқ меҳнати мўъжизаларини бавосита образли ифодалаш орқали халқ образини характерлайди. Халқ меҳнати мўъжизаларининг оригинал образли ифодасидан халқ меҳнати поэзияси, бинобарин меҳнаткаш халқ образи намоён бўлади. Улкамизда терим палласи катта халқ ҳаракатини, бутун фронт бўйлаб ҳужумга ўтган улкан армия ҳаракатини эслатади. Ҳаммада кўтаринки руҳ, истиқбол—ғалаба учун кураш ғайрати мужассам. Лекин бу «ҳужум» жангдагидай душманга қарши кураш эмас, албатта. Халқ меҳнати дурдонасини Ватан хазинасига гуллаш, сарҳисоб қилишдир. Шоир пахтакор областларимиз ерларини «жавоҳир сандиқ» деб сифатлайди. Хоразм ва Қорақалпоғистоннинг «ялакат мағиздай тиқин кўкси» да оқ олтин хазинаси жойлашганини айтади. Фарғонада ҳам мўл ҳосил яратувчиларнинг номларини санаб чиқиш учун «Фарғонадаги ҳамма ёғочлар қалам бўлса, ҳамма сувлар сиёҳ бўлса, ҳамма япроқлар қоғоз бўлса ҳам етмайди-ку» дейди шоир (45-бет). «Республикамизда пахта эмас, бошқа ноз-неъматлар ҳам мўл-кўл. Самарқанднинг бир бола кўтарим номларининг чеҳраси шу номни ёпган гўзалларнинг юзидан акс олибди» (39-бет).

Фарғоналикларнинг гўзаллиги ҳам улар яратган меҳнат мўъжизаларида акс этади. «Бизнинг Фарғонада,— дейди Ғ. Ғулом,— узумларнинг 72 хили бор. Анжирларнинг кичкинаси мураббо тарелкадай, Марғилон луччак шафтолисининг биттасига эр-хотин тўяди. Тарвуз пўчоқдан қайиқ қилиб кўлда сузса бўлади. Қовун еганда Олтиариқнинг минерал сувидан ичиб-ичиб турмасангиз, лабингиз-лабингизга ёпишиб қолади. Қизларимизнинг маржони гилосдан, узугининг кўзи олчадан» (13-бет). Ўзбек халқи ана шундай гўзал, ижодкор меҳнат соҳибидир. Шоир публицистикасида халқ портрети Ватан образи билан уйғунлашиб кетади. Халқ Ватан қудратини ҳаракатга келтирувчи кучдир. Бу куч эса, унинг буюк ижодкор меҳнатида намоён бўлади. Ғ. Ғулом публицистикасида мўъжизакор меҳнаткаш халқ образи ҳар тарафлама ёрқин намоён бўлади.

Халқ образини унинг меҳнат мўъжизаси орқали ифодалаш хусусиятини атоқли публицист философ В. Зоҳидов публицистикасида ҳам кўрамиз. Публицист санъаткор халқ меҳнатининг самараларини поэтиклаштиради. Халқ етишгирган улкан пахта тимсолида халқнинг тинимсиз меҳнати, ташвиш ва матонати, фикр-хаёлининг моддий ифодасини, хуллас, халқдаги барча актив куч ва фазилатнинг мужассамлашганини кўради. «Қуёшнинг нури ва озод меҳнатнинг ғурури, ажойиб социалистик тузумнинг фазилати ва колхозчининг дили; забардаст билаклар билан пахта ва пахтакор продасига бўйсундирилган шўх ва бебош суви ва қудратли ернинг сахийлиги, совет олими ёзган китоб ва шоири яратган шеър, совет инженери ҳамда ишчиси яратган ақлли машина ва мамлакатимиздаги барқарор тинчлик, мана шуларнинг ҳаммаси унда мужассамлашгандир»⁴⁸.

⁴⁸ В. Зоҳидов, Инсон ва замон садоси, Тошкент, 1961, 171-бет.

В. Зоҳидов халқ меҳнати мўъжизаси пахтанинг моддий-маънавий аҳамияти ҳақида гапиради. Элимизга либос, рўзгоримизга қут-барака, катта-кичикнинг барига хурсандчилик, Ватан қудратига мадад бўлаётган бу ажойиб моддий бойликда худди ойнада акс этгандай халқимиз қиёфаси намоён бўлади.

Адиб ва эҳтиросли публицист Мирмуҳсин халқ меҳнати қудратига ўзбек халқининг ҳозирги коммунистик қурилиш босқичида эришган муваффақиятини, бу курашда тутган ўрнини баланд пафосда акс эттиради. Публицист «Оппоқ тоғлар» деб аталган мақоласида Ўзбекистонни афсонавий Сусамбил мамлакатига қиёс қилади. Бу образ пахтакор Ўзбекистоннинг ўзига хос хислати ҳақида романтик тасаввур ҳосил қилади. Адиб пахтакор меҳнатининг реалистик образли характеристикаси орқали бу тасаввурни конкретлаштиради. Космонавт Георгий Береговой космосга парвоз қилганда «оппоқ тоғларни, сон-саноксиз оппоқ тоғларни кўраяпман», деб ерга маълум қилади. Телевизор кўриб ўлтирган Деҳқонбой ота космонавтнинг бу сўзларини эшитгач муаллифга дейди:

«—Укажон, ўғлим, булар бизнинг тоғларимиз-ку, пахтамиздан ҳосил бўлган тоғлар-ку!

Биз қувониб бир-биримизга қарадик. Оқсоқолнинг кўзларида фахрланиш ва қувонч акс этарди. Мен ҳам унинг фикрини тасдиқладим.

— Албатта, бизнинг тоғларимиз, отахон, лекин Эльбрус, Помир, Ҳимолай тоғларининг оқ чўққилари ҳам кўринган...

— Ҳа, Помир, Ҳимолай. Уларни худо яратган, лекин бизнинг оппоқ тоғларимизни ўзимиз барпо этганмиз»⁴⁹.

Бунда ўз номига яраша Деҳқонбой ота конкретлиликдан кўра умумий рамзий образ. Унинг қиёфасида, қалбида, ифтихор билан айтган сўзларида ўзбек халқининг асосий умумий хислати акс этирилган. Инсон яратган оппоқ тоғлар ўзбек халқининг меҳнат мўъжизасидир. Бу типик деталда ўзбек халқининг образи, унинг социалистик қардошлар оиласида эришган етуклиги ёрқин мужасамлашгандир.

Халқ образини меҳнат мўъжизасининг публицистик тасвири орқали очиш бошқа ёзувчилар публицистикасида ҳам учрайди. Меҳнат мавзуси С. Айний, Ҳ. Олимжон, Ойбек, Уйғун, Шайхзода, А.Қаҳҳор, Ш. Рашидов, В. Зоҳидов, Ҳамид Фулом ва бошқа ёзувчи-публицистлар ижодида ҳам талқин этилган. Бироқ, бу соҳада Ф. Фуломнинг хизмати алоҳида аҳамиятга эгадир. Дарҳақиқат, Ф. Фулом ўзбек совет публицистикасида *меҳнат поэзиясини биринчи марта тўла ва мукамал акс эттирган, публицистикамизда меҳнат мавзуси йўналишига асос солган, уни юксак пафос даражасига кўтарган новатор публицистдир.*

Шундай қилиб, ўзбек совет публицистикасида ўзбек халқи образи:

⁴⁹ „Сельская жизнь“, 23 ноябрь 1968 год. — „Совет Ўзбекистони“, 1968 йил 24 ноябрь.

- 1) буюк ватанпарвар халқ;
- 2) душманга қарши курашда мардонавор;
- 3) меҳнатда мўъжизакор;
- 4) порлоқ истиқболга — коммунизмга садоқатли;
- 5) дўстга меҳрибон, қалби очиқ, меҳмондўст халқ сифатида тавдаланади.

МУЪЖИЗАҚОР ҚУДРАТЛИ КУЧ

Ўзбек совет публицистикасида совет халқлари дўстлигининг эҳтиросли куйчиси Ҳ. Олимжондир. Инсон ҳаётининг ижтимоий ва маънавий илдизларидан бири дўстлик адабиётимизнинг доимий мавзуи бўлиб келган. Ўзбек совет бадий публицистикасида ҳам бу мавзу қаламга олинган эди. Лекин Ҳамид Олимжон дўстлик ғоясини эҳтиросли пафос даражасига кўтарган, унга оташин лирик руҳ бахш этган биринчи публицист санъаткордир. Юқорида кўриб ўтганимиздек, Ҳ. Олимжон бу мавзуга ҳам ҳарбий мудофаа, ватанпарварлик нуқтаи назаридан ёндашади. Дўстликни совет халқининг душманга қарши курашида қудратли куч манбаи деб талқин этади. Маълумки, Ҳ. Олимжон дўстлик ғоясини романтик рамзий бўёқларда ифодалаган, уни муҳташам бинога қиёс қилган, шу бинони вайрон этмоқчи бўлган фашизмга қарши халқ ғазабини алангалатган эди. «Дўстлигимиз ҳақида» (1941), «Қайтиш» (1943) мақолаларида эса, дўстлик ғояси талқини яна чуқурлашади. Публицист мантиқий муҳокамаларни ҳаётий фактлар билан чуқур далиллайди. СССР халқлари орасидаги дўстлик ҳаётимизнинг чуқур илдизлари ва маъноси билан боғланган дўстликдир. «Бу дўстлик бизнинг ҳаётимиздир. Биз ўз озодлигимизни ҳам бирга олганмиз. Яхши бир оила ҳалол меҳнат билан топган нонни ўзаро дўстона бўлишгандай биз ҳам ўз тақдиримизни баҳам кўрамиз»⁵⁰.

Шоирнинг бу фикрларини ҳаётнинг ўзи тўла тасдиқлайди. Ленинградлик илмий ходим Василий Голубев оғир қамал шароитида, ярадор бўлишига қарамай, Тошкентдаги дўстларига хат ёзиб, ўзбек адабиёти ва санъати аҳволи билан қизиқади. У Ўзбекистон маданияти ҳақидаги китобини лаънати уруш сабабли нашр эттира олмаганидан, бу ҳақдаги илмий тадқиқот ишларини давом эттира олмаганидан ғоят афсусланади. «Ўзбек театрининг ютуқларини билгим келади. «Улуғбек» қалай бўлди? Кўрдингизми? Эшитдингизми? Мен уни жуда ҳам кўргим келарди». Бу хатда ўзбек халқининг яқин дўсти, қадрдонининг юрак меҳри ёлқинланиб турибди.

Бу дўстликнинг самимий, беғараз ва мустаҳкамлигининг яна бир далили шундаки, Улуғ Ватан урушининг энг жиддий ва хавфли дақиқаларида Улуғ Ленин шаҳри қамал ҳолатида бўлишига қарамай, буюк ўзбек шоири Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейига тайёргарлик олиб борилди. Талантли рус адиблари Эрмитажнинг остки, совуқ биноларида ўлтириб, Навоийнинг гениал дostonлари-

⁵⁰ Ҳ. Олимжон, Танланган асарлар, III том, 87-бет.

ни таржима қилдилар. Совет давлатининг фронтга ўқ-дори, қурол-аслаҳа керак бўлиб турганда сўз санъатига, XV аср шоири сўзларига мурожаат қилиши бежиз эмас эди. Бу тарихий ҳодисанинг аҳамияти дўстлик ғоясидан ҳам юксакроқдир. Навоий шеърларининг рус тилига таржимаси, буюк шоир даҳосига ҳурмат ва эҳтиром бутун Европа халқлари маданиятининг нодир ёдгорликларини топтаб ўтган фашизмнинг ваҳшиёна сиёсатига қарама-қарши, совет халқининг маънавий юксаклигини, порлоқ истиқболга ишончини кўрсатади. Истиқболга ишонч билан қараган халқ эса, енгилмайди.

Совет халқлари дўстлиги Коммунистик партия, Ленин ғоялари билан камол топган, умумий мақсад учун курашда тобланган дўстликдир. Бу дўстлик социалистик воқеликка томир ёйган, кишиларимизнинг ҳаёт шароитига тамомила сингиб кетган ҳаёт-мамонт дўстлиги, у халқ характерига айланган, халқни енгил ва йўқ қилиш мумкин бўлмаганидек, дўстликни ҳам йўқ қилиш мумкин эмас. Ҳ. Олимжон бу дўстликнинг социалистик воқеликда шаклланган янги ғоявий мазмунини, унинг ўзига хос характерли хусусиятини бундай таърифлайди:

«Бизнинг дўстлигимизнинг кучи нимада? Бизни бир-биримизга маҳкам боғлаган, бирлаштирган нарса нима? Бу дўстлик натижасида эришган озодлигимиздирки, бизнинг ундан ажралгимиз ва ҳеч кимга бой бергимиз келмайди. Бу бизнинг узоқ йиллик топган бахтимиздирки, биз уни йўқотишни истамаймиз. Бу бизга дунёни танитган ва болаларимиз тарбия топаётган мактаблардирки, биз уларни бекитмоқчи эмасмиз. Бу бизнинг ҳали ҳеч ким кўрмаган ва ҳеч ким синамаган янги бир дунёни мукамал яратиш тўғрисидаги интилишимиздирки, биз ундан қайтмоқчи эмасмиз. Бу ўлимга, ёввойиликка, зулм ва қулликка қарши бизда нафрат ҳиссини тарбия қилган большевиклар партиясига туганмас садоқатимиздирки, биз унда ҳамон маҳкам турамыз. Бу бизнинг дунёни ва одамзоднинг истиқболини бирдан-бир тўғри англаувчи Маркс—Энгельс—Ленин таълимотига туганмас муҳаббатимиздир»⁵¹.

Ҳ. Олимжон «Қайтиш» мақоласида Ўзбекистонга келган москвалик зиёлиларнинг республика маданий ҳаётига кўрсатган ҳаётбахш таъсири ҳақида гапиради. Бу икки халқ вакилларининг ўзаро меҳрибонлиги ва ёрдамни халқ қалбининг ифодаси бўлган Гўрўғли ва фарзандлари муносабатига қиёс қилади. Гўрўғли ўзига фарзанд қилиб олган Ҳасан ва Аваз вақти келиб «Гўрўғли кунига яраганини», «белига қувват, кўзига нур» бўлганини халқимиз биледи.

Ўзбек халқи эвакуация қилинган қардошларимизга иссиқ бағридан жой берди, бир бурда нонини бирга баҳам кўрди. Москвалик, украиналик ва бошқа халқ зиёлилари ўзбек маданияти тараққиётида сезиларли из қолдирдилар. Фольклор образларига қиёс бу во-

⁵¹ Ҳ. Олимжон, Танланган асарлар, III том, 90-бет.

қеани халқ қалбига яқинлаштиради, бу олижаноб туйғунинг таъсирли ифодаланишига ёрдам қилади.

Хуллас, Ҳ. Олимжон дўстлик мавзуини лирик йўналишда эҳтиросли талқин этган, унинг халқчиллик моҳиятини ёрқин очиб берган биринчи ўзбек адиби— публицистидир.

Дўстлик мавзуи урушдан кейинги йилларда ҳам талқин этилди. Аммо бу мавзу КПСС XX съезидан кейинги даврда ўзбек публицистикасида, айниқса, ғоявий ва бадиий жиҳатдан юксак даражага кўтарилди.

Ш. Рашидов, К. Яшин, В. Зоҳидов, Уйғун, Зулфия, Н. Сафаров, Ҳамид Ғулом, А. Мухтор, Мирмуҳсин, Р. Файзий ва бошқаларнинг публицистикасида дўстлик ғояси салмоқли ўрин эгаллайди.

Атоқли ёзувчи Ш. Рашидов дўстлик ғоясини янги даврда янги ҳаётий материаллар асосида ижодий давом эттирди. Ш. Рашидов публицистикасида халқлар дўстлиги мавзуи жиддий ижтимоий тадқиқот йўналишида ифодаланган. Адиб дўстлик тасвирида ҳаяжонли таассуротларнинг образли баёни билан чегараланмайди. Мавзуни тарихий, ижтимоий ва ҳаётий аспектда олиб текширади ва унинг моҳиятини ҳар тарафлама кенг ва чуқур очишга муваффақ бўлади. Шу туйғули унинг публицистикасида илмийлик бадиий-беллетристик хусусиятлар билан табиий уйғунлашиб кетади. Ш. Рашидовнинг «Дўстлик байроғи» (1967) китоби бу жиҳатдан диққатга сазовордир. Бу асар адиб публицистикаси ғоявий-бадиий хусусиятларининг кўзгусидир.

СССР халқлари дўстлиги социалистик революция самараси, ленинизм ғояларининг ҳаётий тантанасидир. Шу билан бирга, бу дўстлик ўз сиёсий аҳамияти жиҳатидан социалистик революцияга тенг келадиган буюк ижтимоий воқеадир.

Ш. Рашидов бу улғу дўстликнинг сиёсий-назарий, тарихий ва амалий таянч нуқталарини чуқур тадқиқ этади. Халқлар биродарлиги, қардошлиги дўстлиги ғояси марксизм-ленинизмнинг асосий принципларидан биридир. Адиб марксизм-ленинизм классиклари асарларида миллий масаланинг қўйилиши ва ҳал этилишини, яъни масаланинг назарий аспектларини илмий далиллар билан асослаб беради.

Эксплуататорликка асосланган барча ижтимоий жамиятларда меҳнаткаш халқлар, миллатлараро турли низо, ўзаро жанжал сиёсати авж олдирилди. Марксизм-ленинизм классиклари ижтимоий тараққиёт йўлидаги бу сиёсий муаммони биринчи марта тўғри ҳал этиш йўлини кўрсатдилар. Буни ҳал этишнинг бирдан-бир йўли «синфий антагонизмни» йўқ қилишдир⁵². В. И. Ленин халқро куч бўлган капитални енгмоқ учун «Ишчиларнинг халқро иттифоқи, уларнинг халқро бирдамлиги зарур»⁵³ деб кўрсатди.

⁵² К. Маркс ва Ф. Энгельс, Танланган асарлар, 1-том, Ўздавнашр, 1959, 27-бет.

⁵³ В. И. Ленин, Асарлар, 20-том, 354-бет.

Бошқа халқларни эзувчи халқ озод халқ бўла олмайди, халқларнинг ўзаро тенгҳуқуқлигини таъминлаш социалистик революциянинг асосий вазифаларидан бири эди. В. И. Ленин бу назарияни буржуа мафкурачиларининг халқлар тенгҳуқуқлиги ҳақидаги сохта ақидаларига қарама-қарши қўйиб, уни ҳар тарафлама чуқур асослади. В. И. Ленин социалистик революциянинг биринчи кунлариданоқ бу назарияни ҳаётга тадбиқ этишнинг доҳиёна тадбирларини белгилаб берди. Халқларнинг ўз ҳуқуқларини ўзи белгилаш, социалистик миллатларнинг буюк оиласига ихтиёрий бирлашиш, тенглик, биродарлик — социалистик жамиятнинг табиатидан келиб чиқувчи бу принциплар коммунистик партия томонидан ҳаётга кенг тадбиқ этилди.

Ш. Рашидов моҳир публицист — назариячи сифатида ленинча миллий масалани ҳаққоний, чуқур ёритиш билан бирга, бу назариянинг Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқи тақдиридаги ҳаётбахш ролини кўрсатади. Ленинча миллий масала назариясини ўзбек халқи ҳаёти материаллари асосида ижодий ривожлантиради ва бойитади.

Ш. Рашидов публицистикасида СССР халқлари дўстлиги ғоясининг асосий таянч нуқталаридан бири улуғ рус халқининг қардош халқлар, жумладан, ўзбек халқи тақдиридаги буюк тарихий ролини ифодалашдан иборат.

Ўзбек ва рус алоқалари қадимийдир. Муаллиф бу икки халқни бир-бири билан яқинлашишга, ўзаро алоқа қилишга ва бирлашишга олиб келган муҳим тарихий факторларни аниқ белгилайди ва буларни илмий ҳаққоният ва публицистик самимият билан ёритиб беради.

Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши воқеаси бу ўлка халқлари тақдирида оламшумул тарихий роль ўйнади. Адиб бу буюк воқеани аввало назарий жиҳатдан асослайди. Россиянинг шарқ халқлари тақдиридаги ижобий аҳамиятини марксизм классиклари ҳам кўрсатиб ўтган эдилар. «Россия ҳақиқатан ҳам Шарққа нисбатан прогрессив роль ўйнамоқда, — деб кўрсатган эди Ф. Энгельс 1851 йилда, — Россия ҳукмронлиги Қора денгиз, Каспий денгизи ҳамда Марказий Осиё учун цивилизаторлик ролини ўйнамоқда»⁵⁴.

Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилишидан олдин айтилган бу сўзлар аниқ тарихий факторларга асослангандир. Марксизм-ленинизм классиклари Россия ва Шарқ халқлари орасидаги маданий алоқа ҳодисаларини пайқаган ва бунинг аҳамиятини ўз вақтида ҳаққоний идрок этган эдилар.

Ш. Рашидов Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши сиёсий жиҳатдан ҳам муҳим прогрессив аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади. Бунинг учун адиб Ўрта Осиёдаги ижтимоий аҳволни Буюк Британиянинг мустамлакаси бўлган Ҳиндистон халқлари тақдири билан солиштиради. Бу ҳолнинг икки мамлакат халқлари тақдирида

⁵⁴ К. Маркс ва Ф. Энгельс, Асарлар, 26-том, 241-бет.

қандай из қолдирганини ижтимоий ҳаёт фактлари асосида ишонарли тадқиқ этади. Англия мустамлакачилари Ҳиндистонда ирқий камситиш, иқтисодий таланчилик, маънавий қашшоқликни авж олдирган эдилар. Мустамлакачилик сиёсати ишчилар синфи революцион онгининг ўсишига ҳам салбий таъсир кўрсатган, уларда «сиёсий консерватив руҳининг тарқалишига олиб келган»⁵⁵ эди. Бунга сабаб шуки, инглиз буржуазияси Ҳиндистонда инглиз «Ишчилар аристократияси» деб аталган табақани рағбатлантирар, бу табақа эса, империализмнинг мустамлакачилик сиёсатини қўллаб-қувватлар эди.

Россия империализми Ўрта Осиёда мустамлакачилик сиёсатини олиб борди. Бироқ, шу билан бирга, бу халқларнинг меҳнаткашлар табақаси орасида бир-бирига яқинлашиш ҳаракати бошланди. Муаллиф қўшилишининг бу синфий характерини алоҳида таъкидлайди. «Шу нарса диққатга сазоворки,— деб ёзади публицист адиб,— кўпгина пугачёвчилар деҳқонлар қўзғолони қонли равишда бостирилгандан сўнг Урал даштларидан Тошкентга қочиб келдилар, ўзбеклар орасида яшаб, ўзбекларга қўшилиб кетдилар. Айни вақтда Аҳмад Дониш кўпгина бухоролик ўзбеклар амир амалдорларининг оғир зулми натижасида Ғазалига ва ундан Россияга қочиб, ўзларига ер ва бошпана топанликлари тўғрисида Бухоро амирига ёзган эди» (77-бет). Бугина эмас, 1916 йилги миллий озодлик қўзғолони натижасида Сибирга сургун қилинган кўпгина ўзбеклар маълум инқилобий тушунча билан ўз юртларига қайтиб келиб, бу ердаги халқ онгини уйғотишда катта хизмат қилдилар.

Қўшилув рус ва маҳаллий халқларнинг прогрессив маърифатпарвар кучларини бир-бирига яқинлашувида ҳам катта роль ўйнади. Муаллиф икки халқ маърифат хазинасидан тарқалган бу нур чизиқларининг бир-бирига қўшилиб, қувват олиб катта куч сифатида шаклланиганини ва бунинг икки халқ ҳаёти ва маънавий тараққиётидаги таъсирини самимият билан ифодалайди. Абай Қунанбоев, Чўқон Валихонов, Муқимий, Завқий ва Фурқат Ўрта Осиёнинг ана шундай илғор маърифатпарвар кучларининг намоёндалари эдилар. Улар «Халқ руҳининг ўсиб-юксалиб боришини сезиб турганликлари учун, халқ онгининг очилиб бораётганини кўриб турганликлари учун, жаҳон тараққиёти қайси йўлдан бораётганини тушунишга чуқур интиланликлари учун ҳам миллий манманлик ва миллий калтабинликдан устун эдилар» (85-бет).

Адиб бу маърифатпарварлар фаолиятининг Ўрта Осиё халқлари маънавий-ижтимоий тафаккури тараққиётида ўзига хос янги бир босқич бўлганини ҳаққоний асослайди. Фурқатнинг Россия ҳақидаги ростгўй шеърлари, Аҳмад Донишнинг рус маданиятининг улугворлигини юксак баҳолаши, Муқимийнинг рус оиласида тар-

⁵⁵ Ш. Рашидов, Дўстлик байроғи, ЎзКП Марказий Комитетининг бирлашган нашриёти, 1967, 76-бет (Бундан кейинги кўчирмаларда китобнинг фақат саҳифаси кўрсатилади).

бияланган ўз жияни Рўзимат Дўстматов билан хат алоқаси туфайли рус кишиларига муҳаббат изҳор этиши — буларнинг ҳаммаси маҳаллий халқнинг умумий руҳий интилишини ифодалайди.

Ўрта Осиёга келиб, бу ердаги халқ онгига таъсир кўрсатган, феодал қолоқлиги ва жаҳолатга қарши кураш олиб борган рус халқи фарзандларининг хизматларини муаллиф «буюк жасорат» деб баҳолайди. Алексей Павлович Федченко билан унинг рафиқаси Ольга Александровна маҳаллий халқ орасида бўлиб, оғир шароитларда заҳмат чекиб, маҳаллий халқ торгаётган азоб-уқубатларга шерик бўлдилар. Улар ришта касалини текшириб, уни тарқатувчи паразитларни ўрганадилар. Уларнинг илмий тадқиқотлари маҳаллий халқнинг аҳволини маълум даражада энгиллаштиришга олиб келди. Ёзувчи Ольга Александровнани «олов қалбли хотин» деб таърифлайди. Иситмаси баланд бўлиб, ўлим тўшагида ётган ўзбек қизига берган ёрдами бу аёлнинг катта инсоний қалбидан дарак беради. «Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат қилган бу жасур хотин ботаникадан зўр олима ва истеъдодли рассом бўлса ҳам, кейинчалик уйма-уй юрадиган врач бўлди, тўрт томони феодализм девори билан ўралган ҳовлиларга дадил кириб борадиган, беморларни меҳр билан даволайдиган, қанчадан-қанча одамларни ўлим чангалидан олиб қоладиган, ҳатто, оилада тез-тез бўлиб турадиган жанжалларни бартараф қиладиган самимий дўст, меҳрибон она, маслаҳатгўй олима, қўли мўъжизакор врач бўлиб қолди» (82-бет).

Тошкентга сургун қилинган марксист Герман Лопатиннинг хизмати ҳам каттадир. У маҳаллий халқ орасида маърифий фаолият кўрсатиш билангина kifояланмай, революцион ғоянинг ташвиқотчиси ҳам бўлди. К. Маркснинг «Капитал»ини биринчи марта рус тилига таржима қилган бу рус фарзанди юсак революцион режалар билан илҳомланган киши эди. Герман Лопатинни муаллиф «Чинакам одампарвар ва меҳри бир дунё киши эди» (79-бет) деб характерлайди. Унинг сиймосида «Чинакам рус характерига хос хусусият» (81-бет) мужассамлашганини кўради.

Шундай қилиб, публицист адиб бу кишиларнинг характери ва фаолиятида рус халқининг Ўрта Осиё халқларига нисбатан буюк инсонпарварлик миссиясини кўради. «Бу қаҳрамонлик ва жасоратнинг манбаи қаерда? Бу улуғ оғамизга хос кенг феъллик, ҳимматлилик, меҳрибонлик ва инсоний бурч ҳис-туйғусидир. Улар ўз шахсий манфаатларидан воз кечиб, ахлоқ ва меҳнатда, меҳр ва дўстликда ибрат бўлдилар» (82-бет).

Шундай қилиб, Ш. Рашидов бадий публицистикасида СССР халқлари дўстлиги ғояси тасвирида улуғ рус халқи портрети, унинг образи гавдаланади. Бу ёзувчи публицистикасининг асосий ғоявий йўналишларидан биридир. Рус халқи ҳақидаги тушунча адиб публицистикасида Октябрь, В. И. Ленин, Коммунистик партия образлари билан диалектик боғлиқ, чунки уларнинг илдизи рус халқидир.

Юқорида кўриб ўтганимиздек, Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши маҳаллий халқлар тақдирида истиқболли аҳамиятга эга бўл-

ган эди. Бу тарихий воқеа пировардида маҳаллий халқларни Октябрь ғалабасига, социализмга олиб келди. Меҳнат аҳлининг пешанаси «Октябрь нури билан очилди. Энди у ўзини ўз она тупроғининг эгаси деб ҳис қилди, ҳис қилдигина эмас, балки уларнинг тўла ҳуқуқли хўжайини бўлиб қолди» (121-бет).

Октябрь рус халқининг узоқ йиллик кураши ва қаҳрамонлигидир. Демак, бундаги нур образи бавосита рус халқига тааллуқлидир. Нур ижодкори, озодлик ижодкори бўлган рус халқи Ўрта Осиё халқларининг, жумладан, ўзбек халқининг йўлини, бахтини ёритди.

Ш. Рашидов публицистик пафосни оширишда нур образидан кенг фойдаланади. Ленин ғоясини «Нур манбаи» (24-бет) деб атайди. Шунинг учун ҳам «В. И. Лениннинг гениал кўрсатмалари инсоният хотирасида абадий чақнаб туради» (25-бет). Бу нур халқларнинг эксплуатацияга қарши кураши билан қўшилганда чинакам аланга келиб чиқади.

Ҳ. Олимжон публицистикасида адибнинг асосий бадиий мақсади фикрни образ воситаси билан лирик йўналишда эҳтиросли акс эттириш ва шу орқали ўқувчи туйғулари ҳамда онгига таъсир этишдан иборат. Ш. Рашидов публицистикасида образлилик фикрни ифодалашда ёрдамчи восита ҳисобланади. Образ воситаси билан адиб ўқувчида актив ҳиссиёт ҳосил қилади, шу билан бирга, бу туйғуни жиддий ижтимоий фактлар ва публицистик тадқиқот хулосалари билан назарий тасдиқлайди. Бу усул ўқувчида барқарор ҳиссий илмий-назарий тушунча ҳосил қилади.

Юқорида кўриб ўтганимиздек, адиб Октябрь нури Ўрта Осиё халқларининг пешанасини ёритди, деб таъкидлаган эди. Ўзбек халқининг социализм тараққиётида эришган барча ютуқлари Октябрь ғалабасининг, демак рус халқи ёрдамининг ёрқин самарасидир. Бу образли ғояни ёзувчи типик ижтимоий ҳаётини факт воситаси билан исботлайди. «Индустрияни ривожлантиришда,— деб ёзади публицист,— газ туфайли юз берган улуғвор ўзгаришларни кенг ва чуқур тасаввур этинг-чи! Ахир миҳ деган нарса нима бўлсин! Ана шу миҳни ҳам четдан келтирар эдик. Эндиликда бўлса, республикамизнинг саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари 86 мамлакатга чиқарилмоқда, Совет ҳокимияти йилларида ўлкамизда саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш 78 марта кўпайди» (122-бет).

Адиб рус халқининг Ўрта Осиё халқларига нисбатан биродарлик ёрдамини аниқ тарихий фактлар, рус кишиларининг қисқа хараактеристикалари орқали ишонарли кўрсатган эди. Адибнинг чинакам қалб кўри билан ёзилган «Катта оғамиз» бобида рус халқи портрети муҳаббат билан тасвирланади.

Рус халқини адиб «катта оғамиз» деб атайди. Бу сўзлар адибнинг кашфиёти эмас, балки Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқининг дил сўзларидир. Адиб халқимизнинг дили пок, бағри кенг, истиқболи буюк катта рус халқига бўлган чексиз муҳаббати ва миннатдорчилигини ана шу сўзлар билан ифодалайди. «Улуғ рус халқи ҳақида сўз кетар экан, уни «катта оғамиз», «биродари-

миз» деб эъюзлаймиз, ҳурмат билан тилга оламиз. Ҳамма ерда турли-туман маросимларда ҳам, мажлислар ва йиғинларда ҳам, кундалик ҳаётимизда ҳам улуғ рус халқини бизнинг жонажон «катта оғамиз» деймиз. Энди бу самимий сўзлар «ассалому алайкум», «ватан», «нур» сўзлари каби мўътабар, энг азиз ва муқаддас сўзлар бўлиб, қонимизга ҳам, жонимизга ҳам, кундалик ҳаётимиз ва онгимизга ҳам сингиб кетгандир. Бу табиий, бу ҳақиқий дил сўзларидир. Совет кишилари улуғ ва катта оғамизни ана шундай самимийлик ва садоқат билан, энг яхши туйғулар билан улуғлайдилар» (60-бет).

Шундан кейин адиб бу характеристикани далиллайдиган тарихий фактларга мурожаат қилади. Рус халқи Ватанга садоқатли, жасур халқ, эксплуататорларга қарши курашларда чиниққан инқилобий жафокаш халқ, қон-қардош ва халоскор халқ, рус халқи жаҳон маданияти тараққиётига улкан ҳисса қўшган таланти мутафаккир халқ, улуғ Ленинни етиштирган ҳақиқий даҳо халқ.

Жиддий илмий тадқиқотдан иборат бўлган бу далиллар юқорида рус халқига берилган характеристикани тўла тасдиқлайди. Улуғ рус халқи СССР халқлари дўстлигининг асосчиси, ташкилотчиси, ҳамма қардош халқларнинг етакчисидир, деган илмий-назарий, ҳиссий тушунча ўқувчи қалби ва онгига синггади.

Улуғ рус халқи, образли қилиб айтганда, мамлакатимизда дўстлик қўрғонини бунёд этган азамат халқдир.

Адиб СССР халқлари бузилмас иттифоқининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳамда маънавий илдизларини публицистик донолик билан ёрқин очади. «Барча миллатга мансуб бўлган совет кишиларининг Ватани битта — Совет Социалистик Республикалар Иттифоқи. Уларнинг тақдири ҳам бир, манфаатлари ҳам бир, ҳаёти ва меҳнати, орзу ва умиди ҳам битта — Коммунизм қуришдир. Идеологиялари ҳам бир — марксизм-ленинизмдир, раҳнамоси ҳам бир, доҳийси ҳам бир — улуғ Ленин партиясидир. Мамлакатимизда ҳар бир кишининг меҳнати барчанинг коммунистик мўл-кўлчилиги яратишга сафарбар қилинган меҳнат дарёсига қўшилиб кетади» (131-бет).

Рус халқининг Урта Осиё халқлари тақдиридаги тарихий хизматларини ифодалашда адиб услубида жиддий тадқиқотга асосланган мантиқий муҳокама устун бўлса, ҳозирги замон материаллари, айниқса, совет халқларининг ўзаро ҳамкорлиги, ягона оиласи тасвирида катта ижтимоий — тафаккур ҳаётий-маиший фактлар билан уйғунлашиб кетади. Бу эса, публицист мантиқий муҳокамаларига беллетристик руҳ бағишлайди, эмоционал таъсирчанлигини оширади. Ш. Рашидов публицистикаси «ғоявий мазмун билан бадий услубнинг ўзига хос равишда уйғунлашиб кетганлиги билан диққатга сазовордир, — дейди академик П. Н. Федосеев адибнинг «Дўстлик байроғи» китобига ёзган сўз бошида. — Асарни ўқир экансиз, уни бадий сўз устаси адиб ёзганлиги яққол сезилиб туради. Буни китобда акс эттирилган жонли тарих лавҳаларида,

ҳозирги замон воқелигининг ҳаётӣ манзараларида, образларда, ҳиссиётга бой ифодаларда яққол кўриш мумкин» (4-бет).

Китобнинг «Ягона оила» қисми публицист санъаткор услубининг типик намунасидир. Бу қисмда 1966 йилги Тошкент зилзиласи ва у билан боғлиқ бўлган воқеалар тасвирланади. Кишилар, халқлардаги энг яхши фазилатлар одатда қор остидан оққан сувдек кўзга яққол кўринмасдан ичдан амал қилади. Бирор мавриди келиб зарурат турилганда эса, бу фазилатлар ўз кучини ошқора намоён қилади. Шундай ҳолларда бу хусусиятлар гўё янгидан пайдо бўлгандай таассурот қолдиради. Аслида эса, бу фазилатлар ўша халқ характерининг таркибий қисми бўлиб, ҳамиша бирдай ҳаракат қилиб келади.

Зилзила воқеаси Тошкент аҳолисининг жасорати ва қардош халқлар дўстлиги учун буюк синов бўлди.

Тошкент зилзиласи ўзбек матбуотининг оператив мавзуларидан бирига айланди. Бу мавзу ёзувчи публицистикасида ҳам муҳим ўрин олди⁵⁶. Бадий публицистикада зилзила образи яратилди. Ёзувчи-публицистлар зилзилани ифодалашда ўзига хос янги ташбеҳлар кашф этдилар.

Ёзувчи публицистикасида, аввало, Тошкент зилзиласининг конкрет манзараси чизиб берилди. «Комсомольская правда» газетасининг муҳбири публицист В. Песков зилзиланинг шохиди сифатида айнан тасвирлайди. «Уй тебраниб қимирлаб кетди. Шкафда фотоаппарат билан турган сумка бир чеккага сурилиб кетди. Мен дераза токчасига сакраб чиқиб, шипга қарадим. Уй сакраб турган бўлса ҳам негадир шип тушиб кетмасди. Аллақандай шовқин-сурон олисдан келгандек, юқорида эса, киши одатланмаган ғалати садо, сувоқларнинг кўчиши. Бамисоли бир қутида ўлтирибсан-у, икки ёнингда ва пастда кимдир қаттиқ зарб билан тепиб юборганга ўхшарди. Беш ёки олти секунд титраб турди. Қираверишдаги эшикда ойнак сингани эшитилди. Кейин сокинлик»⁵⁷.

Журналист зилзила воқеасини ўз бошидан кечирган тошкентликларнинг таассуротлари орқали бу манзарани янада тўлдиради. Улардан бири зилзила пайтида «Шаҳар чеккасида шафақ кўринганини» (30-бет) айтади, бошқа бир ишчи ўзи ётган уй ўртасидан ёрилиб кетиб, ташқарига аранг қочиб чиққанини, бир милиционерга зилзила «гўё арава катта тош йўлда кетаётгандай» (32-бет) бўлиб туюлади. Хуллас, марказий матбуот ўқувчилари бу тасвирлардан Тошкент зилзиласини реалистик тасаввур эта олган эдилар.

Бошқа бир гуруҳ адиблар, айниқса, ўзбек ёзувчилари Тошкент зилзиласини янги ташбеҳлар билан ифодаладилар. Ёзувчи Абдулла Қаҳҳор Тошкент зилзиласини бундай характерлайди. «Ер қимирлади» деган гап бу ҳодисани тўла ифода қила олмайди. Зотан ер қи-

⁵⁶ Тошкент зилзиласи ҳақидаги алабий, публицистик асарлар „Тошкентда офат ва жасорат“ (1966) номи билан алоҳида тўплам қилиб нашр этилди.

⁵⁷ Тошкентда офат ва жасорат, 25-бет (Бундан кейинги кўчирмаларда қавс ичида фақат саҳифаси кўрсатилади).

мирлагани йўқ, силкинди, силкиганда ҳам ўтга қўйилган чойнакнинг қопқоғидай ирғишлаб турди» (44-бет). Мақсуд Шайхзода ҳам-шаҳарларни қаттиқ ташвишга солиб қўйган зилзилани «ер тагида қафасда ётган асов йиртқишлар»га ўхшатади (53-бет). Москвалик ёзувчи Н. Грибачёв «Тошкент, май кунларида» деган мақоласида зилзилани «қутирган туя» тарзида тасаввур этади. «Серхаёл кишилар,— деб ёзади у,— Тошкент зилзиласи ҳақида гапирганда «қутурган туяга икки ҳафта миниб юргандек» ҳодиса бўлди дейишади. Аммо бундай қутурган туяни бутун шаҳар эмас, асосан унинг маркази «миниб юрди» (12-бет).

Атоқли адиб Мирмуҳсин 1966 йил апрель тонгидаги Тошкентни «Бир коса сут — чайқалди шаҳар» (51-бет) деб характерлайди. Шукрулло шаҳар «Осма кўприк каби лопиллар эди», (82-бет), Туроб Тўла «Иситмалаб чиқди Тошкент баайни» (70-бет) деб ифодалайдилар.

Реалистик манзара ва оригинал образли ифодаларда Тошкент зилзиласининг поэтик образи намоён бўлади. Лекин Тошкент зилзиласининг образли манзараси эмас, балки шу табиий офат туфайли юз берган халқ жасорати, халқлар дўстлиги ва ҳамкорлиги, совет инсонпарварлиги мавзуи 60-йилларнинг иккинчи ярмида шу мавзуда яратилган ёзувчи публицистикасининг асосий ғоявий моҳиятини ташкил этади.

Зилзила воқеасида намоён бўлган халқлар дўстлигининг умумлашган фалсафий ва беллетристтик образини Ш. Рашидов публицистикасида кўрамиз. «Дўстлик байроғи» китобининг «Ягона оила» қисми шу мавзуга бағишланган. Адиб Тошкент зилзиласининг шохиди сифатида ажиб тасаввурлар ва таассуротларга эга бўлса-да⁵⁸, зилзиланинг айнан конкрет манзарасини батафсил тасвирлаб ўлтирмайди, балки унинг кишилар ҳаёти, муносабатларидаги ижтимоий моҳиятини очишга алоҳида эътибор қилади. Табиий офат инсон ҳаётига таҳдид солувчи энг кучли ҳавфдир. Инсон ўтмишда жуда кўп табиий офатларга қаршилик кўрсатолмай, ожиз ва нотавонликда яшаб келганлиги маълум. Аммо Тошкент зилзиласи инсон ва табиат ўртасидаги кескин курашнинг типик намунаси бўлди. Муаллиф зилзила кунисидаги ва ундан кейинги даврда тошкентликларнинг уюшқоқлиги ва фидокорлигини ҳаётий манзараларда кўрсатади. Болалар касалхонасининг навбатчи ҳамшира ва врачлари чинакам мардлик кўрсатдилар. Уларнинг ҳам уйларида болалари бор эди. Аммо юксак инсоний бурчларини ҳеч қачон унутмадилар. Шаҳар соқчилари — милиционерлар, ўт ўчирувчилар, тез ёрдам кишилари худди солдатдай ўз постларида маҳкам турдилар. Шаҳар қалби урушдан тўхтамади. Транспортлар ҳаракати, завод-фабрикалар иши давом этди. Дастлабки «13 кун мобайнида,— деб таъкидлайди муаллиф,— юзларча зилзила бўлиб, аҳолининг асабига жуда қаттиқ тегди»⁵⁹. Бироқ совет кишилари

⁵⁸ Бу ҳақда В. Песковнинг «Тошкентда офат ва жасорат» мақоласида қисман қайд этиб ўтилган. Шу номли китоб, 30-бет.

⁵⁹ Ш. Рашидов, Дўстлик байроғи, 219-бет.

бу табиий офат олдида сира ҳам эсанкираб қолмадилар, шаҳарнинг камроқ зарарланган Октябрь район меҳнаткашлари «Ҳеч ким бошпанасиз қолмайди» деган мактуб қабул қилди. Мактубда совет кишиларидаги қардошлик, дўстлик туйғулари алоҳида таъкидланади. Бошпанасиз қолганларни уйи бутун оилалар ўз бағрига олиши керак — мактубнинг ғоявий муддаоси шундан иборат эди. Бу мактуб «интернационализм ва дўстлик гимнидир. Бу мактуб партия ва халқ бирдамлигининг гимнидир» (221-бет). Бу район 15 минг оилани аҳоли хонадонларига жойлаштирди. Тошкентнинг бошқа районларида ҳам худди шундай қилинди. Бу ватанпарварлик ташаббуси айрим оилаларда, айниқса, юксак даражада намоён бўлди. 80 яшар Қурбон ота оиласи 50 га яқин кишини ўз хонадонига жойлаштирди. Сўнгра Қурбон ота ўз ҳовлисини Ленин номли қизлар педагогика билим юртига бўшатиб берди. Унинг ҳовлисида 100 қиз вақтинча ўқишни давом эттирди. Уруш даврида 14 та етим болаларни олиб тарбиялаган Шоаҳмад Шомаҳмудов ва Баҳри хола бошпанасиз қолган Зариповлар оиласини ўз бағрига олди. Бундан ташқари, Тошкентни тиклашда ҳаёти усулини кенг қўллаш ҳақидаги ташаббусни бошлаб берди. Ҳаёти — бирлик, ўзаро ёрдамлашишнинг бу қадимий усули Тошкентнинг айрим турар-жойларини оператив тарзда қайта тиклашда жуда катта роль ўйнади.

Зилзила билан курашнинг бу ҳаётий манзараларида чинакам совет характери — мустаҳкам ирода ва уюшқоқлик, ҳақиқий жасорат намуналари мужассамлашган.

Муаллиф бу совет характерининг янада юксак кўриниши бўлган халқлар дўстлигини ҳаяжонли ҳаётий фактларда кўрсатади. «Баъзан бу дўстлик ва ўзаро кўмаклашиш ҳақидаги сўзлар бизга дабдабали, баландпарвоз сўзлардек туюлади, — деб ёзади автор. — Баъзан биз бу дўстликка куч-қувват бахш этувчи узоқ-узоқлардан оқиб келадиган ирмоқларни пайқамаймиз ҳам. Бошга кулфат тушганда эса, ҳаммаси кўзга яққол ташланади, худди ана шу зилзила кунларида ҳар бир тошкентлик мамлакатимиздаги барча халқларнинг қардошлик ҳис-туйғуларини бутун қалби, бутун вужуди билан сезиб турди» (238-бет).

Ҳар бир қардош республика янги Тошкентни бунёд этиш бўйича уй-жой қуриш мажбуриятини олди. Айрим ташкилотлар, муассасалар, корхоналар, Тошкентга моддий ёрдам кўрсата бошлади. Айрим совет кишиларининг ҳиммати тошкентликлар қалбини, айниқса, тўлқинлантириб юборди. Севастополлик она-бола Максимовалар ўз жамғармаларига уч хоналик уй сотиб олиб, Тошкентга юборишди. Шаҳар ижроия комитети уй эгасининг илтимосига кўра, уни бег-роғ ўстиришни яхши кўрадиган Ислонхўжаев оиласига тақдим этди.

Публицист совет кишилари кўрсатаётган бу ҳиммат моддий ёрдамдан кўра улуғроқ аҳамиятга эга эканини ҳаққоний таъкидлайди. Уша кунларда қардош республикалар газеталарида дўстлик,

меҳр-муҳаббат билан балқиб турган мақолалар, меҳнаткашларнинг кўплаб хатлари босилди. Тошкентга ҳамдардлик, дўстлик изҳор этиб ёзилган хат ва телеграммаларнинг ҳаммасини бирга олиб қараганда нурлар оқимидан ҳосил бўлган қуёшдек кучли таасурот қолдиради.

Публицистик тасвиридаги ҳар бир факт катта ҳаяжонли воқеа, ажойиб инсон тақдиридир. Тошкентлик болаларнинг Ватанимизнинг турли районларидаги пионер лагерларига жўнатилиши воқеасида нақадар кучли ижтимоий мазмун ифодаланган.

Муаллиф оддий турмуш фактларида ҳам бу дўстлик, ҳамкорликнинг ички моҳиятини очиб беради. Боғча, мактаб болаларининг Тошкентга ўз жажжи қўлчалари билан ёрдам таклиф қилиб ёзган хатлари ҳам, ўз меҳнат отпускарлари даврида Тошкентга келиб бепул ишлаб бериб кетган эр-хотин рус кишиларининг олижаноблиги ҳам гоят таъсирлидир.

Ш. Рашидов услубидаги беллетристик хусусият шундан иборатки, унинг публицистикасида фактлар фақат далил, аргумент функциясини бажариш билангина чегараланиб қолмай, шу билан бирга, воқелик манзарасини яратишга ҳам хизмат қилади. Унинг публицистикасидаги фактлар совет характерининг нақадар катта куч эканини тўла тасдиқлайди. Шунингдек, бу фактлар табиий офатга қарши кураш лавҳаларини, совет воқелигининг типик манзарасини яратади. Дарҳақиқат, бу фактлар халқлар ҳаракати эпопеясининг чуқур маъноли, сиқик ва лўнда нишонларидир. Бу фактларнинг ҳар бири келажакда йирик бадий асарларнинг яратилишига, шубҳасиз, асос бўлади.

Публицистикада ҳаёт зиддияти лирик поэзиядаги каби одатда автор шахсияти, туйғулари орқали ифодаланади. Буни Ҳ. Олимжон публицистикасида яққол кўриш мумкин. Бироқ, Ш. Рашидов публицистикасида ҳаёт зиддияти беллетристик асарлардаги каби фактлар замирида бавосита акс эттирилган. Зилзила тасвири манзараси воқелик қарама-қаршилигини объектив ифодалаган коллизияли манзарадир. Бу ҳол унинг публицистикасида эмоционаллик вужудга келтирадиган беллетрист хусусиятлардан биридир. Шундай қилиб, адибнинг зилзила тасвирида очерк, репортаж, мактуб жанри элементларининг публицистик тадқиқот ва мантиқий муҳокама хусусиятлари билан омухта бўлиб кетганлигини кўрамыз.

Ёзувчи публицистикасидаги бундай образли хусусиятлар мавзуга қанчалик мувофиқ ва табиий бўлса, асосий ғоявий фикрнинг эмоционаллиги шунчалик ошади. Ўзбек драматургиясининг асосчиларидан бири, атоқли ёзувчи ва жамоат арбоби Комил Яшиннинг «Минг бир кун» (1969) мақоласида СССР халқлари дўстлигининг мўъжизакор қудрати оригинал публицистик усулда ёрқин очилган. Мақола қардош республикаларнинг зилзиладан зарар кўрган Тошкентни тиклашга қўшган дўстона ҳиссаси ҳақида баҳс этади. Муаллиф Россия Федератив республикаси ўлка ва областлари, Украина, Белоруссия, Болтиқ бўйи Совет республика-

лари, Урта Осиё ва Қозоғистон республикалари қурувчилари совға этган йирик маҳаллалар, кенг кўчаларни кезиб чиқади. Уларда бахтиёр тошкентликлар фаровон турмуш кечираётганликлари ҳақида тўлқинланиб сўзлайди.

Муаллиф янги Тошкентнинг гўзал манзарасини чизиш ва бу ҳодисанинг айрим ибратли белгиларини қайд этиш билангина чегараланганда тузуқкина ўқимишли репортаж яратилган бўларди. Муаллифнинг публицистик маҳорати шундаки ўз-ўзича ҳам муҳим ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эга бўлган фактлар тасвирига ўзига хос образлилик бахш эта олган. Бу фактлар манзарасидаги рамзий образлиликдир. «Мен ишга борар эканман,— деб ҳикоя қилади адиб,— Россия Федерациясини Ново-Кузнецкдан Тулагача, Свердловск, Бошқирдистон, Пермь, Волгоград орқали кезиб чиқаман...

Хўш, оқшомлар-чи? Донецкда Сора Эшонтўраева хонадонидами ёки Минск шаҳрида кекса большевик ҳовлисида меҳмон бўлсамми? Мен ана шу большевик ҳаётини андоза қилиб, қаҳрамонларимдан бирининг образини яратган эдим. Бу оқшом Киевда бўлиб, «Сен етим эмассан» ва «Тошкент-нон шаҳри» фильмларининг постановкачиси Шухрат Аббосов уйига кирсам ҳам, ёки ригалик уч оға-ини бинокорлар хонадонига қадам ранжида қилсам ҳам бўлади. Ахир замонамиз қаҳрамони образини шулар тимсолида курганман-ку! Ёки бир пиёла чой ичмоқ учун Олмаотага борсаммикан? Тбилисига тушиб ўтсам ҳам бўлади. Ёки Ереванда ўзбек шоирининг уйидаги мушоирага кириб ўтсаммикан»⁶⁰.

Адиб бир-биридан шунчалик узоқда бўлган бу шаҳарлардаги хонадонларга ишга жўнаш олдидан бирданига қандай кириб чиқа олади?! Ёки Тошкентда муҳим истиқомат қилиб келаётган бу хонадонлар қандай қилиб юқоридаги шаҳарларга тушиб қолдилар? Ҳамма гап шундаки, бу шаҳарларнинг ҳаммаси биргаликда Тошкент бағрида пайдо бўлган. «Нақ эпицентрининг ўзида Россиянинг фоз тўшидек оппоқ уйлари қад кўтарди. Бу уйлар офатни доғда қолдириб, рус халқига хос саховат, улуғворлик, салобат ва қудрат билан абадул-абадга қад кўтарди»⁶¹.

Зилзила туфайли Тошкентда юз берган офатга қарши курашда бу қардошлар ўзбек халқига ёрдамга келдилар. Улар ўз шаҳарларида қуриши лозим бўлган мустаҳкам ҳашаматли биноларни тошкентликларга совға қилишди, аниқроғи, бу биноларни Тошкентга келтириб қуришди.

Шу биноларда истиқомат қилаётган ҳар бир тошкентликни ўша шаҳарларнинг бирида яшаётгандай ифтихор ҳисси чулғаб олади. Бу олижаноб туйғу рамзий образ воситаси билан эҳтиросли дўстлик туйғуси сифатида юксак маъно касб этади. Ўзбек халқининг қардошлар ҳимматига, бу қардошликнинг ижодкори ва етакчиси коммунистик партияга, рус халқига миннатдорлик туйғуси адиб шахсияти орқали конкрет ва эмоционал таъсирли ифодаланади.

⁶⁰ Зафарнома, Тошкент, 1971, 5—6-бетлар.

⁶¹ Ўша китоб, 5-бет.

Мақолада ҳаёт ҳақида актив-мулоҳаза юригучи, фикрларини сиёсий-ижтимоий чуқур тадқиқ этувчи, эрудицияси кенг гражданин-публицист санъаткор қиёфаси намоён бўлади.

Мақоладаги асосий ғоявий фикрнинг пафосини оширган хусусиятлардан яна бири ички рамзий образлиқдир. Мақола «Минг бир кун» деб аталади. Зилзиладан кейинги минг бир кун мобайнида амалга оширилган ишларнинг сарҳисоби сифатида ёзилган.

Бироқ, бу умумхалқ ҳаракатининг атайин минг бир кунига яқун ясалиши ўзига хос ички маънога эгадир. Бу ҳол «Минг бир кеча» деб аталган машҳур араб эртагини беихтиёр эсга солади. Шаҳризода ана шу кечалар давомида жуда кўп воқеаларни ҳикоя қилиб берди. Ўтмишда одамларнинг энг эзгу умид-орзулари фақат эртақлардагина тез ва осонлик билан амалга ошар эди. Иложсиз, чорасиз инсон фақат эртақлардаги мўъжизаларга ишониб ўз кўнглини хушларди. Социалистик жамиятда эртақлар ҳақиқатга айланди. Инсон энг улуг мўъжизаларни ҳам реал ҳаётда тез ва осон амалга ошира оладиган қудратли кучга эга бўлди. Бу кучнинг манбаи дўстлик, бирликдир. Пойтахтни қайта қуришда республика бинокорларининг қурби етарди. «Лекин бунинг учун икки баравар кўп вақт кетган бўларди. Фурсат эса кутмас эди, одамлар кутиб туролмас эдилар... қон-қардошларимиз дарров ёрдам қўлини чўзишди»⁶².

Эртақлар кечаси айтиларди. Тун қоронғилиги уларнинг мазмунига янада сеҳрлироқ маъно бағишларди. «Минг бир кеча»нинг акси «Минг бир кун» эртақсимон ҳақиқатнинг реаллигига ишорадир.

Хуллас, мақоланинг сарлавҳасида ифодаланган ва унинг бутун мазмунига сингдириб юборилган рамзий маъно совет халқлари дўстлигининг мўъжизакор қудратини образли акс этдиради.

Публицистикада ғоявий фикр ана шундай образли кашф этилган тақдирдагина янгиланади ва эмоционал таъсир кучига эга бўлади. Бу эса, катта талант, билимдонлик, ижодий изланиш, машаққатли меҳнат талаб этади. Бундай хусусиятлар етишмаган тақдирда автор аввал бир неча бор айтилган фикрларни нурсиз шаклда қайта такрорлашдан нарига ўтолмайди. Бундай ҳолларда ижодий кашфиёт ўрнида сийқа сўзлар йиғиндиси вужудга келади. Республикамизда тўрт ярим миллионга яқин тонна пахта етиштирилганлиги ҳодисаси жуда катта эмоционал мазмунга эга бўлган буюк иқтисодий фактдир. Бу ҳодиса ҳақиқий сўз санъаткори қалбида олам-олам ҳаяжон ва оригинал образли ассоциациялар қўзғайди. Аммо журналист Турғун Пўлат «Тарих яратаётганлар»⁶³ деган мақоласида бу ҳодисани қуйидагича жўнгина изоҳлайди:

«Тўрт юз минг тонна пахта! Бу айтишга осон. Уни бутун мамлакат етиштиради. Унда Магнитогорск металлургияларининг ҳам, Владимир тракторсозларининг ҳам, Қозоғистон ғаллакорлари би-

⁶² Зафарнома, 11-бет.

⁶³ «Шарқ юлдузи», 1969, 4-сон.

лан Украина лавлагикорларининг ҳам, Боку нефтчилари билан Иваново тўқувчиларининг ҳам, Березники кимёгарлари билан Болтиқ бўйи қаҳрабчиларининг ҳам ҳиссаси бор. Агар улар ўзбек халқига ҳолисона биродарлик қилиб, бирлари металл, бирлари трактор, бирлари гербицид, бирлари турли-туман механизм, бирлари қаҳрабо кислотаси, бирлари қанд, газлама, кийим-кечак, ғалла, яна бирлари ўғит етказиб беришмаганида, буюк ҳосил ўз-ўзидан бинога келиб қолармиди! Ушаларнинг беғараз ёрдами шарофати билан ўзбек пахтакорларининг дасти узайиб, қаёққа узатса етадиган (тахрирга эътибор қилинг) пахтадан боботоғлардай юксак хирмон кўтарадиган, меҳнатидан барака топадиган бўлди!»

Публицист — сўз санъаткорлари халқимизнинг бу қалб туйғусини дўстлик, қардошлик туйғусини ифодалашда янги-янги фикр ва ташбеҳлар қўлайдилар. Совет адабиётининг намоёндаларидан бири Илья Эренбург «Ўзбеклар» (1943) деган мақоласида «Бу Ватанинг чегаралари Қарпат тоғларидан тортиб, Фарғонагача чўзилган. У бизга ўғай эмас, балки жонажон ва меҳрибон она-дир» деганида, Ҳамид Олимжон уруш йилларида ўзбек халқи номидан сўзлаб, «Бу дўстликда ғараз ва сохталик йўқ, чунки бу дўстликнинг муҳташам саройини бир чироғ ёритади, чунки бу дўстликнинг тоғ ва тупроқларини бир қуёш иситади, чунки бу дўстликнинг ҳамма дарёларида ҳам оби ҳаёт оқади, чунки бу дўстликнинг ҳамма ўрмонларида ҳаёт дарахти кўкаради... Менинг халқимни рўёбга чиқарган, шод ва бахтиёр қилган... эътибор ва обрў берган нарса бу дўстликдир»⁶⁴, деганида булар ўша давр учун энг зарурий ҳамда янги образли фикрлар эди.

Публицист сўз санъаткорлари буюк дўстлик ҳодисасини ифодалашда уни ҳамма вақт янгидан образли кашф этдилар. Езувчи Ш. Рашидов бу дўстликнинг моҳиятини очишда халқ хазинасига мурожаат қилади. Бу олижаноб туйғу меҳнаткаш ва донишманд халқ психологиясининг асосий хусусиятига айланганини кўрсатади: «Бир донишманддан сўрашибди. «Олтиндан қиммат нима бор?», «Дўстлик» дебди донишманд. «Темирдан қаттиқ нима бор?» сўрашибди ундан. Донишманд яна «Дўстлик» дебди. «Бўрондан кучли нима бор?» сўрашибди ундан. «Дўстлик» деб хитоб қилибди донишманд. Халқимиз чин дўстликни ана шундай ардоқлайди ва қадрлайди»⁶⁵. Бу таърифда дўстлигимизнинг қадр-қиммати ҳам, қудрати ҳам, халқ ва Ватан тақдиридаги роли ҳам қисқа, аммо кенг маъноли образли ифодаланган.

Юқорида қайд этганимиздек, Тошкент зилзиласи муносабати билан бу дўстлик ўз қудратини яна бир бор намойиш қилди. Бу мўътабар сўз ўша воқеалар баёнида ҳадеб такрорланавериб, сий-қа иборага айланиб қолиши мумкин эди. Лекин атоқли адиб ва публицистлар унинг моҳиятини очишга ижодий ёндашдилар, Абдулла Қаҳҳор уни «Ҳаётимиз жамоли» деб таърифлади. «Зилзила

⁶⁴ Х. Олимжон, Танланган асарлар, Тошкент, 1951, 520—521-бетлар.

⁶⁵ Ш. Рашидов, Дўстлик байроғи, 100-бет.

бу дўстликка янги жило берди, бир сабаб бўлди-ю, унинг қудратига, улуғворлигига, ҳаётимизнинг жамоли эканлигига диққатимизни жалб қилди»⁶⁶. Адиб бу дўстликни характерлашда энг кучли халқ оғзаки ижоди образидан усталик билан фойдаланади: натижада дўстлик ғояси киши қалбига кучли таъсир этувчи жозибали фикрга айланади, яъни пафос даражасига кўтарилади: Эски замонда бир қўрғон қурилишида «Одамлар орасида мункайган бир чол супрадай кетмонини тешадай ўйнатиб, тупроқни терак бўйидан ҳам баландроққа ирғитаётган эмиш». Хон чолдан бунинг сабабини сўраганда белига тилло боғлаб қўйилганини билади, чол «белига қувват берган нарса шу олтин экан». Хон олтинни тортиб олиши билан чол ҳолдан кетиб йиқилади. Адиб шу фактни улуғ дўстлигимизнинг мустаҳкамлигига тадбиқ этади:

«Чолга қувват берган олтин бўлса, бизнинг халқимизга қувват бериб турган, ҳар қандай ёвуз кучга қарши қалқон бўлган, ҳар қандай фалокат олдида унга жасорат, матонат бағишлаган нарса иттифоқ халқларининг иноқлигидир». Халқ афсонасидан олинган иккинчи факт — образ юқоридаги таърифни янада кучайтиради: «Баъзи афсоналарда енгилмас баҳодирнинг жони бирон жониворда, чунончи қушда бўлади. Шу қуш омон бўлар экан, баҳодир ўтда ёнмайди, сувда чўкмайди, қилич билан қиймалаб ташлаганда ҳам бир думалаб ўрнидан туриб кетаверади. Шунинг учун уни ўлдирмоқ қасдида бўлган душманлари мана шу жон қушини тутиб калласини узиб ташлаш пайида бўлишади. Бизнинг ҳам жон қушимиз бор, бу қуш Иттифоқ халқларининг орадан қил ўтмас иноқлигидир...»⁶⁷

В. Зоҳидов шарқ халқларини «Қуёш эмадиганлар» деб ифодаласа, Гафур Ғулوم СССР халқларининг иноқлигини «Қуёш оиласига салом» деб қутлайди. Дўстликнинг поэтик образи яратилган дастлабки мақолалардан чорак аср кейин битилган «Тарих яратаётганлар» мақоласидан юқорида келтирилган парча дўстлик ғоясининг кўриб ўтганимиз ранг-баранг оригинал образли тасвири олдида ғоят бетаъсир тавсифдан иборат бўлиб қолади. Бу эса, публицистиканинг жанговар таъсирчанлигига путур етказди, публицистик қуролимизни ўтмаслаштиради. Ҳайси, янги фикр ва образсиз публицистика Т. Пўлат мақолаларидаги типик ҳодиса бўлиб қолмай, балки ҳозирги замон ўзбек публицистикасида тез-тез кўзга ташланадиган камчиликлардан биридир.

Хуллас, Тошкентда зилзила воқеаси ўзбек бадиий публицистикасида халқлар дўстлиги ғоясининг ҳар тарафлама ёрқин ифодаланишида муҳим ҳаётий материал бўлиб хизмат қилди.

Ш. Рашидов ва В. Зоҳидов ғоявий-тематик хусусиятлари жиҳатидан бир-бирига яқин публицист — санъаткорлардир. Ш. Рашидов дўстлик мавзунини реал ҳаёт фактларини тадқиқ ва талқин этиш орқали ҳолисона ифодалаган бўлса, В. Зоҳидов лирик фал-

⁶⁶ Тошкентда офат ва жасорат, 48-бет.

⁶⁷ Ўша китоб, 47-бет.

сафий муҳокама йўналишида аксэттиради. В. Зоҳидов услуби бу жиҳатдан Ҳ. Олимжон публицистикасига яқинлашади. Аниқроғи, В. Зоҳидов Ҳ. Олимжон анъанасини ижодий давом эттирган, уни янги даврда ўзига хос йўсинда ривожлантирган адибдир. Ҳ. Олимжон дўстлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик мотивларини халқ тафаккури ва туйғуларига хос фикр ва муҳокама унсурлари асосида лирик жўшқинлик билан ифодаллаган бўлса, В. Зоҳидов бу лирик йўналишни ҳозирги замон ўқувчисининг эрудицияси ва туйғуларига таъсир кўрсатадиган даражада кенг фалсафий тафаккур асосида чуқурлаштиради ва такомиллаштиради.

Ш. Рашидов дўстлик ғоясини поэтик ифодалашда ҳикмат даражасидаги ҳаётий-назарий образли таъриф ва халқ мақолларидан фойдаланган эди. Унинг муҳокамаси чуқур маъноли, аммо жиддий, сокин: «Халқлар дўстлиги қуёшдай ёруғ, осмондай тиниқ, денгиздай чуқур, чўққидай баланд, асрлар бўйи, дилдан-дилга орзу бўлиб ўтган муқаддас ҳис-туйғулардир»⁶⁸. Бу тасвирида ўхшатилаётган предметнинг яхли ўзи эмас, муҳим бир белгисига нисбат берилади. Дўстлик қуёшнинг ўзига эмас, ёруғлигига, осмоннинг тиниқлигига, денгизнинг чуқурлигига, чўққининг баландлигига ўхшатилади. Табиат ҳодисаларидаги бу асосий белгилар мажмуасидан дўстликнинг рамзий-романтик образи яралади.

В. Зоҳидов ҳам дўстликнинг поэтик образини яратишда табиат воситаларидан қиёс излайди. Бироқ, унинг тасвирида ғоя предметлашади, яъни табиат олами воситаларига хос конкретлиликни ўзига қабул қилади ва публицистнинг жўшқин туйғулари ёлқинида ички ҳаракат-динамикага эга бўлади. В. Зоҳидов дўстликни жонли дарахтга ўхшатиш билангина кифояланмайди, ўхшатишга предмет хусусиятларига таянган ҳолда дўстлик ғоясининг моҳиятини очади, дўстликнинг диалектик ғносеологик илдиэларини кўрсатади. Бу муҳокама айни замонда дўстликнинг образли характеристикаси ҳамдир. «Аввало шуни айтиш керакки,— деб ёзади публицист,— дўстлик мавҳум эмас, йўқдан пайдо бўлмайди, ўз-ўзидан яралмайди ҳам. Ҳар нарсанинг, ҳар ҳодисанинг маълум қонуниятига бўлганидек, ҳар нарса ва ҳодисани тақозо қиладиган омил бўлганидек дўстлик ҳам шундайлардандир. У ажойиб мевали дарахтга ё гўзал гул тупига ўхшаб маълум замин асосида, маълум сабабга кўра яралади, ўсади, мустаҳкамланади. Демак, у ҳам жонли дарахтга ўхшайди, замин бўлмаса, сув бўлмаса, қуёш ва ҳаво бўлмаса у унмайди, ўсмайди. Беғараз манфаат бирлиги ҳамда инсоний олижаноблик, дўстлик қонуниятига, дўстликни тақозо қиладиган замин ва омил шу. Бу манфаат бирлиги ва олижаноблик қанча кучли бўлса, дўстлик ҳам шунча зўр ва мустаҳкам бўлади»⁶⁹.

Фикрнинг изчил тараққиёти публицист тафаккурининг муҳим хусусиятидир. Адиб ўзининг бу образли фалсафий концепциясини

⁶⁸ Ш. Рашидов, Дўстлик байроғи, 206-бет.

⁶⁹ В. Зоҳидов, Инсон ва замон садоси, Тошкент, 1961, 120—121-бетлар.

халқ оғзаки ижоди, ўзбек классик адабиёти ва реал ижтимоий ҳаёт фактлари асосида исботлайди, чуқурлаштиради, ривожлантиради.

Дўстлик халқнинг юрак туйғуси, шунинг учун халқ кайфияти табиий ифодаланган халқ оғзаки ижоди фактлари дўстлик ғояси талқинида муҳим аргумент ҳисобланади.

Дўстлик халқ тажрибаси синовида тобланди. Қуйидаги халқ мақоли ўтган тажриба ҳамда келажак ҳаёт дастуруламали сифатида муҳим маъно касб этади:

Бирлашган ўзар,
Бирлашмаган тўзар.

Дўстликнинг халқлар тақдиридаги буюк аҳамияти халқ оғзаки дostonларида ҳам ифодаланади. Муаллиф Алпомиш ва Қоражон дўстлигида халқнинг эзгу орзулари ифодасини кўради. «Тўрт подшонинг Гўрўғлига ҳужуми» деган дostonда халқлар дўстлиги — ўзбек ва араб дўстлиги мадҳ этилган. Дўстлик туфайли бу халқларга ғалаба ёр бўлади.

Муаллиф халқ оғзаки ижоди, асарлари асосида дўстлик ғоясининг халқ тафаккурида акс этганлигини, унинг эзгу орзуси, мусаффо идеалига айланганини кўрсатади.

Халқ идеали халқнинг буюк фарзандлари сиймосида унинг ижодида ҳам намоён бўлади. Дўстлик, инсонпарварлик, севги, вафо Алишер Навоий ижодининг бош ғоявий йўналишларидандир. Алишер Навоийнинг образли муҳокамалари ва қаҳрамонлари халқ ҳаёти ва тафаккури заминиде вужудга келган, шоир фантазияси асосида романтик сайқал берилган бадий кашфиётлардир. Навоий дўстлик ва вафони «Жавҳари фард» деб атайдиде. Шарқ фалсафасида бу ибора ҳар нарсанинг ўзаги маъносини билдиради. Демак, Навоий дўстликни инсонийликнинг ўзаги деб билади. Публицист бу фикрни Фарҳод ва Шопур образлари тимсолида ҳам тасдиқланганини таъкидлайди. Бугина эмас, дўстлик ғояси Навоий «Хамса»сидаги барча ижобий қаҳрамонларнинг юксак фазилатидир. Навоий қаҳрамонлари фақат романтик образлар эмас, балки уларда реал ҳаёт ҳақиқати шоир фантазияси орқали кўтаринки руҳда ифодаланганини тадқиқотчилар бир неча бор таъкидлаганлар.

Шундай қилиб, муаллиф дўстлик ғояси фақат халқ идеали бўлиб қолмасдан, балки унинг характерига сингиб кетганлигини, халқнинг олижаноб инсоний фазилатига айланганини кўрсатади.

Хуллас, халқ оғзаки ижоди материаллари, Алишер Навоий асарларидан келтирилган аргументлар дўстлик халқ идеали, ҳаёт ҳақиқати эканини тасдиқлайди. Шу билан бирга, бу ҳаёт ҳақиқати мантиқий муҳокамадан аста-секин ёлқинли образга айланади. Уқувчи туйғуларига таъсир этувчи бу образлиликнинг манбанимада? Бу образлилик, биринчидан, муаллиф фойдаланган адабий фактлардан ҳосил бўлади. Маълумки, бадий асарлардан олинган бу фактлар ўз-ўзидан бадийлик хусусиятига эгадир. Ик-

кинчидан, қиёслаш ҳамма вақт образлилик, эмоционаллик ҳосил қилади. Учинчидан, муаллифнинг мавзуга бўлган актив, самимий муносабатидан ўзига хос жўшқин лиризм пайдо бўлади. Лирик фалсафийлик — В. Зоҳидов публицистикасининг ўзига хос бу хусусияти дўстлик мотивларига сеҳрли жозиба бахш этади. Лирик фалсафийлик муаллифнинг жўшқин равон ифодаланган кенг маъноли ўйларидагина эмас, ҳаёт ва табиат манзараларининг тиниқ, қуйма тасвирларида ҳам, кишиларнинг қисқа чизилган ёрқин портретларида ҳам балқиб туради. Юқорида дўстликнинг халқ идеали, халқ қаҳрамонларининг характерли хусусиятлари сифатида поэтик ифодаланганини кўриб ўтган эдик. Муаллиф бу хусусиятларнинг реал воқеликка айланишини ҳам лирик фалсафий тасвир ва муҳокамаларда ҳаяжонли акс эттиради. Бу ҳодиса, яъни дўстликнинг халқ идеалидан реал ҳақиқатга айланиши Октябрь революцияси туфайли социалистик жамиятда амалга ошди. Публицист «Мўъжизакор қудрат» деган мақоласида дўстликни ҳаётимиз гўзаллиги, умр нақши деб таърифлайди. Табиатда ҳам, ижтимоий ҳаётда ҳам ҳамма вақт бир-бирига қарама-қарши икки куч амал қилади. Бири яралиш, иккинчиси емирилиш кучларидир. Публицист адиб дўстликни яратувчи, яшартувчи куч деб билади. Коинот гўзали қуёш ҳамма гиёҳларга, бутун ерга гўзаллик, жонлилик, нур бахш этганидай, дўстлик ҳам барча элларга, халқлар қалбига ана шундай яратиш, яшариш руҳини бағишлайди. Дўстликни қуёшга ўхшатиш публицистикада янгилик эмас. Шу билан чегараланганда бу образ ҳашаматли бино пештоқидаги нақшли ёзувдай у қадар таъсир кучига эга бўлолмас эди. Шунинг учун ҳам публицист ўз муддаосини ҳаракатда, табиатнинг жонли манзарасида ифодалайди. Публицистнинг сўз санъаткори сифатидаги маҳорати намунаси бўлган бу парчани диққатингизга ҳавола қиламиз: «Баҳор вақти, тонг пайти, қаршимда қорамтир осмон билан ўпишгандек мағрур турган, қиш бўйи қор билан қопланган баланд тоғ, унинг этагида, водийда эса кўм-кўк майса, ранг-баранг чечаклар, ниҳол куртаклар... қушлар шошилиб шодиёна базмга тайёрланаётгандай. Чумчуқ шохдан-шоҳга сакрайди, тинимсиз чириллайди... Майса ҳилпирайди. Ниҳол ва ғунча тўла шохлар тўлғаниб кетаётган қизчанинг соч ўримларидай силкинади. Ер уйқудан уйғониб, нафас ола бошлагандай, тунда очиқиб энди нур эмишга ошиқаётгандай туюлади... Атрофда майин шабада ўз севинчини сиғдира олмаётгандай, ҳар ён кезиб ва ҳар нарсани эркалаётгандай, ғафлатда қолманглар дея тинмай кўкату шохларга тегиб, уларни огоҳлантираётгандай...

Ана, ўртада тўсиқ девордай турган тоғ ва қор чўққиларини босиб ўтиб, коинот гўзали — қуёш чиқди. Ҳар ерда — ғунча ичида ҳам одам ҳаракатида ҳам ҳаёт жўшиб кетди»⁷⁰. Табиатнинг бу гўзал лирик манзараси айни чоқда чуқур рамзий-фалсафий маъно

⁷⁰ В. Зоҳидов, Даврим доврўғи. Публицистик мақолалар, Тошкент, „Ёш гвардия“, 1965, 17—18-бетлар.

касб этади. Уқувчи бу манзарада бахт-дўстлик ўлкаси бўлган Совет Ватанининг тонгини, халқлар тенгҳуқуқлиги, дўстлиги, биродарлиги тонгини ҳис этади. «Ўртада тўсиқ девордай турган тоғ ва қор чўққиларини босиб ўтиб, коинот гўзали қуёшнинг чиқиши» ижтимоий коллизияга рамзий ишорадир. Дўстлик — улуғ бахт. Бахт эса, табиат қучоғидаги шоду ҳуррамлик — идиллиядан иборат эмас. Дўстлик кураш, машаққатли меҳнат, қийинчиликларни енгиб ўтиш ҳаётни янгилаш, доимо олға, юксакликка қараб дадил қадам ташлаш самарасидир.

В. Зоҳидов публицистикасида дўстлик Улуғ Октябрь ғалаба-еи, янги ҳаёт қуриш учун кураш, социалистик воқелик рамзи, хуллас, ўзбек халқининг феодал қолоқлигидан халос бўлиб, социализмга келиш тарихи рамзи сифатида чуқур ижтимоий мазмун касб этади. Ш. Рашидов публицистикасида дўстликнинг ўзбек халқи тақдиридаги ижтимоий яратувчилик роли жиддий илмий-назарий тадқиқ этилганини ва бу тадқиқот хулосаларининг образли-беллетристтик воситалар орқали ифодаланганини кўриб ўтган эдик. В. Зоҳидов публицистикасида дўстликнинг ижтимоий ҳодиса сифатидаги аҳамияти лирик-фалсафий йўналишда талқин этилади. Публицист философ олим ижтимоий, тарихий фактларнинг тадқиқи билан махсус шуғулланиб ўлтирмайди. У асосан апробация қилинган фактлар билан иш кўради. Бу фактларнинг фалсафий моҳиятини очаш орқали фикрни образли-бадий ифодалаш публицистнинг асосий мақсадидир.

В. Зоҳидов публицистикасида дўстлик ғояси чиндан ҳам жонли образга айланади. Дўстлик ижтимоий ҳаёт коллизиясида тобланиб, порлоқ келажак сари дадил парвоз қилган бахт қушидай таассурот қолдиради. Бу бахт Карл Маркс, Ф. Энгельс илмий башоратларида парвариш топди. Публицист дўстлик ғояси марксизм назариясининг таркибий қисмларидан бири эканини таъкидлайди. «Бутун дунё пролетарлари бирлашингиз!»— Марксизмнинг бу классик шиори меҳнаткашларнинг революцион биродарлигига асос солди.

Публицист дўстликка қарши бўлган, емириш уфқини ташкил этган кучларни намфлетга хос жиддий ғазабли эҳтиросларда характерлайди, «хуллас, разиллар ҳоким бўлди, душманлик кенг қанот ёйди, бебош қилич ўйнади, жиловсизлантирилган ўлим рақс тушди»⁷¹.

Бундай характеристикаларда капитализмнинг ҳамда империализмнинг публицистик портрети намоён бўлади.

Ниҳоят, Ленин, коммунистлар раҳбарлигида Октябрь қуёши балқиб чиқди. Курашларда шакланган дўстлик ўз мўъжизакор қудратини кўрсата бошлади. Муаллиф халқларимиз, жумладан, ўзбек халқи эришган муваффақиятларни худди бахт китобини варақлагандай саҳифама-саҳифа характерлаб ўтади.

⁷¹ В. Зоҳидов, Даврим довруғи, 20-бет.

«Ватанимиз халқлари бир қариндош ва дўст, ҳамкор ва ғам-хўр ака-укалар оиласига уюшдилар... Аввал қул эдилар... энди ўзлари ўз ҳаётларини белгилайдиган, ўзлари қонун чиқарадиган, ўзлари шу қонуни бажарадиган бўлиб қолдилар.

Бу ўша дўстлик ва ҳамкорлик туфайли бўлди.

Беқиёс моддий бойликларни яратганлар эса бир бурда нон ва бир парча матога зор эдилар. Энди улар ҳам ўз меҳнати ва Ватан қуёшининг, ҳам ер ва сувнинг, ҳам боғ ва заводнинг эгасига айландилар.

Бу ўша дўстлик ва ҳамкорлик туфайли бўлди» (26-бет).

Халқларимизнинг чет эл босқинчиларига қарши кураши, уларнинг тинч йилларда эришган барча ютуқлари ҳам дўстлик ва ҳамкорлик туфайли бўлди. Ҳар бир эришилган ғалаба доволанини характерлаганда «Бу ўша дўстлик ва ҳамкорлик туфайли бўлди» жумласининг такрорланиб келиши худди революцион қўшиқ нақоратидай кўтаринки патетик руҳ бағишлайди; патетик пафос эса, ички лиризм билан суғорилгандир. Муаллиф дўстликнинг ижтимоий моҳиятини очиш орқали янги социалистик халқлар дўстлигининг чинакам лирик публицистик образини яратади.

Социализм жаҳон системасига айланган ҳозирги халқаро шароитда ҳар бир кичик ёки катта мамлакат тақдири бутун дунё ҳаёти ва ижтимоий муаммолари билан диалектик боғлиқдир. Бир мамлакатда содир бўлган муҳим ижтимоий воқеа ва ҳодиса бутун дунёда акс-садо беради. Ижтимоий ёзувчи-публицист муҳим ижтимоий, ахлоқий муаммоларга қўл урганда бу муаммоларни ҳар тарафлама мукамал ҳал этиб бериш учун фақат ўз мамлакатининг ички ҳаёти масалалари билангина чегараланиб қолиши мумкин эмас. Эрнст Генри «Қим публицист эмас?» деган масала ҳақида фикр юритиб, «фақат ўз мамлакатига содир бўладиган воқеалардангина хабардор бўлиб, чет элда нималар бўлаётгани ва қандай фикрлар баён қилинаётгани ҳақида тасаввурга эга бўлмаган киши яхши публицист эмас»⁷² деган эди.

Ҳақиқий публицист кенг кўламда фикрлай оладиган чуқур билимдон, катта ҳаётий тажрибага эга бўлган кишидир. Ш. Рашидов, В. Зоҳидов ана шундай сиёсий-ижтимоий кенг муҳофазали истеъдодли публицистлардир.

Ш. Рашидовнинг «Дўстлик байроғи» китобининг «Бирдамлик йўли» деб аталган қисмида публицистнинг катта илмий-ижтимоий салоҳияти, чуқур тафаккури ва ёрқин адабий маҳоратини кўриш мумкин. Муаллиф Осиё, Африка, Лотин Америкаси мамлакатларининг Гаванада уюштирилган бирдамлик конференцияси ҳақида фикр юритади. Бирдамлик уч қитъа халқларининг эзгу умид-орзулари, оғир-машаққатли ўтмиши, ҳозирги қийинчиликлари, истиқбол ҳақидаги ёрқин режаларининг символидир. Агар муаллиф Гавана конференцияси ва унда қабул қилинган қарорларнинг баёнини жўнгина ифодалаш билан чегараланганда бундай асар юза-

⁷² „Вопросы литературы“, 1970, № 1, стр. 89.

ки мушоҳадали журналистнинг материалидан фарқ қилмас эди. «Бирдамлик йўли» катта илмий-назарий муҳокамалардан иборат бўлган чуқур публицистик тадқиқотдир. Бунда публицист шахсиятининг бой ички дунёси, катта илмий-ижтимоий салоҳияти, кенг муҳофазали тафаккури аниқ кўзга ташланади.

Бирдамлик бу қитъа халқларига тиниқ ва мусаффо кўкдан узатилган чиройли совға эмас. Бирдамлик узоқ ва машаққатли курашдан иборатдир. «Деҳлидан Гаванагача» бобида халқаро бирдамлик ҳаракатининг туғилиши унинг дастлабки қадамлари, эришган муваффақиятлари жиддий тадқиқ этилади. Бирдамлик ҳаракати тобора кучга тўлиб такомиллашиб борди. 1955 йилги Деҳли конференциясида Осиё қитъаси вакиллари иштирок этган эдилар. Бундай конференция халқларнинг айни муддаоси эканлиги маълум бўлди, «Осиё халқлари бирдамлиги конференциясининг чақириқлари чўл-адирлар, боғ-роғлар, тоғу тошлар, денгиз-саҳролар оша барча қитъаларнинг бурчак-бурчакларигача етиб борди ва миллион-миллионларни курашга уйғотди»⁷³.

Бирдамлик ҳаракати тобора кучга тўлиб, дадил қадамлар билан илгарилаб борди. Унинг сафлари тобора кенгайди. Деҳли конференциясида фақат Осиё халқлари вакиллари иштирок этган бўлса, шу йилги Бангдунгда бўлиб ўтган конференция Осиё ва Африкадаги халқлар вакилларининг йиғинига айланди. Бу конференция «Ленин башорат қилиб айтган Шарқ халқларининг уйғониш даври бошланганидан дарак берди» (176-бет).

Бу конференцияларда мазкур қитъа халқларининг қатъий продаси намоён қилинди, империализм бу халқларнинг сиёсий-ижтимоий, иқтисодий ва маънавий интилишларининг ашаддий душмани экани халқлар суверенитетини ҳурмат қилиш, барча муаммоларни тинч йўл билан ҳал этиш, беғараз ёрдам ва ўзаро ҳамкорлик каби муҳим масалалар тантанали равишда эълон қилинди. Бу конференциялар халқларнинг ўз кучига, истиқболига ишонч руҳини мустаҳкамлади.

1957 йилда Қоҳирада бўлиб ўтган икки қитъа конференциясида юқоридаги асосий принциплар янада чуқурлашди. 45 мамлакат вакиллари иштирок этган бу конференцияда «ҳамманинг фикри-зикри, умид-орзулари бир мақсадга — халқларни эзиб келган зулм дунёсини тор-мор келтириш, бирдамлик, дўстлик ва биродарликни мустаҳкамлаш, жаҳонда мустаҳкам тинчлик ўрнатишга қаратилган эди» (178-бет).

Муаллиф бирдамлик иттифоқининг Тошкентда (1958), Байрутда (1967) бўлиб ўтган Осиё ва Африка ёзувчилари конференцияларида, Қонакридаги (1960), Мошидаги (1963) Осиё ва Африка халқлари вакиллари конференцияларида мустаҳкамланиб, такомиллашиб борганини кўрсатади. Бу мулоҳазаларда бирдамлик ҳаракатининг жанговар кураш йўли ишонарли кўрсатилади.

⁷³ Ш. Рашидов, Дўстлик байроғи, 175-бет.

Публицист шу билан бирга бирдамлик иттифоқига қарши турган халқаро куч — империализмнинг ҳақиқий башарасини ҳам характерлайди. Бу ўринларда публицист нутқида памфлет услуби хусусиятлари асосий ўрин олади. Чуқур ва кенг маъноли аллегорик образлар империализмнинг ҳақиқий башарасини очиб беради. Буни биз Гаванага сафар манзарасида, конференция ишига халақит беришга уринган унсурларнинг хатти-ҳаракатлари тасвирида аниқ кўрамиз. Гаванага яқин қолганда Совет Иттифоқи вакиллари тушган самолёт атрофида «Тун ва тонг ғира-ширасида калхатсимон қуш пайдо бўлди. У гоҳ олдимизга тушар, гоҳ ён томонга ўтар, гоҳ баландга кўтарилиб, бирдан пастлашарди. Бу «қуш» лайнеримизга ҳавас билан боқяптими ёки унинг салобати олдида ўзини йўқотиб, нима қиларини билмаяптими — буни пайқаб бўлмасди. Тонг ёришган сари «қуш»нинг қораси тобора аниқроқ кўзга чалина бошлади. Бу бизни кузатаётган дайди қирувчи самолёт эди. Йўқ, бу самолёт эмас, асабийлашаётган империализмнинг ўзгинаси эди». Бу манзарага контраст тарзда уфқ оловлиб қуёш чиқди. «Кун чиқди-ю, унинг заррин ёғдулари ерга тўқилиб, Кубани ясантириб юборди. Орол кўм-кўк эди» (168-бет).

Публицист озодлик оролининг ҳусн-латофатини, янги ҳаёт қураётган кубаликларнинг турмушини чуқур самимият билан акс эттиради. Куба озодлигининг ўзи ҳам халқлар бирдамлигининг рамзи, империализмга қарши кураш рамзи сифатида кучли таассурот қолдиради. Озодлик ороли образи тасвирини адиб публицистик санъатининг юксак чўққиси дейиш мумкин.

Муаллиф Совет Иттифоқининг халқлар бирдамлиги ҳаракатининг туғилиши, ривож ва мустаҳкамланишидаги буюк ролини ҳаққоний кўрсатади. Совет Иттифоқи юқорида зикр этилган барча халқаро йиғинларнинг беғараз ташкилотчилари ва актив иштирокчиларидан бири бўлиб келди. Гавана конференциясида бу ҳол, айниқса, ёрқин кўзга ташланади. Конференцияда муҳокама қилинган масалалар юзасидан адолатли қарорлар қабул қилинишида «Совет Иттифоқи вакиллари қатъий ва изчил позицияда турдилар. Улар ҳаракат бирдамлигини вужудга келтириш учун астойдил курашдилар» (189-бет).

Осиё, Африка мамлакатлари вакилларининг нутқлари Совет Иттифоқи вакиллари позициясига ҳамоҳанг бўлди. Бирлашган Араб Республикаси вакилининг қуйидаги сўзлари бунинг яққол далилидир. «Ҳимолай тоғлари ҳам, Атлантик океани ҳам халқлар бирдамлигига тўсиқ бўлолмайди. Бирдамлик қитъалар оша одим ташламоқда. Биз империализмга қарши, тинчлик ва мустақиллик учун умумий қуролсизланиш ва прогресс учун курашамиз» (192-бет).

Империализм агентларининг кирдикорлари ҳам баъзи Осиё мамлакатларидан борган делегатлар (масалан, Хитой делегацияси) нинг бузғунчиликлари ҳам конференциянинг ўз асосий мақсадини амалга оширишида тўсиқ бўла олмади. Конференциянинг зафарли якунини адиб образли характерлайди:

«Ер юзида уч қитъа Бирдамлиги туғилди. Унинг ижодкори конференция вакиллари эдилар. Тинчликнинг ажойиб фарзанди туғилди. Унинг турган-битгани паҳлавоннинг ўзи, жажжи ва миқти қўллари ҳам, тўлалиги ҳам, бўлалиги ҳам, чақнаб турган кўзлари ҳам, ёруғ дунёни кўриши ҳамона кишига — инсонга талпиниши ҳам, ҳаммаси бўлажак ақл-идроки беқийёс паҳлавоннинг — жаҳондаги эрксевар халқлар фарзандининг сиймоси. Биз уни бевақт эсадиган шабадалардан, бўронлардан, ҳар хил офатлардан асраймиз, биз унинг ҳамиша қуёш нуридан баҳра олишини таъминлаймиз. Ҳозирданоқ жажжи лабларида кулги кўринган паҳлавонимиз тез орада тилга киради, йўлга киради, дадил қадам қўяди, ақл доираси ошади, етилади, ҳақиқий паҳлавон бўлади. Унинг номи бирдамлик бўладики, жаҳон халқлари унинг кучқудрати, ақл-идрокидан баҳраманд бўладилар, шу билан бирга, **ўз** баҳодирларини ҳамиша ардоқлайдилар, ўстириб, улғайтирадилар» (199-бет).

Шундай қилиб, Ш. Рашидов публицистикасида халқлар дўстлиги, биродарлиги, қардошлиги, ҳамкорлиги образи, Бирдамлик образи яратилади.

В. Зоҳидов мавзу доираси ва тафаккур муҳофаси кенг публицистдир. Дўстлик, Ватанга муҳаббат, инсонпарварлик — публицист ижодининг бу муҳим ғоявий мотивлари мамлакатимиз ички ҳаётига доир масалалардан бошланиб, ҳамавақт кенг халқро муаммолар кўламида талқин этилади. «Қадимий чин-мочин дўстимиз» мақоласида икки буюк халқ — совет ва хитой халқлари дўстлиги мадҳ этилади. Публицист буюк халқлар дўстлигини ифодалашда ҳам аввало адабий фактларга мурожаат қилади. Алишер Навоийнинг «Хамса»сидаги Фарҳод, Луғбати Дилором, Боний ва Моний каби хитой халқи фарзандларига қисқа-қисқа публицистик характеристикалар беради. Бу характеристикалар мазкур қаҳрамонларнинг севгида содиқ, жонажон дўст, фидокор қаҳрамон, меҳнатсевар кишилар эканини кўрсатади. Ана шундай юксак инсоний фазилатлар тимсоли бўлган бу қаҳрамонлар (улар кенг умумлашмаларга эга бўлган романтик образлардир) гениал шоирнинг улуғ хитой халқига бўлган муҳаббати ва ҳурматидан далолат беради. Ўзбек халқи даҳоси бўлган Алишер Навоийнинг муҳаббати халқ муҳаббати эди.

Хитой халқига дўстлик туйғулари халқимизнинг оғзаки ижоди асарларида ҳам ифодалангандир, «Арқоқ ўриш эртаги»да бизнинг ўлкалик йигитнинг гўзал хитой қизига бўлган оташин муҳаббати ҳақида ҳикоя қилинади.

Хитой ва совет халқи дўстлигининг қадимий ва самимийлигини халқимизнинг буюк сиймолари сўзлари ҳам тасдиқлайди. Улуғ рус олими Д. И. Менделеев Хитой ва Россия Иттифоқи жаҳонда умумий иттифоққа йўл очади, деб башорат қилган эди. Улуғ Хитой революционери Сун Ят-сен ҳам худди шундай фикрни баён этган эди. Ўзбек демократ шоири Фурқат бу фикрни шеърини сатрларда куйлаган эди.

Алар ижмодидан осойиш ўлғай,
Шукуҳи дунёга оройиш ўлғай.

Уч улуг сиймо фикрларининг бир жойдан чиқиши бежиз эмас, албатта. Бу тарихий тараққиёт ва ҳаёт тақозоси эди.

Публицист хитой ва ўзбек халқлари айрим турмуш урф-одатлари жиҳатидан ҳам бир-бирларига қардош, ҳамкор, дўст эканини таъкидлайди.

Хитой ва совет халқлари дўстлиги тарихий ва зарурий ҳақиқатдир — публицист ана шу етакчи ғояни тўла тасдиқлайди. Маочилар бу улуг дўстлик байроғини улоқтириб ташлаб, империализм кучлари билан ҳамкорликка интилаётган ҳозирги даврда мақоланинг бу ғоявий руҳи янада муҳим ва актуалроқ жаранглайди. Маочилар гуруҳининг халқнинг қадимий эзгу туйғуларини оёқ ости қилишлари мумкин эмаслигини, халқ бу ноёб дўстликни ҳамisha қадрлаб, кўз қорачигидай асраб, унинг душманларига қақшатқич зарба беражанини китобхон чуқур ҳис этади.

Публицист Ватанимиз ички ҳаётига доир, коммунистик тараққиёт билан боғлиқ бўлган ижтимоий-ахлоқий муаммоларни ҳам халқаро ҳаёт масалалари билан боғлиқ равишда талқин этади. Инсон ва унинг жамиятдаги ўрни, ҳар бир жамиятнинг инсонга муносабати, социализмда инсон тақдири, В. И. Ленин ва Коммунистик партиянинг инсон ҳақидаги ғамхўрлиги ва бошқа масалалар халқаро империализмнинг инсон ҳаётига таҳдид солаётган кирди-корларини кескин фош этиш ва қоралаш асосида ёритилади.

Муаммолар талқинидаги бундай кенг ижтимоий антитеза КПСС Программасида қайд этилган ижтимоий ва ахлоқий принципларнинг чуқур гуманистик моҳиятини, уларнинг оламшумул тарихий аҳамиятини ёрқин очишга ёрдам беради. Совет халқлари дўстлиги, интернационализм мавзуи Уйғун, Ҳамид Ғулум, А. Мухтор, Зулфия, И. Раҳим, Мирмуҳсин, Р. Файзий, Рамз Бобожон ва бошқа адиблар публицистикасида ҳам акс эттирилган.

Халқлар дўстлиги социалистик воқеликнинг типик хусусиятларидандир. Коммунизм қуришдан иборат буюк мақсадиимизнинг сиёсий-ижтимоий, моддий таянчларидан биридир. Дўстлик ғоясининг турли бадий бўёқлар билан ҳар тарафлама чуқур ишланиши бадий публицистиканинг жанговар гражданлик руҳини тағин ҳам оширади.

Хулоса қилиб айтганда:

1) ўзбек совет публицистикасида дўстлик ғояси янги образли поэтик тавсифдан кенг сиёсий-ижтимоий умумлашмалар даражасига кўтарилди. Дўстлик тасвири халқлар ўртасидаги бирдамлик, интернационализм ғоялари сифатида талқин этилди.

2) Дўстлик лирик йўналишда эҳтиросли ифодаланиш билан бирга, конкрет ҳаётий воқеа, материаллар асосида ҳаққоний кўрсатиб берилди. Ватанимиз халқлари дўстлиги ҳақидаги ғояни ифодалашда Тошкентда зилзила тасвири, халқаро бирдамлик, интернационализм туйғуларининг қудратли кучини кўрсатишда Осиё,

Африка, Латин Америкаси вакиллари конференциялари шундай ҳаётий материал бўлиб хизмат қилди.

3) Дўстлик мавзуи талқинида ҳар бир публицистнинг ижодий индивидуал услуби намоён бўлди. Ҳамид Олимжон дўстликни асосан постулатлар орқали лирик — эҳтиросли тараннум этди. Унинг публицистикаси замирида халқ тафаккури, психологияси хусусиятлари мужассамлашгандир. Атоқли адиб, драматург ва аллома Комил Яшин ижтимоий мавзудаги публицистикасида ғоявий фикр-ни чуқур мантиқий муҳокамалар ҳамда рамзий образлар восита-сида эҳтиросли ифодалади. Бунга адибнинг адабий мақолаларида ҳам кўриш мумкин⁷⁴.

Ш. Рашидов публицистикасида тарихий ва ҳаётий фактларни жиддий тадқиқ этиш ва бу хулосаларни образли муҳокамаларда ифодалаш характерли хусусият бўлса, В. Зоҳидов ғоявий мазмун-ни катта билимдонлик билан лирик фалсафий йўналишда кенг тал-қин этади.

4) Дўстлик ғояси талқинида тушунча ва образнинг яхлит бир бутунлиги ҳозирги замон ўзбек бадиий публицистикасининг муҳим белгиларидандир.

Бу асосий хулосалар, умуман, ўзбек совет публицистикасига, жумладан, публицистикада халқ образи талқинига тааллуқлидир.

⁷⁴ Қаранг: К. Я ш и н, Танланган асарлар, Уч томлик, Учинчи том, Тош-кент, 1964.

II БОБ. ПУБЛИЦИСТИК ТАҲЛИЛ ВА ТАДҚИҚОТ

ОЧЕРКДА ПУБЛИЦИСТИКА

Фафур Фулом «Президентимиз» (1938 йил) очеркида Йўлдош Охунбобоевнинг муҳофазаси кенг халқ оқсоқоли эканлиги ҳақида ёзади: «Уни кўп кишилар Ўрта Осиёнинг тирик қомуси» деб атайдилар. У биргина Ўзбекистон эмас, балки Қирғизистон, Қозоғистон, Тожикистон, Туркменистон тарихи, халқи, ери, суви, иқлими, барча-барчаси тўғрисида истаган маълумотни сизга айтиб бера олади. Муболаға билан айтганда, Ўзбекистондаги халқнинг эллик процентини танийди. Ёзувчининг образ билан суғорилган («Ўрта Осиёнинг тирик қомуси») бу публицистик мулоҳазаси ўз ҳолича ҳам тушунча ва ҳиссиётга таъсир этади, очерк қаҳрамонига нисбатан самимият уйғотади. Лекин ёзувчи ҳиссиётни янада кучайтириш учун қаҳрамоннинг бу хусусиятини конкрет тасвирда ҳам кўрсатади.

«— Ҳа, эй Шарифжон бормисиз, звенонгиз бу йил қанча пахта берди?— дейди ота бир йигитни Бухорода учратиб. Биз сўраймиз.

— Ота, бу ким?

— Шовот районида «8 март» колхозининг звено бошлиғи.

— Қачон кўрган эдингиз?

— 35-йилда.

Яна ота бир чўққи соқол кекса билан учрашади-да, сўрашади:

— Ҳа, тақсир, ҳали ҳам бормисиз?— Биз яна кимлигини суриштираимиз.

— 1902 йилда Бешкапа қишлоғида аъзайимхон эди. Хўжайиннинг хотинини ўқитгани олиб борган эдим,— деб ўзининг улғувор жавобини беради»¹.

Бу ерда бир-бирига уйғунлашиб, бир-бирини кучайтириб келаятган публицистик мулоҳаза ва беллетристик (бадий) тасвир қаҳрамон характери ни очади.

М. Горький «очерк ҳикоя билан тадқиқот оралиғида туради», деганида очерк организмдаги ана шу икки йўналишни — публицистика ва бадийликнинг бирга қўшилишини назарда тутган эди. Очеркда қаҳрамон ҳикоядагидай конкрет ҳаётий манзараларда, кураш ва тўқнашувларда ҳолисона тасвирланади. Шу билан бирга,

¹ Ф. Фулом, Асарлар, 5-том, Тошкент, 1967, 305-бет.

қахрамон характери, очеркчи нияти публицистик мулоҳазаларда очилади.

Публицистика нима? «Публикус» латинча сўз бўлиб, ижтимоий деган маънони билдиради. Публицистика авторнинг воқеага бевосита аралашувидан ҳосил бўлади. Публицистика авторнинг воқеа ва ҳодисалар, қахрамон характери, унинг тақдири, очеркда ифодаланаётган ижтимоий муаммолар ҳақида воқеа давомида бевосита ошкора баён қилган фикрларидир.

Иброҳим Раҳим ўз очеркларида персонаж сифатида иштирок этади, тасвирга бевосита аралашади. «Қахрамоннинг кенжаси»² очеркида раис билан бирга колхоз ҳаётини кўздан кечиради, колхознинг ўтмиши, ҳозир ва келажаги ҳақида муҳокама юритади, колхоз раиси образининг у ёки бу хусусиятини публицистик очади, характерлайди, баҳолайди. «Биргалашиб кўчага чиқдик. Ёмғир тинибди. Кўчалар топ-тоза. Дарахтларнинг майин барглари нимжон кўкариб турибди». Раис уларни колхоз еридаги дўнгликка бошлаб чиқади. «Агар қахрамонлигининг тарихини айтадиган бўлса, уйда ўлтириб айтиб бераверса бўларди, нега энди у ўглини дўнгликка бошлаяпти?» деб мулоҳаза юритади ёзувчи. Улар бу тепаликдан колхоз ерига назар соладилар. Колхоз хўжалигининг тараққиёти, раис фаолияти ҳақидаги бадий-публицистик мулоҳазалар оқимидан аста-секин раис образи гавдаланади. Шу билан бирга тепалик публицистик мулоҳазалар орқали рамзий маъно касб этади, у «Шарқ юлдузи» колхозининг илғор тажрибали раиси раҳбарлигида эришган муваффақиятларининг чўққиси бўлиб гавдаланади.

Публицистик мулоҳазалар очеркда иштирок этувчи персонажлар тилидан ҳам баён қилинади. Бунда публицистик тафаккур характер мантиқига мувофиқ бўлиши лозим. И. Раҳимнинг «Пахтапарвар» очеркида кекса пахтакорнинг сўзлари ишонарлидир.

«Халқнинг жуда азиз кўрадиган нарсалари бор,— деди Пахтапарвар қўлидаги пахтани «чопон» хирмонга ташлар экан,— нонни барча халқлар ҳам азиз деб биладилар. Пахта ҳам нондек азиз ва муқаддас. Ноннинг бир увоғи ҳам ерда қолмайди-ку. Бир тола пахта ҳам шундай! Чунки ўзбекнинг нони, оши, усти боши ҳам пахтадан. Шу боисдан пахтанинг бир мисқоли нобуд бўлса ҳам нонтепелик қилган бўламыз. Ахир пахта осонлик билан битмайди»³.

Очеркда публицистика ҳаммага маълум оддий фикрларни қуруқ ифодаловчи хашаки сўзлар йиғиндисидан иборат бўлмаслиги керак. Уйсиз, янги фикр ва образсиз публицистика ҳозирги замон ўзбек бадий публицистикасининг заиф томонларидандир. Публицистика жимжимадор қуруқ гапдонликдан иборат эмас. Публицистиканинг юраги янги фикр, янги образдан ташкил топади. Ян-

² Иброҳим Раҳим, Танланган асарлар, Уч томлик, I том, Тошкент, 1967, 164-бет.

³ Ўша асар, 273-бет.

гилик эса, ҳақиқий меҳнат ва ижоддир. «Чуқур, оқилона, мумкин қадар янги фикрсиз ҳозирги замон очеркининг бўлиши мумкин эмас. Ҳисиз публицистика ижтимоий онг тараққиётига катта зарар келтиради»⁴. Очеркда ҳақиқий публицистика фикр билан образнинг табиий уйғунлигидан иборат бўлиб, ақл ва ҳиссиётга таъсир эғувчи чинакам поэзияга айланади.

Таҷрибали очеркистлар чуқур ижодий изланиш ва тафаккур натижасида публицистик таъсирчанликка эришадилар: Мантиқий хулосаларнинг қутилмаганда образли контраст шаклда ифодаланиши ўқувчида кучли эмоция уйғотади. М. Шагинян Англия ҳақидаги очеркларидан бирида Лондоннинг ҳашаматли кварталларида одамларсиз ҳувуллаб ётган уйлар фожиасини кўрган бўлсам, камбағаллар маҳалласида бошпанасиз одамлар фожиасини кўрдим, дейди. Совет очеркисти Геннадий Фиш сафарномасида «Дания болалар ўлими энг кам бўлган ва ўз-ўзини ўлдириш энг кўп даражада бўлган мамлакатлар қаторига киради. Дания жон бошига ёғ ишлаб чиқаришда олдинги ўринлардан бирини эгаллайди ва жон бошига маргарин истеъмол қилишда ҳам биринчи ўринда туради»⁵.

Бундай сиқик маъноли публицистик фикр ўша мамлакат характери аниқ, лўнда ифодалашга ёрдам беради.

Очерк публицистикаси ақл-тушунча ва қалб қўри билан қўшилганда лиризм келиб чиқади. Воҳид Зоҳидовнинг «Яшасин ақл, йўқолсин зулмат» (1961) деган очерк китобида лирик-фалсафий публицистиканинг намунасини кўрамиз. Авторнинг ташқи олам ҳақидаги таассуротларининг тасвири кўп ўринларда лирик шеър хусусиятини эслатади.

Евроспа бўйлаб саёҳатга чиққан теплоход кетидан оқ чорлоқларнинг тинимсиз учиб юриши сиртдан қараганда одатдаги воқеа бўлиб кўринади. Аммо ёзувчи санъаткор буни чуқур ҳис этади, бу ҳиссиёт эса, унга янги маъно бағишлайди. Очеркист у орқали табиат гўзаллигининг янги қирраларини очади, инсоннинг табиатга бўлган муҳаббат туйғуларини ўзига хос нафис ифодалайди. «Энг муҳими улар қанчалик гўзал ва вафодор, қанчалик ўйноқи ва фусункор! Беқиёс истеъдодли устод табиат шу гўдакдек бегуноҳ ва шу гулдек ё капалакдек оққушлар тимсолида, шу ажойиб қанотли паррандаларнинг ажойиб угиши ва ўйинлари тимсолида ўзининг изоҳлаб ва идрок этиб бўлмайдиган санъатини, ҳайратомуз санъатини, латофату назокатини мужассамлаштириб кўргазмоқчи бўлгандай!» (16-бет).

Денгизнинг лирик публицистик тасвири ҳам шундай нафис, мафтункордир. «Сув беҳад ва беўлчов. У гоҳ соқит ва жилвақор, гоҳ пишқиради ва исёнкор. У гоҳ кундузи бепоен мовий осмонда пориллаган қуёш билан ва гоҳ кечаси чарақлаган юлдузлар даврасида шоҳона кайфиятда кўринган масрур ой билан ўйнашаётгандай

⁴ А. Аграновский, Давайте думать, „Журналист“, 1967, № 4, стр. 12.

⁵ „Новый мир“, 1966, № 5, стр. 231.

фусункор. У гоҳ ўз қаъридан қайнаб чиқаётган бир аснода бир-бирини енгиб яна йўқ бўладиган тўлқинли сув тоғларининг олишув майдонидек даҳшатли тус олади, гоҳо эса, ўз сийнасини кесиб кетаётган кемалар билан ўчакишаётгандай яраланган шиддатли аждарҳо бўлиб ҳайқиради ё боши кесилган илондек, олғов-далғов бўлади, тўлғанади, бизни ағдариб ташламоқчи бўлади» (14-бет).

«Бу поэзия эмас, балки ундан ҳам юксакроқдир», дейди И. С. Тургенев очерк ҳақида. Қалб орқали ўтган тушунча унутилмасдир.

ПУБЛИЦИСТИК ТАДҚИҚОТ

Публицистик тадқиқот муаммо ва материални чуқур ўрганиш натижасида келиб чиқади. Машҳур совет психологи С. Л. Рубинштейн «Гапириш — фикр қилиш деган гап эмас... Фикр қилиш ўрганиш демакдир»⁶ деб ёзган эди. В. Г. Белинский санъат билан фан услуби ҳақида бундай дейди:

«Бири исботлайди, иккинчиси кўрсатади ва иккаласи ҳам ишонтиради, фақат бири мантиқий далиллар орқали, иккинчиси эса, манзаралар орқали»⁷. Очерк бу тасвир ва тафаккур услубидан баб-баравар фойдаланади. Очеркда тадқиқот объектив борлиқни билишнинг диалектик усулига асосланади. «Жонли кузатишдан абстракт тафаккурга ва ундан тажрибага — объектив борлиқни, ҳақиқатни билишнинг диалектик йўли ана шундан иборат» (В. И. Ленин). Юқорида кўриб ўтганимиз фан, илмий тадқиқот услубидаги индукция-дедукция, анализ-синтез каби муҳокама усуллари очеркда ҳам қўлланилади. Лекин очерк услубидаги бадий тафаккур билан мантиқий тафаккур бир-бири билан чамбарчас боғланган, бир-бирини тўлдиради, далиллайди ва ҳоказо. Бу усулларнинг бир-биридан ажралиб қолиши очерк жанри хусусиятига путур етказган бўлур эди. Фикримизнинг далили сифатида бир мисол келтириб ўтамыз.

С. Сиёев бир-икки ҳажвиётлар, лавҳалар ёзиб, турмушда кузатган манзараларини ифодалашга ҳаракат қилиб келаётган журналистдир. Унинг матбуотда бир неча репортажнамо очерклари чоп этилди. Лекин бу — манзара чизишни ўрганган ҳар қандай қаламкаш очерк ёза олади, деган гап эмас. Очерк жанрига хос тадқиқот хусусияти очеркнависдан сиёсий, иқтисодий, маърифий билимга эга бўлишни, ҳаёт ҳодисалари ҳақида мустақил фикрлай олишни, мантиқий-фалсафий муҳокамаларнинг кенг назарий умумлашчмалардан иборат бўлишини, хуллас, илмий-ижодий салоҳиятга эга бўлишни тақозо қилади.

Аввало шунини айтиш керакки, қуруқ мушоҳадали сураткашлик, ҳаёт ҳодисаларини мустақил тадқиқ эта билмаслик Сиёевнинг очерксимон материалларига хос типик камчиликдир. Унинг «Бир

⁶ „Ўзбекистон матбуоти“, 1966, № 11, 19-бет.

⁷ В. Г. Белинский, том X, стр. 311.

кун»⁸ деб аталган очерки бу жиҳатдан, айниқса, характерлидир. Очеркда бир район партия комитети секретарининг бадий умумлашган портрети эмас, балки бир кунлик фаолиятининг натуралистик тасвири берилган.

Муаллиф машинада қаҳрамон ёнига ўтириб жўнаши биланоқ фақат кўрган ва эшитганларини қандай бўлса шундайлигича сураткашдай қайд этиб боришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Очеркнавис ўша объект ҳақида асар ёзиш учун зарур бўладиган дастлабки асосий маълумотларга ҳам эга эмас, балки унда ўзига нотаниш жойларни кўришга ҳавасманд ёш ўспириндай енгил бир туйғу бор, холос. «Қаёққа бораётганимизни билмайман, лекин ҳамроҳларимнинг гапларидан пайқашимча, чўлга, шекилли. Қулоғимга «Улуғнор», «Мингбулоқ» деган номлар чалинади. Негадир ўша ёққа боришни ҳавас қиламан».

Муаллифнинг ижодий ва маърифий тайёргарликсиз очерк ёзишга киришгани асарнинг «жон ва жасади»га соя солиб турибди.

Аввало шуни айтиш керакки, очеркда муаллиф ўзи мустақил равишда бирорта муҳим масала, фикр-мулоҳаза баён қилмагани ҳолда қаҳрамон тилида, хатти-ҳаракатида, одамлар билан муносабатида йўл-йўлакай намоён бўлаётган айрим муаммо, фикр-мулоҳазаларни ҳам юзаки қайд этиш билангина чегараланади. Бу мулоҳазаларга актив аралашмайди, уларни чуқурлаштириш, тадқиқ этиш ҳақида ўйламайди ҳам. Мисолларга мурожаат қилайлик.

Машинада кетаётганларида «димоққа ачимсиқ ҳид урилди». Бирдан зарарли ҳашаротларга қарши ишлатиладиган кимёвий дори эсга келади. Очеркчи буни ҳам тезгина асарга тиркайди.

— Меркоптопос, шекилли,— деб қўйдим.

— Ҳа,— деди Сулаймон ака, кейин дарров тушунтирди:— Меркоптопос эллик тўртинчи йилдан бери сепилади. Илгари бир гектарга 400 грамм кетарди. Энди тўрт килодан сепамиз, ҳашаротлар ҳам кўникиб қолди-да.

— Олимлар ҳеч иложини қилишолмаяптими?

— Энди меркоптопос чиқмайди. Бу йил биз Мирзачўлдан обеклиб ишлатдик. Олтингургурт сепилади энди.

Шу билан бу ҳақдаги гап узилиб, бошқа нарсага ўтиб кетишади.

Аввало бу масаланинг қаҳрамон образига, бинобарин очерк мақсадига ҳеч бир алоқаси йўқ. Иккинчидан, юқоридагидан маълумки, тилга олинган муаммо ҳақида очеркистнинг ўзи ибтидоий маълумотга ҳам эга эмас. Шу туфайли меркоптопос деган дори қандай хусусиятга эга, олимлар ниманинг иложини қилишолмаяптилар, нима сабабдан унинг ўрнига олтингургурт ишлатмоқчилар, олтингургуртнинг ундан афзаллиги нимада каби зарур масалалар китобхонга маъхум бўлиб қолаверади. Очеркда, шунингдек шаҳарга жўнатилаётган сабзавотларнинг ўз вақтида қабул қилинмаёт-

⁸ „Гулистон“, 1970, 11-сон.

ганлиги, «Стандарт тарвуз» талаб қилиб келган савдо ташкилоти вакиллари ҳақида маълумот берилади. Лекин бу масалалар ҳам қаҳрамон фаолияти билан боғлиқ равишда конкрет таҳлил этилмайди, муаммонинг иқтисодий-ижтимоий моҳияти очилмайди.

«Бир кун» очеркининг қаҳрамони совхоз гаражига киради. Биринчи секретарнинг совхоз гаражи ишлари билан шахсан шуғулланиши унинг раҳбарлик услубига қанчалик мувофиқ ёки номувофиқлиги ҳақида гапириб ўтирмаймиз. Секретарнинг гараждаги машиналар ременти ишларидан кўнгли тўлмайди.

«Бош инженер куйиб-пишиб нималарнидир тушунтира кетди. Бироқ секретарь, бу гапларни илгаридан билар эканми, эътибор бермади. Ёрда ётган кўҳна балонни этигининг учи билан тепиб кўрсатди.

— Бу бўлмайди. Ботқоққа ботиб кетади...— у бош инженерга қаради.— Хўш, айтинг, нимангиз етишмайди?

Инженер қўйнидан бир варақ қоғоз чиқарди, мадад кутаётган кишидай жонланиб ўқий бошлади.

Қардан, аккумулятор, баллон...

Секретарь унинг гапини эламади.

Бунинг ҳаммасини биламан, «Сельхозтехникага» айтганмиз. Лекин баҳона қилмай ишлаш керак, оғайни! Эрта-индин дефолиация бошлаймиз. Ҳалигача 34 машинадан биттаси тайёр эмас... Йўқ, оғайни, бунақада хафалашиб қоламиз, тезроқ битиринг рементни.

— Хўп...— бош инженер бошқа сўз қотмади.»

Бу ердаги ўзаро суҳбатдан маълум бўлишича баъзи мутасадди ташкилотлардаги (масалан, «Узсельхозтехника»нинг райондаги баъзи ташкилотларидаги) сансалорлик туфайли машиналарга запас қисмлар етказиб бериш пайсалга солинмоқда, машиналар ременти орқага сурилмоқда. Йиғим-терим тақдирини ҳал этадиган масалага доир сансалорлик умум ишига катта зарар етказади. Бу муҳим муаммога очеркист қандай муносабатда бўлади? Очеркист бу масалани чуқурроқ тадқиқ этиш, унинг илдизларини очиш, ҳал этишга ёрдам бериш ўрнига юзаки қайд этиш билан чегараланади. Ҳатто, бош инженернинг секретарга «нималарни куйиб-пишиб тушунтирганига» ҳам эътибор қилмайди.

Булар қаҳрамон портрети билан бавосита ёки билвосита тадқиқ этилиши лозим бўлган масалалардир. Хўш, очеркда қаҳрамон образи, унинг хатти-ҳаракатлари моҳияти нимадан иборат? Аниқроғи секретарь образида қандай ғоявий фикр ифодаланмоқда? Юқоридаги эпизодга диққат қилайлик. Бош инженер секретардан «мадад кутиб» запас қисмлар етишмаётгани ҳақида куйиб пишиб мурожаат қилган эди. Секретарь эса, инженер гаплари ҳақида чуқурроқ мулоҳаза ҳам юритмайди, унга менсимай муносабатда бўлади. Пировардида сиртдан юмшоқ, ammo ботинан маъмурий руҳда дейди: «Йўқ, оғайни, бунақада хафалашиб қоламиз, тезроқ битиринг рементни». Ҳатто, запас қисмлар етишмаётган бир вазиятда рементни қандай қилиб тезлатиш мумкинлиги ҳақида ўй-

лаб ҳам кўрмайди. Секретарь хатти-ҳаракати ва сўзларидаги мантиқсизликни муаллиф ҳам сезмай ўтиб кетади.

Шундай қилиб, қаҳрамоннинг бу хатти-ҳаракати ҳаётга тийран кўз билан разм солиб, одамларнинг қалб уришини ҳис этиш, ҳаёт фактларини чуқур таҳлил этиб, шу асосда зарур тадбирлар белгилаш, ҳуллас, илғор коммунист раҳбарга хос ўйчан аналитик усул бўлмай, балки унда ҳаётга, одамларга баландроқдан туриб ёндашиш, маъмурий кўрсатма бериш орқали қистовга олиш хусусияти мужассамлашган.

Совхоз директори билан теримга тайёргарликнинг сушт эканлиги ҳақида гаплашганда ҳам, ғўзани дефолиация қилиш масаласида агроном ва бригадир билан муносабатда ҳам секретарь ана шундай йўл тутади.

Қолхоз агрономи секретарь сўроғига бундай жавоб беради:

«...Гапнинг очиғи, бригадаларимиз яна бироз ҳосил тўплансин, деб дефолиацияни бошламай туришибди. Сал кечроқ бошламоқчимиз.

— Бу нотўғри фикр,— деди секретарь,— эндиги гул билан кўсакка ишонсак нақ ҳосилдан қуруқ қоламиз. Эртадан барг тўкиш пайида бўлинглар.

Секретарининг бу кескин буйруғидан сўнг агроном ҳам нима дея оларди.

«— Хўп...— деди оҳиста агроном.— Бошла десанглар, бошлай-вераимиз».

Ўзининг бу кескин, аммо далилсиз қуруқ буйруғидан агрономнинг энсаси қотганини сезган секретарь бироз қизишади, йўлидан қайтиб, агрономни ўзи билан бирга олиб, бригада даласига жўнайди. Бу ерда ҳам секретарь юқоридагидай «ҳосилнинг асосий қисми етилгани», кутиб турилса, пахтанинг «ғози йўқолиши», «тўсатдан об-ҳаво айниб қолиши» каби баъзи раҳбарлар фаолиятида доимий такрорланавериб сийқаси чиққан умумий аргументларни келтиради. Секретарь ҳар қандай қилиб бўлсаям уларни «ишонтаришга» ҳаракат қилади. Аргументларининг қуруқроқ чиқиб қолаётганини ҳис этиб, «Шохлаб кетган бир ғўзанинг сарғимтил кичкина гулини юлиб олиб» ўз гапларига гўё далил сифатида бригадирга кўрсатади.

«— Бу қачон кўсак бўлади?

— Биламиз,— деди бригадир,— қирқ-эллик кунда».

Аввало бу ерда дефолиацияни конкрет шароит талабини ҳисобга олган ҳолда бир-икки ҳафтага кечиктириш ҳақида гап кетаяпти. Секретарь эса, ўз фикрларини маъқуллаштириш учун атайлаб қирқ-эллик кунда етиладиган гулни кўрсатади. Секретарининг бу далили мантиқсиз эканлиги ўз-ўзидан англашилиб турибди. Ўз даласининг эгаси бўлган, унинг табиатини ҳаммадан кўра яхшироқ билган деҳқон бу мантиқсизликка ички пичинг аралаш киноя билан юқоридаги жавобни қилади, холос.

Секретарь ҳайбаракаллачиликка берилмасдан чуқурроқ ўйлаб кўрганида агроном ва бригадирнинг талаби ҳақли талаб эканига

ишонч ҳосил қилган бўларди. Чунки ҳамма ерда ғўзалар ҳеч қачон бирданига баравар етилмайди. Табиий шароит ва парвариш усулларига кўра бир участкадаги ғўзалар бошқасидан бир мунча фарқ қилиши, шубҳасиз, мумкин. Шу сабабли, кенг пахта майдонларига эга бўлган колхоз ва совхозларда дефолиацияни бир неча муддатларга бўлиб ўтказадилар. Масалан, сурхондарёлик пахта устаси, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Отамурод Худойназаров «Жасоратга отланинг»⁹ деган мақоласида ўз тажрибаси ҳақида гапириб, «Биз дефолиацияни уч муддатга бўлиб, 1 сентябрь куни бошладик», дейди.

Секретарнинг буйруғи конкрет шароитни ҳисобга олмасдан, баъзи раҳбарлар фаолиятидаги умумий инерция бўйича айтилаётган маъмурий кўрсатма эканини агроном ҳам, бригадир ҳам, ҳатто, секретарнинг ўзи ҳам сезади. Лекин секретарь раҳбарлик обрўсининг оҳорини туширмаслик учун ўзи айтиб қўйган кўрсатмани қабул қилдиришга «эришади», агроном ва бригадир эса, унга бўйсунувчи кишилар бўлгани учун «рози бўладилар». Мамасодиқ Исмоиловнинг «Боборайҳон» очеркида райком секретари буюк пахтакор сифатида бағоят эъзозлаб, ҳурмат қиладиган бригадирнинг фаолияти ва образини тадқиқ этиш натижасида очеркчи чиқарган қуйидаги хулоса ана шундай раҳбарларга қаратилган эмасми? «Бу масалада деҳқонлар билан олимларнинг гапи бир ердан чиқади: улар ҳам, булар ҳам «Ғўза кун санайди», дейди. Лекин ана шу гапнинг замирида «Ғўзанинг энг биринчи ва асосий озиғи ҳарорат» деган маъно ётишини тушунмаган баъзи раҳбарларгина деҳқоннинг отига кераксиз қамчи босиб ишда асабийлик, шошқалоқлик вужудга келтиради, натижада ҳар бир картанинг шароити ҳисобга олинмай, зарарли «тезкорлик» деҳқонни гангитиб қўяди, дала ишларида сон биринчи ўринга қўйилиб, сифат назар-эътибордан тушиб қолади»¹⁰.

Секретарь фаолиятидаги юзакичилик хусусиятини бошқа ситуацияларда ҳам кўриш мумкин. Масалан, секретарь совхоздаги 800 ишчи (бу қишлоқ хўжалигидаги нормал ҳол) кучидан расамади билан қандай фойдаланиш масаласини тадқиқ этиш, одамлар билан ишлашнинг энг муҳим, энг унумли усуллари излаб топиш ўрнига нуқул одам камлигидан, ишчи кучи етишмаслигидан зорланади мухбирга. Хуллас, конкрет шароитни ҳисобга олмасдан, маъмурий қистов ва ҳайбаракаллачилик билан иш кўриш, раҳбарликда ҳаётга кенг мулоҳаза, таҳлил ва тадқиқот кўзи билан қарашнинг йўқлиги, мутахассислар ва оддий меҳнаткашларнинг фикрлари билан ҳисоблашмаслик — очеркда тасвирланган секретарь образидаги асосий хусусият ана шундан иборатдир.

Ажабланарли томони шундаки, очеркчи қаҳрамон фаолиятини халқ хўжалигига раҳбарлик масаласига доир умумий ижтимоий муаммолар билан боғлиқ равишда чуқур тадқиқ этиш, фойдали

⁹ „Совет Ўзбекистони“, 1971 йил 8 сентябрь.

¹⁰ Қаҳрамоннома, Тошкент, „Ўзбекистон“ нашриёти, 1968, 265-бет.

фикр-мулоҳазалар билдириш ўрнига, аксинча, яқин ўтмишда рўй берган камчиликнинг сарқитларидан бири бўлган бу салбий раҳбарлик усулини маъқуллаш билан бирга, ташвиқ этади ва бошқалар учун намуна қилиб кўрсатади. Муаллиф очеркда қайд этилган муаммоларнинг мазмунини тушунишга эътибор қилмагани устига ўзи тасвирлаётган образнинг асл моҳиятини ҳам яхши англаб етмаган. Журналист ҳаётдан нусха кўчириши натижасида, ўзи сезмаган ҳолда, юқоридаги хусусиятли кишини характерлаб берган.

Публицистик тадқиқот очеркда бадий-публицистик умумлаштиришнинг кўринишларидан биридир. Очеркда тадқиқотсиз ҳаёт ҳақиқатини тўла гавдалантириш мумкин эмас. Биз очеркда фактларнинг сараланмагани, бадий умумлаштирилмагани (секретарнинг фаолиятидаги энг яхши фактлар «Бир кун» шаклида умумлаштириб ифодаланиши мумкин эди), ҳуллас, ҳар бир бадий асардан талаб этиладиган ибтидоий ижодий иш ҳам бажарилмагани ҳақида гапириб ўтирмаймиз. Журналист, афтидан, очеркда ҳужжатлилиқни ҳаётдан худди ўзидай нусха кўчиришдан иборат, деб тушунса керак. «Агар ёзувчилик турмушдан нусха кўчиришдан иборат бўлса,— деган эди А. Қаҳҳор,— бундан осон иш бўлмас эди. Ҳаётдан айнан кўчириш китобдан кўчиришдай гап. Копия копия бўлиб қолаверади. Бундай нарсалардан оригиналлик кутиш беҳуда. Оригиналлик ҳаёт ҳақиқатини дилдан ўтказиш, унга кўнгилдаги гапларни сингдириш, тилагингни қўшиб ифодалаш билан юзага келади»¹¹.

Шундай қилиб, «Бир кун» очеркида ҳаёт ҳодисалари ҳақида мустақил фикрлай олмайдиган, ҳаёт фактларини бадий-публицистик умумлаштириш малакасига эга бўлмаган журналист қиёфаси гавдаланади.

Ҳуллас, ҳаёт ҳодисалари тадқиқ этилмаган лоқайд манзара тасвири ҳам, манзарали бадийликдан маҳрум бўлган қуруқ публицистик баён ҳам очеркда ҳаётни ҳаққоний тасвирлаш принципага зиддир.

Публицистик тадқиқот мазмун жиҳатдан бир неча кўринишларга эгадир.

Ижтимоий-иқтисодий тадқиқот

Бунда очеркист жамиятимиз тараққиётида келиб чиққан муаммоларни, халқ хўжалигининг аҳволи, унга маъмурий-иқтисодий раҳбарлик масалаларини образли публицистик муҳокамалар орқали тадқиқ этади. Ёзувчи ҳаётни далиллар билан бирга, ҳужжатли материаллардан ҳам кенг фойдаланади, колхознинг ёки бошқа корхонанинг иқтисодий кўрсаткичларини таҳлил этади, таққослайди, рақамлар кўрсаткичларини солиштириб кўради ва ҳоказо. Бундай тадқиқот кўринишлари ўзбек адабиётида 30-йилларда

¹¹ А. Қаҳҳор. Асарлар, Олти томлик. 6-том, Тошкент, Ф. Гулом номли бадий адабиёт нашриёти, 1971, 323—324-бетлар.

яратилган очеркларда ҳам мавжуддир. А. Қодирийнинг «Ғирвонлик Маллавовай ака» очеркида бундай тадқиқотнинг яхши намунасини кўрамыз.

Очеркда Маллавовай ака образи унинг фаолиятини публицистик тадқиқ этиш орқали очилади. Маллавовай ака аввал колхозга, унинг муваффақиятларига ишончсизлик билан қарайди. Ишчи ҳайвон кучларини бирлаштириш масаласи кўтарилганда Маллавовай ака «Эссизгина, молларим расво бўладирган бўлди», деб ўйлайди.

Маллавовай ака ўз меҳнати билан танилгач, уни колхозга ҳосилот советининг раиси қилиб белгилайдилар. Шундай қилиб Маллавовай ака колхозни «Чинлаб гуллатишга енг шимаради». Эски деҳқончилик тажрибаларидан фойдаланиб, пахтачиликка «шахмат усули»ни дастлаб ўз хўжалигида жорий этади. Аммо, кўпчиликка ўтказишда қаршиликларга дуч келади.

«Биринчи йил (1930 йил) бу усулни жуда оз, арзимаган миқдорда тадқиқ этишга тўғри келади. Баҳорҳол, биринчи йилнинг тажрибаси Маллавовай ака ёнига бирмунча ҳайрихоҳлар келтириб қўшади»¹².

1931 йилда ҳам Маллавовай ўзининг янги усулини ўтказиш учун яна курашади. Янги усулга қаршилиқ кўрсатувчилар билан Маллавовай ака ўртасида конфликт давом этади. Рақиблар ҳам Маллавовай ака ҳам ўз далилларини ўртага ташлайдилар.

«— Биз бир гектарга юз минг туп кўчат кетказамиз, ваҳоланки, сизнинг шахматингиз етмиш олти минг тупдан ортиғини қабул қилмас экан!— дейдилар.»

— Шахмат усули учун пахтани юз фоиз машиналаштириш бу нима деган сўз, кетмон урмасдан ердан пахта олиб бўладими?— дейди кекса колхозчилар.

— Ҳаммангиздан яширин эмас,— дейди Маллавовай ака,— сизнинг эски кетмон усулингиз одамдан икки баравар куч сарф қилишни талаб қилади. Менинг шахмат усулимда аксар ишни от ва машина бажарганидек киши кучини сизникидан тўрт баравар кам талаб қилади. Ҳосилга келганда эски усулдан кам унум бермайди. Менга ишониб янги усулга ўтишингизни талаб қиламан» (108-бет).

Тадқиқот очеркдаги асосий конфликтнинг негизини ташкил этади. Ёзувчи янги усул билан эски усул тарафдорларининг иш тажрибаларини аниқ ҳужжатлар, жадваллар асосида ишонтирарли кўрсатади. Ҳаёт ва тажриба Маллавовай ака усулининг «жуда ҳам ўктам бир усул» эканини тасдиқлайди. «Тўртинчи бригада юз фоиз жўяк— олган ҳосили планга нисбатан 104 фоиз, учинчи бригада эллик фоиз жўяк ва эллик фоиз шахмат — олган ҳосили 108 фоиз. Иккинчи бригада 25 фоиз жўяк ва 75 фоиз шахмат — олган ҳосили 112 фоиз. Биринчи бригада 95 фоиз шахмат — олган ҳосили 116 фоиз» (109-бет).

Шундай қилиб, мазкур очеркда тадқиқот 1) ишонтирарли, 2) эмоционал таъсирли акс эттирилган. Портрет очеркнинг асосий

¹² А. Қодирий, Кичик асарлар, Тошкент, 1969, 107—108-бетлар.

ғоявий йўналишини ташкил этган иқтисодий тадқиқот ижодкор деҳқон, ташаббускор янги колхозчи образини яратишга имкон берган.

Буюк ёзувчининг бу очеркдаги иқтисодий тадқиқоти ҳозирги замон очеркистлари учун ҳам маҳорат намунаси бўла олади.

Ҳозирги замон очеркларимизда ҳам ижтимоий-иқтисодий тадқиқот кўринишлари учрайди. Буни Иброҳим Раҳим очеркларида айниқса, яққол кўриш мумкин. Иброҳим Раҳим ўйчан публицист ёзувчи. Унинг очерклари аналитик хусусиятга эга бўлган асарлардир. Ёзувчининг ҳар бир очеркида актуал муаммо, зарур янги фикр бор. Муҳими шундаки, Иброҳим Раҳим очеркларида муаммо талқини ҳаммавақт қаҳрамон образини очиш вазифаси билан чамбарчас боғлиқ бўлади. «Қаҳрамоннинг кенжаси», «Механизаторнинг ўйлари» портрет очеркларида ижтимоий-иқтисодий тадқиқот мантиқий далиллар билан изчил акс эттирилади. Биринчи очеркда «Шарқ юлдузи» колхозининг маълум даврда эришган муваффақиятлари батафсил таҳлил этиб берилган. Бу очеркда публицистик таҳлил ва баён устунроқ бўлса, «Механизаторнинг ўйлари»да ижтимоий тадқиқот қаҳрамоннинг руҳий оламидан ўтади ва эмоционал таъсирли ифодаланади. Очерк қаҳрамони Икромжон изланувчан, ҳаётга тадқиқот кўзи билан қаровчи механизатор. Деҳқончиликни машиналаштиришга катта эътибор ва ғамхўрлик қилинаётганлиги туфайли далаларда хилма-хил машиналар кўпайди. Сони кўпу салмоғи йўқ, деб ўйлайди, Икромжон. Терим машинасини олайлик. Йилида энг кўп деганда 2—3 ой хизмат қилади. Шундан кейин келгуси йил ҳосилини кутиб, қантарилиб ётаверади. Икки — уч йилдан кейин янада янгироғи, мукамалроғи чиқарилгач, колхоз эски машиналардан воз кечиб, утилга топширишга мажбур бўлади.

Ҳар бир терим машинаси саккиз-ўн ой ишламасдан сафдан чиқади. Бу колхозга ҳам, давлатга ҳам зарар. Икромжон буни чуқур мулоҳаза қилиб кўради; пировардида шундай хулосага келади, ҳамма мавсум учун бемалол ишлайдиган комплекс машина яратиш зарур. Бирор қисмини ўзгартириш билан теримдан олиб, шудгорлашга, шудгордан чигит экишга, ундан культивациясига солиб, ишлатиш мумкин бўлсин.

Механизатор ўйларининг тўғрилигини ҳаёт тасдиқламоқда. Ҳозир далаларимизда шунга ўхшаган машиналар ишлатилмоқда.

И. Раҳимнинг «Жаводнинг жадвали» очеркида пахтакорнинг ўз ишига илмий ижодий муносабати тадқиқ этилган.

Публицистик тадқиқот заррача ҳам шубҳа туғдирмайдиган катта ишонтирув кучига эга бўлиши лозим. Бу эса, очеркистдан ўз фикр-қарашларини ва хулосаларини типик ҳаётий ва мантиқий далиллар билан чуқур исботлаб беришни талаб этади. Тажрибали очеркист Аркадий Сахнин «Пул»¹³ очеркида қўйилган масалани тадқиқ этишда шундай маҳорат кўрсатган. Очеркда совет пулини

¹³ „Правда“, 1967 йил 10, 11, 12 февраль.

контрабанда йўли билан чет элга олиб кетишга уринган хорижий агентларнинг кирдикорлари ва уларга қарши совет кишиларининг кураши тасвирланади. Ана шу муносабат билан муаллиф чет эл буржуа пропагандасининг СССРда бир туфли 25—30 сўм туради, Ғарбда эса, 5 долларга олиш мумкин, шу туфайли сўмнинг баҳоси доллардан пастдир, деган даъвосини рад этиш мақсадида сўм ва доллар қувватини сиёсий-иқтисодий тадқиқ этади. Икки мамлакат пули ва ҳаёт шароити ҳақида фикр юритганда, битта тасодифий фактни олиб ҳукм чиқариш воқеаликни бузиб кўрсатишга олиб келади. Инсон фақат туфли ёки кофта билангина яшамайди. Икки мамлакат халқларининг яшаш шароити учун биринчи навбатда зарур бўлган асосий моддаларни олиб, бир-бирига таққослаш натижасидагина ҳаққоний хулоса чиқариш мумкин.

Очеркист аниқ ҳужжатли фактларга мурожаат қилади. Совет Иттифоқи Қаҳрамони Володя Алхимов Вашингтондаги совет элчихонасида ишлаганда икки хоналик квартира ҳақи учун ойига 190 доллар тўлаган. Ҳозирги вақтда Москвада ундан ҳам кенгроқ икки хонали квартирада яшайди. Ойига 12 сўм, яъни 17 баравар кам ҳақ тўлайди. Алхимовнинг иккита қизи бор. Бири Вашингтонда, иккинчиси Москвада туғилган. Вашингтонда туғруқхона харажатлари учун 325 доллар тўлаган бўлса, Москвада туғруқхона учун ҳеч қандай харажат бўлмаганлиги ўз-ўзидан аён. АҚШда метро, автобус, троллейбус ҳақлари бизникига нисбатан 3 баравар, кино ва театр билетлари 4—6 баравар қиммат. Ёзувчи медицинага оид яна бир неча фактларни далил келтириб, буржуа пропагандасининг уйдирмасини ишонтирарли қатъий рад этади.

Ижтимоий-иқтисодий тадқиқот ёш очеркистлар ижодида ҳам кўринмоқда. Расул Раҳмонов, Самар Нуров, М. Исмоилов ва бошқаларнинг очерклари олинган мавзунини таҳлил этиш, айрим масалаларга китобхоннинг назарини жалб этиш хусусияти билан диққатга сазовордир. Журналист Расул Раҳмоновнинг «Аҳду паймон»¹⁴ очеркида илғор колхоз раиси Хайрихон Эргашеванинг образи унинг катта хўжаликка раҳбарликдаги тажриба ва ташаббусини публицистик тадқиқ этиш орқали яратилади. Колхозчиларга лой уйлар ўрнига пишиқ гиштдан янги иморатлар қуриб беришнинг иқтисодий фойдаси, оширилган перспектив план асосида ишлашнинг колхозчиларга кучли маънавий таъсири, одам хотирасини эъзозлашдаги ташаббуси, ҳуллас, колхозга раҳбарликнинг ҳаёт ва одамлар маънавияти билан чамбарчас боғлиқлигининг ижобий хусусиятлари ишонтирарли тадқиқ этилган.

Мамасодиқ Исмоиловнинг «Боборайхон» очеркида пахтачиликда новатор илғор фикрли деҳқон бригадир образи яратилган. Очеркда Мираҳмад ака ўз тажрибасини ҳаётга актив тадбиқ этиш мақсадида қолоқ бригадага раҳбарлик қилиб, уни илғорлар даражасига кўтаради. Очеркист ана шу тажрибанинг сирларини очиш-

¹⁴ „Совет Ўзбекистони“, 1967 йил 27 июль.

га интилади. Умумий қилиб айтганда, пахта етиштиришда деҳқоннинг мустақиллигига ҳалал бермаслик, унинг ижодий изланишига, ҳар бир қарич ернинг табиатига қараб муомала қилишига эркинлик туғдириш керак.

«Деҳқоннинг отига кераксиз қамчи босиб ишда асабийлик, шошқалоқлик вужудга келтирадилар» деб шикоят қилади Мираҳмад ака. Деҳқон кайфиятини яхши тушуниш, унинг ўз хўжалигидан рўзғор учун фойдаланишга интилишини ва бошқа шу каби шахсий манфаатига доир масалаларда ётиғи билан муомала қилиш, унга кўмаклашиш ва бошқа шу каби хусусиятлар ҳам тилга олинади. Еш ёзувчи — очеркист муаммо таҳлилини конкрет руҳий тасвир, қаҳрамоннинг ички дунёсини очиш маҳоратига боғлай оlsa, шубҳасиз, ижодий муваффақиятларга эриша олади.

Тажрибали ёзувчиларнинг очеркларида муаммолар бевосита публицистик тадқиқ этилиши билан бирга, бадиий психологияк тасвирга табиий сингдириб юборилади. Атоқли совет очеркисти В. Овечкин очерклари жиддий муаммо очерклар, унинг ўз сўзи билан айтганда «тадқиқот» очерклардир. Лекин муаммолар талқини ва тадқиқи қаҳрамонларнинг муносабатлари, типик хатти-ҳаракатлари, индивидуал ички дунёсини холисона акс эттириш орқали ифодаланadi. Аниқроғи муаммолар талқини инсон характерлари яратиш вазифаси билан яхлит бир бутунлик ташкил этади.

Ёзувчи, аввало, очеркнинг марказий қаҳрамонлари Мартинов ва Борзовнинг портретларини чизиб, ўқувчиларга таништиради. Сўнг уларнинг характери муҳим ижтимоий муаммо талқинида аста-секин очила боради.

Очеркдаги бир эпизод ва ундаги муаммо ва характер ифодасини кўриб ўтамиз. Районнинг биринчи секретари Борзов ғалла топшириш графиги тушиб кетганини эшитиб, курорддан шошилинч қайтиб келади. Иккинчи секретарь Мартинов бир неча илғор колхозлар ғалла планларини бажариб бўлишди, бошқаларида янчилган тайёр ғалла йўқ эканини, шунинг учун районнинг ғалла топшириш графиги пасайиб кетганини айтади. Борзов планини бажарган, аммо тайёр ғалласи бўлган илғор колхозлардан қолақ колхозлар ҳисобига ғалла топширишни давом эттириш керак, дейди. Мартинов бунга қатъий эътироз билдиради. Масалан, шундай колхозлардан бири «Власть Советов»нинг раиси Опёнкин колхозчиларга нима жавоб қилади.

«— Нима жавоб қилса қилаверсин. Бизга ғалла керак. Нега сен унга ачинасан? Пихи қайрилган одам, эплаб кетади!

— Биламан, колхозчиларни кўндиради, улар ҳам ғаллани олиб бориб топширадилар. Лекин бунинг сабаби ўз ҳолича қолади. Биз улардан хўжасизлик ва тажрибасизлик ҳукм сураётган колхозлар учун ғалла оляпмиз». Бу орада райком идорасига район ижроия комитетининг раиси Руденко киради. Руденко ҳам Мартинов фикрини қувватлайди. Мартинов ўз фикрларининг тўғрилигини сиёсий жиҳатдан асослаб беришга ҳаракат қилади.

«— Ҳалол ишлаган колхозларда ҳам, иши қўл учиди битган колхозларда ҳам меҳнат кунига баб-баравар ғалла қолсинмиш!... Мамлакатга ғалла кераклигини мен ҳам биламан, Виктор Семенич,— деб давом этди Мартинов.— Районнинг планини ҳам бажаришимиз шарт! Лекин бажаришда бажариш бор. Ҳамма ўз арбасини ўзи тортсин. Нарироққа бориб баъзи бир жойларда ғалладан пича танқислик ҳам бўлади. Аммо кишилар тушуна бошлашади, советларча ҳаққоният шундай бўлар экан, деб тақдирга тан беришади. Агитаторларимиз ҳам халқ билан сўзлашганда «нимани ишлаб топган бўлсангиз шуни оласиз» десалар тиллари узун бўлади. Майли «Власть Советов»да одамлар уч ҳисса ортиқ ғалла олсинлар! Сиёсатни мана шунга асослаб қуриш керак» (В. Овечкин, «Очерклар», 14—15-бетлар).

Очеркда ёзувчи яхши меҳнат қилиб, мўл ҳосил етиштирган илғор колхозларнинг ортиқча ғалласини қолоқ колхозлар ҳисобига қоқиб олиб, уларни яшил дарахтларни қайчилагандай текислаб туриш усули колхозларнинг иқтисодий тараққиётига катта зарар етказганини ишонтирарли тадқиқ этади.

Ёзувчи қаҳрамонларнинг руҳий оламини ҳам маълум муаммога муносабат жиҳатидан таҳлил этади. Мартинов далаларни айланиб юриб, ер ҳайдаётган тракторчиларга дуч келади. Улар билан суҳбатда тракторчилар меҳнатига сифати ва ҳосилга қараб эмас, ҳайдалган ва ўрилган ер майдонининг ҳажмига қараб ҳақ тўлаш системаси ҳақиқий аҳволга зид келиб қолгани ҳақида ўйлайди (91-бет).

Шундай қилиб, очеркда муаммолар тадқиқ этилади ва шу муаммоларга муносабат, тутган мавқелари жиҳатидан бир-бирига қарама-қарши бўлган секретарнинг характери аста-секин шаклланиб боради.

Шу асосда асарда пайдо бўлган конфликт кескинлашиб, сюжет ривожланиб боради. Муаммоларнинг моҳияти ишонтирарли далиллар билан тадқиқ этилади. Пировардида шу муаммоларнинг тиргаги бўлган Борзов ишдан олинади. Ҳаётга ижодий муносабатда бўлувчи Мартинов ғалаба қозонади. В. Овечкин очерklarининг сиёсий-ижтимоий аҳамияти бу билан тугамайди. Асарда сиёсий ижтимоий муаммолар бир район доирасидагина эмас, балки Бутуниттифоқ миқёси даражасида типиклаштириб тадқиқ этилган. Шу туфайли бу очерклар мамлакатимиз қишлоқ хўжалигидаги аҳволни тубдан яхшилашда партияга яқиндан ёрдам берди.

Маънавий-психологик тадқиқот

Маънавий-психологик тадқиқот маънавий-ахлоқий муаммоларни шахс образи, конкрет кишилар тақдири билан боғлиқ равишда тадқиқ этишдан иборат.

Маънавий-психологик тадқиқот беллетристик асарларда образ яратишда қўлланадиган психологик таҳлил, яъни «руҳ диалектикаси» тасвир усулидан бир мунча фарқ қилади. «Руҳ диа-

лектикаси» тасвирида образ маънавияти психологик ҳолат ва ҳаракатда, конкрет ситуацияларда кўрсатилса, маънавий-психологик тадқиқотда образнинг маънавий ҳаёти, индивидуал психологияси, шу билан бирга, публицистик воситалар орқали ҳам тадқиқ этилади. Бу ҳол образ маънавиятига доир ижобий ёки салбий зиддиятли ахлоқий муаммоларни умумлаштириш, уни жамиятнинг ахлоқ нормалари билан боғлиқ равишда талқин этиш, уларни ҳал этишга доир муҳим хулосалар чиқаришга имкон беради.

Марказий матбуотда тез-тез учрайдиган ахлоқий-маънавий мавзудаги очеркларда, ўзбек матбуотида Мирзакалон Исмоилий, Эътибор Охунова, Мели Жўранинг мақола, очеркларида шундай тадқиқот кўринишлари мавжуддир.

Шуни унутмаслик керакки, маънавий-психологик тадқиқот конкрет психологик таҳлил билан чамбарчас боғлиқдир. Акс ҳолда маънавий тадқиқот бадийликдан маҳрум бўлиб, ахлоқий мавзудаги оддий мақолага айланиб қолиши мумкин. Бундай мавзудаги очеркларда конкрет психологик таҳлил публицистик тадқиқот билан кўпинча уйғунлашиб кетади. Конкрет маънавий-психологик таҳлил тадқиқ этилаётган муаммоларни ҳаётий жиҳатдан далиллайди, унинг эмоционал таъсир қувватини оширади. Г. Ситинанинг «Литературная газета»да босилган «Уч кресть» деб аталган очеркида маънавий-психологик тадқиқотнинг намунасини кўриш мумкин. Ишчи Харьковенко совхозда ишлаб чиқариш тажрибаси ўтаётган студент қизлардан бирини ўлдириб қўяди. Юзаки қараганда Харьковенко қизга тажовуз қилмоқчи бўлган, қиз қаршилиқ кўрсатиши оқибатида шундай фожиа юз берган, деб ўйлаш мумкин. Аслида бундай эмас. Гуноҳдорнинг ўз айбига иқрор бўлиши юридик ходимларнинг жиноий ҳукм чиқаришлари учун асосан етарлидир. Фожианинг қандай вазиятда содир бўлганини аниқлаб, тегишли модда асосида протокол тузаверадилар. Суд материалларинигина ўрганиш билан чегараланганда очеркист бу фожианинг асл психологик сабабларини аниқлай олмаслиги, баъзан нотўғри хулоса чиқариши мумкин эди. Очеркист Харьковенко характерида чуқур тадқиқ этиш асосида бу фожианинг туб сабабларини тўғри аниқлайди, бинобарин, Харьковенко характеридаги бу кескин ўзгаришни, қотилликка олиб келган маънавий руҳий омилларни ишонтирарли далиллаб беради.

Харьковенко судда қизни нима учун ўлдирганлигини аниқ айтиб беролмайди. Қаттиқ маст бўлиб уйига қайтаётганда маданий кийинган студент қиз рўпарасидан чиқиб қолади. Унинг ким эканлигини ҳам билмасдан тиг ўқталади.

Юқорида айтганимиздек, бу ҳол Харьковенко характерида рўй берган кескин ўзгаришдир, лекин тасодифий эмас, албатта. Харьковенко ёшлигидан ўқишга бўйин эгмади. Мактабни тарк этиб, мўмай пул топадиган энгил-елпи ишлар билан шуғулланди. У билан бирга ўқиган тенгқурлари, олий мактабларда таълим олиб, совхозга зиёли бўлиб қайтишди. Ёшлар ҳаёт сўқмоқларидан оқорилаб борганда Харьковенко тобора тубанликка юз ўгирди, ички-

ликка берилди. Саводи камлигидан у ҳужжатларга ҳам уч крест чизиб имзо қўярди. Унда билимдон зиёли бўлиб қишлоққа қайтаётган ёшларга нисбатан ички ғараз, дард-алам кучая борди. Уша машъум қоронғи кечада бу манфур ички туйғу юқори нуқтага кўтарилди.

Очеркда Харьковенконинг маънавий қиёфаси публицистик тадқиқ этилади. Бу асар очеркда фақат ижобий қаҳрамонларгина эмас, балки салбий шахслар ҳам асосий образ бўлиши мумкинлигини тасдиқлайди.

Публицистик маънавий-психологик тадқиқот шу мавзудаги муаммо очеркларда, айниқса, муҳим ўрин тутди. Бундай очеркларда муаммо ҳар тарафлама кенг талқин этилиши, чуқурлаштирилиши лозим. Шундай қилинган тақдирда очеркнинг публицистик пафоси юксак даражага кўтарилади.

Хоразмлик журналист Рўзимат Отаевнинг «Сиз нима дейсиз?» («Водийларни яёв кезганда» очерклар тўплами) асарида проблем очерк яратишга дадил интилиш борлиги диққатга сазовордир. Қишлоқ советининг раиси Бектурди Лаъли деган енгилтак аёлга илашиб ўз оиласидан йироқлаша бошлайди. Бунга сезган Онабиби қизчасини бағрига босиб, қариндоши Ободон холаникига келади. Онабиби колхозда ҳалол меҳнат қилиб, эл орасида обрў орттиради. Бектурди Лаъли Ботированикига кўчиб ўтади. Қунлар ўтиб, ҳарбий хизматдан қайтган Мавлон хотинининг бу ифлос кирдикорларидан ғазабга келади, ундан қатъий юз ўгиради. Лаълининг уйдан шармандаларча ҳайдалган, вазифасидан туширилган Бектурди энди кўзи очилиб Онабидан кечирим сўраб келади.

Очеркда Онабиби, Бектурди, Лаъли образлари муҳим маънавий муаммо асосида таъсирли очилганини алоҳида қайд этиб ўтмоқ керак. Аммо очерк асосидаги севги ва оилада ҳалоллик муаммоси талқинида публицистик пафос етишмайди. Очеркда аввало муаммонинг кўламини икки оила доираси билан чеклаб қўймасдан колхоз, район ҳатто область доирасидаги ижобий ва салбий фактлардан фойдаланиб, кенгайтириш ва чуқурлаштириш зарур эди. Авторнинг актив публицистик мулоҳазалари орқали бу фактларни умумлаштириш, бир-бирига боғлаш, маъини чақиш мумкин бўларди. Иккинчидан, очерк материалидаги имкониятлардан ҳам фойдаланиш мумкин эди. Очеркда Бектурдининг ўз оиласига хиёнат қилиши, ҳарбий хизматчи оиласи Лаълининг тўғри йўлдан озиши ва ниҳоят, Онабидининг ўз оиласи тақдири учун курашмай, пассив норозилик билдириш билан чегараланиши каби персонажлар руҳиятидаги муҳим ўзгаришларни публицистик далиллаш орқали очерк замиридаги маънавий муаммони кенг талқин этиш мумкин бўларди. Актив гражданлик руҳи билан суғорилган публицистик пафос очеркдаги муаммонинг ижтимоий аҳамиятини ва таъсир кучини оширади.

Ижтимоий тадқиқот муҳим ўрин тутган очеркда маънавий муаммо ижтимоий муаммонинг таркибий қисми сифатида тадқиқ этилади.

Бир очеркист шундай лавҳани келтиради: шойи тўқиш комбинати директори ҳузурда 20 ёшлар чамасидаги ишчи қиз ишдан бўшатишни сўраб ариза билан киради. Директор қаттиқ туриб сабабини сўраганда қиз «турмушга чиқмоқчиман» дейди. Тажрибали очеркист шу эпизод ҳақида чуқур мулоҳаза юритиб, саноат корхоналарини қуришни планлаштиришда маънавий факторларни ҳисобга олмаслик кадрлар қўнимсизлигини келтириб чиқаради, деган муаммони тадқиқ этади. Кўпсонли хотин-қизлар ишлайдиган корхона ёнида эркаклар ишлайдиган худди шундай йирик корхона ҳам қуриш кадрлар қўнимсизлигига барҳам берган бўлур эди, деган фикрни баён қилади.

Бунда очеркда талқин этилаётган ижтимоий муаммонинг ҳал этилиши маънавий муаммонинг ҳал этилиши билан боғлиқдир.

Ўзбек адабиётида маънавий-ахлоқий мавзудаги очерклар жуда кам яратилаётганини қайд этиш керак. Марказий матбуотда кенг қўлланиладиган «суд очерки» деб номланган очеркларнинг янги давр кишисини тарбиялашдаги ижобий родини эътироф этмоқ керак.

Бундай ҳаётий муаммоларни кўтариб чиқиш, тадқиқ этиш ва жамиятимиз тараққиётига ёрдам қилиш очерк жанрининг муҳим вазифасидир.

Илмий-техник тадқиқот

Илмий-техник тадқиқот бирор завод, фабрика қурилиши, ундаги ишлаб чиқариш машиналари ва уларнинг иш фаолияти, сифатлари, илмий-текшириш муассасаларидаги янгиликлар ҳақида авторнинг бевосита чуқур публицистик мулоҳаза ва муҳокамаларидир. Илмий-техник тадқиқот совет саноати, машинасозлигининг мураккаб ва қийин муаммоларининг кенг халқ оммасига тушунарли талқин этилишидир. Бундай тадқиқот совет машинасозлигининг моҳиятини, муаммолари ва уларни ҳал этиш, машинасозлигимизни такомиллаштириш йўлларини кўрсатади.

Илмий-техник тадқиқот 20—30-йиллар совет очеркларида кенг ўрин олган эди. Буни ўша давр тарихий шароити тақозо қилар эди. РКП(б) ўн тўртинчи конференцияси (1925 йил)да «Металл саноати тўғрисида», ВКП(б) Марказий Комитетининг Пленуми (1927 йил)да 1926—27 йилларда саноат соҳасидаги капитал қурилиши тўғрисида қарорлар қабул қилинди. Партия социалистик индустрияни вужудга келтириш мамлакатимизда социализм қурилишининг асосий шартидир, деб кўрсатди. Социалистик оғир ва енгил саноатни бунёд этиш ва ривожлантириш кенг халқ оммасининг илмий-техник савиясини ошириш вазифаси билан боғлиқ эди. Бу даврда совет матбуотида илмий-техник пропагандага катта эътибор қилинди. «Адабий жанрлар ичида газетага энг яқин турган, газета жанрларидан адабиётга энг яқин турган»¹⁵ жанговар

¹⁵ Б. Агапов, Технические рассказы, М., 1936, стр. 292.

III БОБ. УМУМЛАШТИРИШ ВА ТИПИКЛАШТИРИШ

ОЧЕРКДА ТИПИКЛАШТИРИШ

Санъат асари типиклаштириш қонунлари асосида яратилади. Бадий очерк сўз санъатининг бир туридир. Шу туфайли очеркда типиклик масаласи муҳим ғоявий ва бадий масалалардан бири ҳисобланади.

Типиклик тушунчаси маълум давр, муҳитга хос энг муҳим воқеа ва ҳодисаларни, маълум касб, соҳага мансуб бўлган кишиларнинг энг муҳим характер ва хусусиятларини индивидуал — ҳиссий шаклда акс эттиришни билдиради.

Адабиётда типиклаштириш икки усул билан яратилади. Биринчиси, ҳаётда кўп тарқалган, оммавий тусга кирган воқеа ва ҳодисалар, кишиларнинг характер ва хусусиятларини типиклаштиришдан иборат.

Ёзувчи маълум соҳага мансуб бўлган бир неча ўнлаб кишиларнинг характер ва хусусиятларини кузатади, ҳар тарафлама чуқур ўрганади. Ўз мушоҳадаси асосида тўплаган материалларини саралайди, энг муҳимларини ажратиб олиб, маълум бир шахс орқали индивидуал-конкрет ҳиссий формада акс эттиради.

Бадий ижодда кенг тарқалган типиклаштиришнинг бу тури ҳақида М. Горький бундай дейди: «...агарда ёзувчи йигирмалаб, эликлаб, юзлаб дўкондорлар, амалдорлар, ишчилар ичидан энг характерли синфий белги, одат, дид, имо-ишорали ҳаракат, эътиқод, нутқ усуллари ва бошқа хусусиятларни ажратиб ола билса, уларни якка бир дўкондор, амалдор, ишчи қиёфасида бирлаштира олса, шу усул билан ёзувчи «тип» яратади ва бу санъат бўлади»¹.

Классик ва совет адабиётида яратилган кўпгина асарлар бунга мисол бўла олади. Бундан ташқари бадий адабиётида типиклаштиришнинг бошқача кўриниши ҳам мавжуддир.

Марксистик эстетика ҳаётда кўп тарқалган, оммавий нарсаларгина типик бўлиб қолмасдан, балки маълум давр ёки кишилар учун характерли бўлган, кам тарқалган, якка-ярим воқеа ва ҳодисалар ҳам типик ҳисобланади, деб ўргатади. Ҳаётда эндигина туғилиб, илдиз отиб келаётган, келажакда катта кучга айланиш истиқболига эга бўлган, ижтимоий жамият тараққиётидаги маълум

¹ М. Горький, Адабиёт ҳақида, Ўздавнашр, Тошкент, 1962, 70-бет.

процесснинг энг муҳим хусусиятини ўзида ифодалаган ҳодисалар типик ҳисобланади. Илғор назариялар билан қуролланган адиблар ўзлари яшаб турган жамиятнинг тараққиёт процессини тўғри тушундилар, кам тарқалган воқеа ва ҳодисаларни, янгиликни эртанги кун нуқтаи назаридан баҳоладилар ва уларни дадиллик билан типиклаштирдилар. М. Горький «Она» романида ишчилар ҳаётини бўлажак революцион кураш нуқтаи назаридан тасвирлади. Ёзувчи асарда биринчи рус революцияси давридаги стихияли ишчилар ҳаракатини эмас, балки меҳнаткаш халқ бахт-саодати учун бутун ҳаётини бағишлаган, уюшган, онгли ишчилар ҳаракатини акс эттирди. Асардаги муҳим образлар, айниқса, революционер аёл Пелагея Ниловна образи асар вужудга келган даврда янгилик, ҳаётда кам учрайдиган аёллар образи эди. В. И. Ленин асарнинг ана шу фазилатларини кўзда тутиб, ишчиларни онгли, революцион кураш олиб боришга ўргатадиган фойдали асар, деб атади². «Она» романида намоён бўлган ана шу муҳим хусусият социалистик реализм адабиётининг асосий эстетик принципларидан бири бўлиб қолди.

Баъзи ёзувчилар типиклик масаласини бир ёқлама тушунадилар. Ёзувчи С. Аҳмад «Очерк — адабиёт разведкачиси»³ деган мақоласида турмушда фақат кўп тарқалган, оммалашган нарсаларнигина типик ҳодисалар, деб ҳисоблайди. У очеркдан бошқа адабий жанрларнинг вазифаси ҳаётда типиклашган, яъни кўп тарқалган, оммалашган воқеаларнигина акс эттириши, ҳаётдаги янгиликларни эса, фақат очерк жанри акс эттириши керак, дейди.

«Бундан бир йил аввал,— деб ёзади Саид Аҳмад,— гагановачилик, турсуноичилик ҳаётда ҳам, адабиётда ҳам типик ҳодиса эмас эди. Валентина Гаганова илғор бригададан қолоқ бригадага ўтибди, Турсуной машинада бир ўзи 200 тонна пахта терибди, деса биров ишонмасди. Очерк шу ҳаракатнинг оммалашувига ёрдам берди. Ҳозирчи,— ҳозир Турсуной изидан бораётган қиз, йигитларнинг сонини санаб тугатиб бўлмай қолди. У энди давримиз учун ҳам, адабиётимиз учун ҳам жуда типик бир ҳодисага айланиб кетди».

Саид Аҳмад, биринчидан, жамият тараққиётидаги маълум бир муҳим процессни ифодалаган, кам тарқалган ҳодисанинг, янгиликнинг типик ҳодиса эканлигини эътибордан соқит қилади. Иккинчидан, очерк жанри ҳаётда типик бўлмаган, аммо типиклашиши мумкин бўлган нарсаларнигина акс эттиради, деб янглиш фикрни олға суради.

Жамият тараққиёти ва бадий адабиёт тажрибаси юқоридаги фикрларни рад этади. Социалистик қурилишнинг дастлабки босқичларида ҳаётимизда ҳали оммавий тус олмаган, кам тарқалган янги воқеа ва ҳодисалар пайдо бўла бошлаган эди. 1918 йилда В. И. Ленин «Буюк почин» деган мақоласида совет воқелигида

² М. Горький, В. И. Ленин, Ўздавнашр, Тошкент, 1960, 8-бет.

³ „Шарқ юлдузи“, 1961, 1-сон.

эндигина туғилиб келаётган, бироқ социалистик қурилишда буюк аҳамиятга эга бўлган социалистик мусобақа ҳақида гапирган эди. Бундай кам тарқалган янгиликлар социализм йўлига кирган Ўзбекистонда ҳам пайдо бўла бошлаган эди. Ўзбек хотин-қизларининг озодлиги, маърифатга интилиши, коллективлаштириш ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Бу янгиликлар типик шароитда пайдо бўлаётган типик ҳодисалар эди.

Типиклик тарихийдир, маълум давр, ижтимоий жамият ҳодисасидир. Типик характер ва типик шароит бир-бири билан чамбарчас боғланган. Жамиятдаги ҳар бир муҳим воқеа янги ҳаракат ва бу янгилик ташаббускори бўлган кишилар типик шароитда вужудга келади. Турсунойчилик, гагановачилик ҳаракати социалистик воқеликнинг типик ҳодисасидир. Буржуа жамиятида бундай илғор оммавий ҳаракатнинг, меҳнаткаш кишилар ташаббускорлигининг вужудга келиши, пайдо бўлиши учун типик шароит йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Агар шундай ҳаракат бирор капиталистик мамлакатда пайдо бўлибди, деса кишиларнинг ишонмаслиги мумкин эди. Чунки бундай ҳаракат буржуазия жамиятининг табиатига тўғри келмайди. Турсунойчилик ҳаракати фақат социалистик тараққиёт заминидagina вужудга келиши мумкин. Шу сабабли социалистик жамият тараққиётидаги маълум процессни ифодалаган бу янгилик типик ҳодисадир. Бизда меҳнат эркин, ижодий меҳнат. У кишиларга қанот бағишлайди, уларни қаҳрамонликка ундайди. Шунинг учун турсунойчилик каби ҳаракатларнинг пайдо бўлганлигини эшитганда ҳамма олқишлайди.

Жамиятимиз тараққиётида типик ҳодиса ҳисобланган бундай янгиликларни акс эттириш ва уларнинг оммалашувига ёрдам бериш фақат очерк жанрининг вазифаси эмас, балки бутун социалистик реализм адабиётининг асосий принципларидан биридир. Бир мисол. А. Гайдарнинг «Темур ва унинг командаси» асари ёзилганда темурчилик ҳаракати эндигина илдиз отаётган янги ҳодиса эди. Гайдар ўз асарида ҳаракатни бадиий ишонтирарли қилиб тасвирлаб берди. Шундан кейин бу ҳаракат совет болалари ўртасида оммавий тус олиб кетди. Албатта, бунда болалар ташкилотлари, мактабнинг ҳам роли каттадир. Аммо Гайдар асарининг эстетик таъсир кучи бу ҳаракатнинг оммалашувига жуда катта ёрдам берди. ;

Социалистик реализм адабиёти ҳаётда бўлиб ўтган воқеаларни кейиндан қайд этиб борувчи эмас, балки у ҳаётга актив таъсир этувчи, ҳаётнинг тараққиётига ёрдам берувчи, уни ўзгартирувчи энг илғор, энг революцион ва энг ғоявий адабиётдир.

Совет ёзувчиси воқеликни идрок этиш, жамият тараққиётининг моҳиятини тушунишда бугунги кун вазифалари билангина қаноатланиб қолмай, эртанги кун истиқболни кўра билиши керак. Ёзувчи бирор янгиликнинг оммавий тусга киришини кутиб ўтирмасдан, унга актив аралашуви, унинг катта кучга айланишига ёрдам бериши керак. Бизнинг санъат, дейди М. Горький, воқеликдан юқори туриши ва инсонни шу воқеликдан ажратмаган ҳолда

ундан юқори кўтариши керак. Ёзувчи халқ ҳаёти билан маҳкам боғланган ҳолда ундан бир қадам олдинда бориши лозим.

Қам тарқалган воқеа ва ҳодисалар, характер ва хусусиятлар фақат янги, ижобий бўлиб қолмай, балки шу билан бирга, ўз умрини тугатиб, ўлиб бораётган салбий ҳодисалар, характер ва хислатлар ҳам бўлиши мумкин. Кишилар онгидаги капиталистик сарқитлар, эски урф-одат, характер ва хислатлар янги коммунистик фазилатлар билан кескин зиддият ва курашда йўқолиб бормоқда. Баъзи ёзувчилар ҳаётимизда кам учрайдиган бундай салбий ҳодисаларни типиклаштиришдан ҳадиксирайдилар. Совет ёзувчиси салбий ҳодисаларни ҳаётимизда мустаҳкам қарор топмаган, ўлиб бораётган якка-ярим ҳодисалар сифатида типиклаштириши, бундай сарқитларга қарши курашга, коммунистик маънавий фазилатларнинг қарор топишига ёрдам бериши лозим.

Ҳаётда фавқулодда содир бўлган одатдан ташқари воқеа ва ҳодисалар ҳам типиклаштиришда муҳим ўрин тутади⁴. Масалан, Н. Островскийнинг «Пўлат қандай тобланди» романидаги Павел Корчагиннинг оғир касалликка чалиниши ёки Б. Полевойнинг «Чин инсон қиссаси»да Мересьевнинг икки оёғидан ажралган бўлишига қарамай яна самолёт рулига ўлтириши воқеалари ҳаётда типик воқеалар эмас, албатта. Бироқ ёзувчи ана шу фавқулодда содир бўлган бу воқеалар орқали совет кишиларининг типик хислатларини очиб беради. Фафур Фулом «Шум бола» қиссасида ҳам Шум боланинг бошидан ўтган, аммо ҳаётда типик бўлмаган айрим фавқулодда воқеа-ҳодисалар орқали меҳнаткаш фарзандларига хос типик хусусиятларни намоён қилади.

Бадий адабиётда прототипга асосланиб типиклаштириш ҳам муҳим ўрин тутади. Типиклаштиришнинг бундай кўриниши асосан, тарихий, автобиографик, ҳужжатли асарларда кенг қўлланилади. Кенг бадий умумлаштиришга эга бўлган асарларда ҳам прототип асосида типиклаштириш усулидан фойдаланилади.

Лекин прототип (ҳаётда ҳақиқатан мавжуд бўлган шахслар)га асосланиб типиклаштиришда ҳам бадий умумлаштириш муҳим роль ўйнайди. Ёзувчи ҳаётда мавжуд бўлган реал шахсни чуқур ўрганиш асосида унинг энг муҳим хислатларини саралаб, уларни бошқа хислатлари ҳисобига бўрттириб, ёрқинроқ қилиб, маълум кўшимчалар қўшиб акс эттиради ва адабий тип яратади.

Типиклаштиришнинг юқорида қайд этилган кўринишлари бадий очеркда ҳам мажуддир. Очеркда типиклаштиришнинг хусусиятлари ҳақида гапирганда адресли ва адрессиз очеркларни ҳисобга олишга тўғри келади.

Адрессиз очеркларда типиклаштириш бадий адабиётнинг роман, повесть, драма сингари жанрларидан деярлик фарқ қилмайди, типиклаштиришнинг ҳамма кўринишларидан фойдаланилади. Бундай очеркларни В. Овечкин шартли равишда «тадқиқот

⁴ М. Шк е р и н, Очерки о художественном мастерстве писателей, „Молодая гвардия“, М., 1957, стр. 25.

очерк»⁵, деб атайди. У дейди:—«Бундай очеркда фактик аниқлик фақат унда акс эттирилган ижтимоий ҳодисалардир, бошқа ўринларда худди ўзга жанрларда бўлгани каби авторнинг қўли эркиндир. Бунда аниқ адресни кўрсатмасдан асарга тўқима персонажлар киритиш, бадний тўқима ва умумлаштиришдан кенг фойдаланиш мумкин»⁶.

Адресли очеркларда эса, типиклаштириш ўзига хос хусусиятларга эгадир. Бунда очеркист аввало ҳаётда ўз-ўзидан типик бўлган воқеа ва шахсларни танлайди ва уларни бадний акс эттиради.

«Хужжатли очерк автори,— дейди В. Солоухин,— шундай шахс ёки ҳаёт парчасини танлаб олсинки, у воқелигимиз учун типик бўлсин»⁷.

Ўзбек совет адабиётида яратилган кўпгина адресли очеркларнинг объекти моҳият эътибори билан ҳаётда ўз-ўзидан типик бўлган воқеа ва ҳодисалар, шахслардир. С. Анорбоев «Гўзаллик излаб» деб аталган очеркида республикамиздаги энг илғор чорвадор совхоз ҳаётини акс эттиради. Очеркда характерли бир эпизод бор. Кекса чорвадор Жондор отанинг кампири радиодан ҳар юз совлиқдан бир юз ўн еттитадан қўзи олган чорвадорларни мақтаётганлигини эшитиб, тажанг бўлади. Чол кампирга дейди: «— Бу ҳам меҳнат. Шунча қўзини ердан шипириб олмагандир,— чол бўшаган пиёлани дастурхон устига қўйди-да, ёстиқни ёнбошига тортиб, кўрпачага чўзилди.

— Ердан шипириб олди, деяпганим йўқ. Шунимасини бизга кўз-кўз қилади? Совхозимизда юз ўн етти қўзилаган отар қолоқ саналади-ку!

— Бизда қолоқ саналса, бошқа жойда илғор саналар экан. Нега жаҳлинг чиқади.

— Илғор эмиш! Мана Бойсултон илғор, Каримбой илғор, Асил билан Тўлаган илғор, Искандар билан Маликаждар... ферма илғор! Назар билан Жўрабой илғор! Салкам эллик минг совлиқ, ҳар юзидан бир юз йигирма тўққиздан ошириб тўл олган совхозимиз илғор! Сиз бўлсангиз юз қирқ саккиздан қўзи олдингиз. Нега сизларни гапирмай, юз ўн еттитадан олганни гапирди».

Кампирнинг сўзидан кўриниб турибдики, ёзувчи танлаган чорвадор совхоз республикада энг илғор ҳисобланади. Демак, бу совхоз ҳаётининг ўзи ҳеч қандай қўшимчасиз, муболағасиз ҳам республикамиздаги чорвадорлар ҳаёти ва меҳнат фаолиятининг типик намунаси бўла олади. Очеркист ана шу илғор совхоз ҳаётини, ундаги чорвадорларнинг образларини, иш фаолиятини реалистик акс эттириш билан ҳаётнинг типик картинасини яратади.

Мамлакатга кўпроқ чорвачилик маҳсулотлари етказиб бериш учун чинакам жонбозлик, фидокорлик кўрсатиб меҳнат қилаётган чорвадорларнинг қисқа, аммо таъсирили образлари, ўткир куза-

⁵ „Жизнь колхозной деревни и литература“, М., 1956, стр. 47.

⁶ Уша асар, 47-бет.

⁷ „Год тридцать восьмой“, Альманах, № 19, М., 1955, стр. 317.

тишлар натижаси бўлган ҳаёт картиналари: чўпонлик касб-корининг ўзига хос қийинчиликлари, шон-шараф ва қаҳрамонликлари, гоҳ ўжар, қаҳрли, гоҳ чўпонга меҳрибон табиат картиналари; кенг адирлар, жазирама офтобда олтиндай товланаётган бепоён дала-лар, сукутга чўмган хафагазак арра тишли Нурота тоғ тизмалари, буларнинг ҳаммаси чорвадорлар ҳаётининг меҳр билан чизилган типик картиналаридир. Очеркни ўқиганда қисқа метражли хужжатли фильм лентаси орқали ҳаётни кўргандай бўласан киши. Ёзувчи ўқувчига чўпонлар турмушига хос конкрет ҳаёт лавҳаларини кенгроқ кўрсатиш учун баъзан ўта муфассалликка ҳам йўл қўяди. Бу албатта бадий очеркнинг нуқсонидир. Типиклаштириш ҳаётни кузатиш орқали тўпланган материалларни саралаш, энг муҳимларини ажратиб олиб, маълум мақсад асосида конкретлаштиришни талаб қилади.

Ёзувчи Йўлдош Муқимовнинг «Қизилқум паҳлавони» очерки ҳам чорвадорлар ҳаётини акс эттиради. Очеркнинг бош қаҳрамони ҳаётда ўзи типик бўлган конкрет шахсдир. Автор машҳур чорвадор, икки марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Жабай Болимоновнинг энг муҳим характерли хусусиятларини гоҳ публицистик тасвир орқали, гоҳ конкрет ҳаётий ситуацияларда очиб беради. Жабай Болимонов характери исёнкор Қизилқум табиати шароитида шаклланади. Чўл шароити нақадар шафқатсиз бўлса, Жабай ота шунчалик матонат билан уни енгиб, инсоний шароит вужудга келтириш учун курашади. Чўл отага бўйсинади, унда яшаб, курашиб, улкан халқ бойлиги — чорва туёқлари етиштиради. Жабай ота чўл шароитини яхши билган синчков чорвадор. Қизилқумни бир неча бор қадамлаб чиққан «Жабай ота бу ернинг шароитини яхши билади. Жабай ота эл донишмандидир». «Мен Жабай отанинг юз ва кўзларига чуқур зеҳн солдим. Қанчалик бой унинг ички дунёси! У билан чуқур суҳбат қилмаган киши бу бой ички дунё билан тезда таниша олмайди». Автор Жабай отанинг бу донишмандлик хусусиятларини дастлаб образли публицистик муҳокама-лар орқали характерлайди.

Ёзувчи ота кўксига олтин юлдузларга ишора қилиб, «Қалбининг ташқарисига ҳам, ичкарисига ҳам олтин порлайди!» дейди.

«Ҳозирги чўпонлар таёқ ишлатишни эмас, ақл ишлатишни билиши керак»... деб таъкидлайди ота. «Чўпон юртга посбон», у юрт бойлигини йиртқич ва гасандалардан кўз қорачигидай асраши лозим. «Қўзилик қўй боқиш оғир вазифа», чўпондан катта меҳнат, маҳорат, ҳушёрлик талаб этади. «Саҳро каттакон китоб,— дейди Жабай ота,— унга кўп нарсалар, воқеалар ёзилган. Ана шу ёзув тилини, саҳро белгиларини билиш бизга сув билан ҳаводай зарур. Тушуниб қадам босишга нима етсин, оға. Саҳро ҳам бамисоли улкан денгиз денг... Унда тўғри суза билмоқ керак!» ✓

Жабай ота бутун чорвадорлик фаолиятида ўзининг ана шу ҳаётий ва меҳнат принципларига қатъий амал қилиб келади.

Автор Жабай отанинг типик хислатларини хатти-ҳаракат, ҳаётий тасвирларда ҳам кенг кўрсатади. Жабай ота чорва душман-

лари — газанда ва йиртқишларга қарши курашда ўткир мерган, жасур чўпон.

Очеркда тасвирланган характерли бир воқеа Жабай отанинг типик хислатини гоят ёрқин очиб беради. Жабай отани тажрибали чорвадор сифатида районга ишга оладилар. Аммо у Томдибулоқда бир неча кун турди, холос. Шунда ҳам боғлаб қуйилгандек.

«— Мен чўлсиз яшай олмайман,— деди у, охири район раҳбарларига,— рухсат беринглар, қўшимга кетай, кимга тажриба керак бўлса ўша ерга бораверсин... кўкрагимни бўрон елпиб, бошимни қуёш қиздириб турмаса, яшай олмайман». Й. Муқимов очеркда Жабай отанинг характерини чуқур ўрганиб, унинг энг асосий хусусиятларини саралаб олиб, бирмунча бўрттириб, ёрқинлаштириб акс эттирган. Очеркда ўзбек чорвадорларининг типик образи яратилган.

Очеркда ҳаётий воқеа, тасвир объекти, кишилар образлари билан бирга, унда талқин этилаётган ҳаётий проблема, ижтимоий масалалар ҳам типик бўлиши керак. Очеркист бирор соҳада, кичик иш участкасида келиб чиққан проблема ва масалаларни акс эттирганда, уни республика аҳамиятига эга бўлган масалалар даражасига кўтариши лозим. Ёзувчи А. Қаҳҳор «Тасанно» очеркида Косонсой район «Правда» колхозида янги раис ташаббуси билан амалга оширилган ишларни, ўзгаришларни, яъни бир колхоз ҳаётига хос бўлган фактларни республика аҳамияти нуқтаи назаридан қисқа ва образли публицистик таҳлил қилади. Очеркда ҳам илғор тажрибани оммалаштирувчи пропагандистни, ҳам китобхон қалбига таъсир этувчи сўз санъаткорини кўрамыз.

Авалло, ёзувчи очеркда колхоз хўжалигини мустаҳкамлаш, колхозчиларнинг фаровонлигини, қишлоқ маданиятини оширишда ишнинг кўзини билган, сиёсий чиниққан яхши раҳбар — кадр танлаш масаласи муҳим аҳамиятга эга эканлигини таъкидлайди. Ҳаммага маълум бўлган бу гоё ёзувчининг маҳорати туфайли «Правда» колхози мисолида янгидан жаранглайди. Ахир, колхозда кейинги беш йил ичида икки раис алмашган. Раисларнинг қўнимсизлиги колхоз хўжалигига катта зарар келтирган. Шундан кейин колхозга партия мактабини ва Низомий номли пединститутни тамомлаган Рўзимат Сафоев раис қилиб сайланади.

А. Қаҳҳор Рўзимат Сафоевнинг ижтимоий фаолиятини публицистик текшириш орқали республика аҳамиятига эга бўлган муҳим масалаларни ҳал этишда ташаббускор бўлган оддий, камтарин колхоз раисининг публицистик образини яратади.

Ёзувчи колхозда амалга оширилган ишларни қисқа ва лўнда образли гаплар билан характерлаб ўтади: «Терговчи, Энгельс участкаларини боғлайдиган йўл йўқлиги колхозга кўп йиллардан бери чипқондай азоб бериб келар эди. Бунинг давоси 150 минг сўм пул экан, йўл битди, қатнов бошланди.

Ҳозирги вақтда электр қуёшдай гап — унинг нури тушмаган жой кам қолди. Шундай бўлгани ҳолда ҳануз керосин лампа саси-

тиб ўтириш, албатта, гурбат! Бу гурбатни уйлардан чиқариб ташлаш учун Шокаптардан қирқ беш километрга сим тортиш кифоя экан, 78 минг сўм билан тортилди».

Езувчи колхоз энг гўзал хушманзара ерда жойлашган бўлса-да, унда колхозчилар роҳатланиб дам оладиган бирор жой бўлмаганлиги, янги раиснинг ташаббуси билан дам олиш уйи — дид ва ҳавас билан солинган иморат қад кўтарганлиги, шунингдек, Терговчи — Энгельс йўли бўйига план — лойиҳа билан янги қишлоқ посёлкаси бунёдга келганлигини ёзади. Бу қисқа сатрлар остида катта ақл-идрок билан қилинган ташкилотчилик фаолияти яширинганлиги китобхонга англашилади. Бу колхозда амалга оширилган ишлар бошқа айрим қолоқ колхозлар учун ҳам ажойиб намуна бўлиб хизмат қилади.

Езувчи колхозда қилинган ишларни образли характерлаш билан қаноатланиб қолмайди. Сафоевнинг ташкилотчилик фаолияти, унинг сўзлари, ўй-фикрлари ва бевосита ўз кузатишлари асосида адиб умум аҳамиятга эга бўлган энг муҳим мулоҳазаларни баён қилади.

Ҳаётий ва тарихий жиҳатдан асослангиланган ва образли баён қилинган бу фикрлар ўқувчи қалбига таъсир этади ва маърифий, ижтимоий аҳамиятга эга бўлади.

Очеркда талқин этилаётган масалаларнинг умумхалқ аҳамиятига эга бўлиши, фикрни образли баён этиш очеркнинг ижтимоий аҳамиятини, унинг эстетик таъсир кучини оширади, уни шавқ-завқ билан ўқиладиган бадиий асар даражасига кўтаради.

Аммо айрим очерк авторлари ҳамма учун оддий аксиома — ҳақиқат ҳисобланган масалаларни ҳеч бир зарурияти бўлмаган ҳолда зўр бериб изоҳлашга уринадилар. С. Анорбоев «Тилла жўжалар» очеркида ҳаммага, айниқса, деҳқонга азалдан маълум бўлган товуқ етти хазинанинг бири, деган оддий ҳақиқатни зўр бериб таъкидлайди. Бутун очерк район инкубатор станциясидан келган вакил Товқораевнинг колхоз бухгалтери Нуриддин акага (очеркда у бачкана, қайсар киши қилиб тасвирланган) товуқ етти хазинанинг бири, шу сабабли, инкубатордан жўжа олиб ўстириш керак, деган фикрни уқтиришга асосланган.

С. Маҳкамовнинг «Ерни деҳқон, элни ер боқар» деган очерки ҳам худди шундай оддий ҳақиқатни, яъни алмашлаб экиш ҳосилдорликни оширади, деган фикрни тасдиқлашга бағишланган.

Агар икки очеркист колхозларнинг паррандачилик ёки алмашлаб экиш соҳасида эришган муваффақиятларини, тажрибаларини умум аҳамиятига эга бўлган масала даражасида типиклаштириб тасвирлаб берганда очерклар бадиий ва ижтимоий аҳамиятга эга бўлар эди.

Очеркист моҳият эътибори билан типик бўлган колхоз, совхоз ёки бошқа бирор соҳани худди ўзидай тасвирлаш билан кифояланмайди. «Фактларни тўғри акс эттириш учун ақл-идрок, билимнинг ўзи кифоя қилмайди, шу билан бирга, фантазия ҳам зарур»,—

деган эди В. Г. Белинский. Очеркист ҳам фактларни тўла-тўқис ва ҳаққоний акс эттириш учун бадиий тўқимадан фойдаланишга ҳақлидир.

БАДИИЙ ТЎҚИМА

Типиклаштириш, шубҳасиз, бадиий тўқима орқали яратилади. Бадиий тўқима нима? М. Горький бундай дейди: «Бадиий тўқима реал воқеалар йиғиндисидан унинг асосий мағзини олиш ва образлар шаклида мужассамлаштириш демакдир»⁸.

Очеркнинг аниқ фактларга асосланганлиги, ҳужжатлилиги каби жанр хусусиятларини ҳисобга олган баъзи адабиётчилар унда бадиий тўқима бўлишини инкор этадилар.

«Газетада очеркист сифатидаги йигирма йиллик шахсий иш тажрибам,— дейди ёзувчи Борис Полевой,— очеркда бадиий тўқима бўлишини инкор этади»⁹. Бошқа баъзи бир очеркистлар ҳам шундай фикрни баён қиладилар. Очеркда бадиий тўқима ҳақидаги бундай фикрларга қўшилиб бўлмайди. Очерк сўз санъатидир. Санъат асари эса, бадиий тўқимасиз яратилмайди. «Тўқимасиз,— бадиийликнинг бўлиши мумкин эмас»¹⁰ деб қатъий таъкидлайди М. Горький.

Очеркда бадиий тўқима ҳақида гапирганда унинг икки турини адрессиз ва адреслилик хусусиятини ҳисобга олиш лозим. Адрессиз очерклар, юқорида айтиб ўтганимиздек, кенг умумлашма хусусиятига эга бўлиб, уларда бадиий тўқимадан эркин фойдаланилади. Бундай очеркларда ёзувчи бадиий адабиётнинг роман, повесть, драма каби жанрларида бўлгани сингари ҳаётий материал асосида тўқима сюжет, персонаж, ситуациялар яратади. Бунга таниқли совет очеркисти В. Овечкиннинг «Районнинг иш кунлари» деган очерки яққол мисол бўла олади. Очерк қаҳрамонлари Мартинов, Борзов ва бошқалар бадиий тўқимадан кенг фойдаланиш асосида яратилган типик образлардир.

Тажрибали ёзувчи — очеркист бу жанрда бадиий тўқиманинг хусусиятини лўнда қилиб, қуйидагича ифодалайди.

«Автор ўз мушоҳадаларидан ўзи типик ва муҳим деб ҳисоблаганларини танлаб олади. Автор қаҳрамон портретидаги бир хусусиятни бошқа хусусиятлари ҳисобига кучайтиради.

Автор ҳаётда ҳақиқатан бор бўлган кишининг хусусиятларини бошқа киши хусусиятлари билан тўлдиради. Ситуацияларни ҳаётдан олади, бироқ сюжетни худди шундай ҳаётда бор бўлган бошқа персонажлар муҳитида тараққий эттиради. Бундай ҳолларда қаҳрамонлар тўқима номлар билан аталади.

Автор воқеанинг вақтини (давр чегарасидан чиқмаган ҳолда) ўзгартиради, воқеани баъзан бир жойдан иккинчи жойга кўчиради.

⁸ Русские писатели о литературном труде, т. 4, Л., 1956, стр. 73.

⁹ Б. Полевой, Очерк в газете, М., 1951, стр. 16.

¹⁰ Русские писатели о литературном труде, т. 4, стр. 167.

Автор ўз қаҳрамонларининг фикр ва кечинмаларини пайқаб олади.

Автор реал кишилар орасига тўқима персонажлар, кўпинча ўзининг «лирик қаҳрамонини» киритади.

Автор, масалан, саёҳат тасвирлари, шунингдек, тўқима персонажларга эга бўлган қўшимча новелла — ҳикоя ва бошқа шу кабиларни очерк текстига киритади»¹¹.

Адресли очеркларда эса, бадий тўқимадан фойдаланиш ўзига хос хусусиятларга эгадир. Бунда бадий тўқима факт — материалнинг ҳужжатлилиқ хусусияти билан чамбарчас боғлангандир.

Адресли очеркларда бадий тўқима очерк ҳақидаги ғоявий мақсаднинг туғилишидан бошланади. Очеркистда кундалиқ жонли ҳаёт таъсирида бирор объект ҳақида очерк ёзиш фикри пайдо бўлади. Масалан, у, Аму-Бухоро канали ёки Чорвоқ ГЭСи сув омбори қурувчиларининг фидокорона меҳнатини акс эттиришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Мақсаднинг туғилишигина эмас, балки шу ғоявий мақсад асосида объектни кузатиш, ўрганиш, материал тўплашда ҳам адресли очеркда қўлланадиган ўзига хос бадий тўқима бўлади. Очеркист объектни кузатиш асосида тўплаган факт ва мушоҳадаларининг ҳаммасини қандай бўлса шундайлигича асарга киритиши мумкин эмас. Тўплаган факт ва материаллардан асосий мазмунни чиқариб олиш учун уларни синчиклаб ўрганади, одамлар ва уларнинг фаолиятини, объект моҳиятини, ижтимоий қимматини тўлароқ, мукамалроқ очиб берадиган муҳимларини саралайди. Шундан кейин ҳужжатли очеркда бадий тўқиманинг учинчи, мураккаброқ босқичи бошланади: маълум ғоявий йўналиш асосида факт ва материалларни уюштириш, яъни асарнинг композициясини белгилаш лозим бўлади. Қаҳрамон ҳаётдаги турли даврларда бўлиб ўтган ҳар хил фактларни, воқеа ва ҳодисаларни қандай қилиб жойлаштириш, улар ўртасида ғоявий ва композицион боғланиш вужудга келтириш, хуллас, ғоявий-бадий бир бутунлик, тугаллик ҳосил қилиш очеркистдан чуқур фикр ва катта маҳорат талаб этади. Бунда очеркист бадий тўқима қонуниятларига асосланиб, фактларнинг жойларини ўзгартиради, бир хил фактларни бир-бирига қўшиб юбориб, уларнинг моҳиятини янада ёрқинлаштиради. Баъзи воқеа ва ҳодисаларнинг ўзаро муносабатини, боғланишини далиллаш учун қаҳрамон ҳаётида бўлиши мумкин бўлган айрим фактларни ҳам қўшади ёки баъзи фактларни худди ўзидай эмас, бир оз бошқачароқ ўзгартириб ифодалайди. Баъзан очеркдаги айрим персонажларнинг номларини ўзгартиради ёки ҳаётда ҳақиқатан мавжуд бўлган қаҳрамонлар қаторига тўқима персонажлар киритади. Масалан, Раҳмат Файзийнинг «Раис» очеркида Қим Пен Хва образи тасвирланади. Қим Пен Хва ҳарбий хизматдан бўшаб, Ўзбекистонга келаётганда поездда купеда Алижон исмли андижонлик пахтакор

¹¹ В. Канторович, Заметки писателя о современном очерке, М., 1962, стр. 19.

кишини учратади. Алижон Ўзбекистонга биринчи марта келаётган Қим Пен Хвага пахтанинг хосиятлари, унинг қандай етиштирилиши, ҳар гектардан неча центнердан ҳосил олинishi ҳақида сўзлайди. Йўловчилар Тошкентда ажралишганларида Қим Пен Хва унинг адресини сўраб қолмаганига афсусланади. Орадан анча йиллар ўтади. Қим Пен Хва раис бўлган колхоз пахта ва бошқа экинлардан мўл ҳосил етиштиради. Алижон андижонлик пахтакорлар билан биргаликда мусобақа шартларини текшириш учун унинг колхозига келиб қолади, дўстлар яна учрашадилар.

Алижон образи очеркда тўқима персонаждир. Лекин ёзувчи бу образ орқали, биринчидан, пахта ҳақида ҳатто тасаввурга ҳам эга бўлмаган Қим Пен Хванинг ҳалол меҳнат туфайли нақадар юксак даражага кўтарилганлигини билдирса, иккинчидан, Алижон образи очерк композициясини қизиқарли уюштиришда қулай приём бўлиб хизмат қилади.

Ёзувчи Ойдин Фарҳод қурилишидан бир неча очерклар ёзган эди. Ҳар бир очеркда у ҳужжатли материални ифодалашда ўзига хос янги приёмлар излайди. Бу жиҳатдан «Ширин келди» очерки диққатга сазовордир. Ёзувчи Фарҳод қурилишининг бошланишидаги умумхалқ ҳаракати, уларнинг ғайрат ва шижоати, қурилиш пейзажи ҳақидаги ҳужжатли материалларни яхлит ва қизиқарли ифодалаш учун тўқима сюжет яратади; очеркда қурилиш манзараси, чол-кампирлар кузатиши, уларнинг ҳайратланишлари орқали таъсири чизиб берилган.

Тожикистоннинг Нов районида яшовчи 82 яшар чол-кампир карнай-сурнайларнинг овозидан уйғониб кетадилар. «Қарасангизчи, тоғ қулатилаётганга ўхшайди», дейди кампир. Чол бу воқеанинг тафсилотини кампирга тушунтириб берабошлайди: «Ширин бутун кўч-кўлони билан анов дарёнинг нариги ёғига кўчиб келипти. Ўзи билан бирга етмиш мингга яқин одам, қанчадан-қанча от-улов, озиқ-овқат, асбоб-ускуналар келтирибди. Агар дарё бўйига бориб, Фарҳод тоғининг этагига қарасанг, укий чодир уйлар, қозоқ ўтовлари қуриб ташланганки, кўзинг қамашади...»¹².

Шундан кейин чол Фарҳодда бажариладиган иш кўламини кампирга изоҳлайди:

— Ҳа, Фарҳод бўлсанг, қани, тур ўрнингдан, кучингни кўрсат, депти Ширин қиз. Мана шу тоғнинг тагига пўлат дарбозали катта тўғон қурасан, кейин шундан тортиб, Ширин сойни йўлда қолдириб, Ширин водисигача катта дарё қазийсан, Сирдарёнинг сувини бир терак бўйи кўтариб, темир дарбоза билан эски дарё сувини бўғиб, янги дарёга оқизасан, депти...» (4—5-бетлар).

Чол сувдан нур пайдо қилинишини, унинг ёрдамида қуроллар ишланиб, душманга зарба берилишини, бу қурилишни Ўзбекистон халқи бошлаб берганини, унга турли миллат вакиллари иштирок этиб, байналмилал қурилишга айланиб кетганини содда образли қилиб тушунтиради.

¹² Ойдин, Ширин келди, Тошкент, 1943, 4-бет,

Кампир ўрнидан тургач, чол уни эргаштириб, Фарҳод тоғи томон йўл олади. Шу орада ёзувчи чол-кампир кўз олдида намоён бўлган қурилиш манзарасини чизади:

«Фарҳод тоғининг тагида Сирдарёнинг ҳар икки ёқасида шамолоқдек одам. Биров лом билан тош ўяди, биров бел, кетмон билан ер қазийди. Кимлардир қоп орқалаб, тупроқни юқорига чиқаради. Кимдир харсанг тошларни орқалаб, бир жойга уяди. Аҳён-аҳён ерга қизил байроқчалар илиб қўйилган, улар қизил лола каби ловуллаб туради. «Ҳа, бўл, азаматлар», «Фарҳод бўлсанг кучингни кўрсат», «Шер ўгли шерсан» деган сўзлар дам-бадам ташланиб туради. Алла қайдан ялла қилган ўтқир овозлар келади, тошларга урилиб акс-садо билан Ширинсой жанангалар кетади. Йигитларнинг «Барака топ» деган қийқириғи, қизларнинг кулгиси эшитилади. Кампир дарё тепасига бориб, оғзини очганча, чумолидек ўрмалаб ётган одамларга маҳлиё бўлиб қолди» (8—9-бетлар).

Республика миқёсидаги қурилишда районлар бўйича ўзаро мусобақа авж олиб кетган. Очеркнавис бу ҳақдаги фактларни ҳам бошқа кўпгина очеркларда бўлгани сингари яланғоч ҳолда ош-кора эмас, балки бавосита беллетристик бўёқда ифодалайди. Кампир «кўнгли тусаганидан» «узун, кенг енгини тўлдириб туршак, майиз олган эди, кимга берарини билмай қолди. Февраль планини ҳаммадан олдин бажариб, қизил байроқ олган хўжа-ободликларга берсинми? Ойлик планини 170 процент бажарган марҳаматликларга берсинми, кунлик нормасини 900 процентга етказиб бажараётган Муҳиддин Шодмоновга берсинми, бир ярим кубометр ўрнига 15 кубометрдан ер қазийётган азаматларга берсинми» (9-бет).

Фарҳод қурилишига оид ҳужжатли материалларнинг чолу кампир саргузаштидан иборат тўқима сюжет чизигига усталик билан пайванд қилиниши очеркка бадий қувват бағишлаган, унинг ўқимишли бўлишини таъминлаган. Шу билан бирга, бу приём очеркнинг ғоявий руҳини ҳам оширган. Улкан қурилиш манзарасининг ўтмиш кишилари — чолу кампирлар нуқтаи назаридан тасвирланиши ўтмишда халқнинг фақат ширин орзусиғина бўлиб келган улуғ ишнинг совет халқи томонидан Ватанимиз учун энг оғир дамда — Улуғ Ватан уруши йилларида амалга оширилиши жамиятимизнинг оламшумул аҳамиятини кўрсатишга имкон берган, очерк пафосини оширган. Ҳужжатли материалларни беллетристик шаклда ифодалаш услубининг ижобий йўналишга эга эканини ҳозирги замон ўзбек адабиёти асарларида кенг қўлланилаётганидан ҳам кўриш мумкин. Асқад Мухторнинг «Дунё болалари» (1962), Ҳамид Ғулумнинг «Қуба ҳақида ҳикоялар» (1961), «Япония ҳақида ҳикоялар» (1968), Улмас Умарбековнинг Болгария тўғрисидаги асарлари (1966), Наримон Орифжоновнинг «Моникага мактублар» (1970) китоблари ана шундай услуб билан яратилган асарлардир. Бу асарларда тўқима сюжет ҳужайрасида-

ги ҳужжатли материаллар, аниқ фактлар кўп ҳолларда яққол сезилиб туради.

Очеркист Семён Битовой ҳужжатли очеркларда ҳам бадий тўқимадан фойдаланиш асарнинг ғоявий ва бадий қувватини оширади, деб таъкидлайди.

«Сўз санъатини яхши эгаллай олмаган очеркистгина бадий тўқимадан фойдаланишдан қўрқади»¹³, дейди у. С. Битовой ўз ёзувчилик тажрибаси ҳақида гапириб, реал фактлар ҳеч бир ўзгартирилмай ёзилганлиги, яъни бадий тўқимадан жуда оз фойдаланганлиги натижасида «Қамчаткадаги учрашувлар» очерким у қадар муваффақият қозонмади, дейди. С. Битовой ўрмонда яшовчи ороқ деган кичик халқ ҳақидаги очеркида бадий тўқимадан кенг фойдаланганини, шунинг учун очерк китобхонларга маъқул бўлганини айтади. «Бу китобимда фамилияларни алмаштириш жуда қийин бўлди. Ороқларда ҳаммаси бўлиб тўққиз уруғ — фамилия бор. Мен учун тўққиз фамилия камлик қилар эди. Асарда план бўйича, айниқса, ороқларнинг ўтмишини тасвирлаган ўринларда кўп киши ҳаракат қилиши лозим эди. Бундан ташқари халқ ҳаётини янада яхшироқ бадий акс эттириш учун баъзи фактларнинг ўринларини алмаштириш лозим эди. Ороқлар китобни ўқишиб, муҳокама қилдилар. Баъзи ороқлар айрим фактларни ўзгартиришнинг, овулда бўлмаган янги одамларни «ўйлаб чиқариш»нинг нима кераги бор эди, деб ҳайратланишди. Бошқа бировлар эса китобда ёзилган воқеа ва одамлар эҳтимол бундан бир неча йиллар илгари бўлиб ўтган-у, лекин овчиларнинг эсидан чиқиб кетган, дейишди. Шунда кекса ороқ оқсоқоли Ўланки «у шундай қилиб ёзиши керак эди», деди»¹⁴.

Типиклаштириш индивидуаллаштириш тушунчасини ҳам ўз ичига олади. Қаҳрамон портретини, унинг ўзига хос хатти-ҳаракатлари ва хислатларини ифодалаш индивидуаллаштиришнинг муҳим белгиларидир. Очеркда ҳаётда бор бўлган қаҳрамон портретини чизишда ҳам ўзига хос йўсинда бадий тўқимадан фойдаланилади. Шунинг унутмаслик керакки, қаҳрамон портретини чизишда уйдирмага йўл қўйиш асло мумкин эмас. Очеркист қаҳрамоннинг юз тузилиши, қош-кўзининг туси, ранги-рўйи ва бошқа хусусиятларини ўзгартириб тасвирлаши мумкин эмас.

Б. Полевой бошида сочи йўқ кишининг сочини таради, деб ёзганида¹⁵ бадий тўқима эмас, уйдирмага йўл қўйган эди. Реал қаҳрамон портретини чизишдаги бадий тўқима, аниқроғи қўшимча тўқима, аввало шундан иборатки, очеркист қаҳрамон портретидаги бир хил хусусиятни бошқасига қараганда аниқроқ, ёрқинроқ кўрсатади, китобхоннинг диққатини атайлаб ўша хусусиятларга жалб этади. Масалан, фотограф ҳам маълум шахсни турли томондан расмга тушириши мумкин, бу расмларнинг ҳаммасида бир

¹³ „Год тридцать восьмой“, Альманах, № 19, 1956, стр. 133.

¹⁴ Ўша асар, 334-бет.

¹⁵ Б. Полевой. Кўрсатилган асар, 17-бет.

хил портретнинг турли хусусиятлари янгидан намоён бўлиши мумкин.

Иккинчидан, портретнинг образни очишда муҳим аҳамиятга эга бўлган маълум белгилари авторнинг публицистик мулоҳазалари орқали бўрттириб, таъкидлаб кўрсатилиши мумкин. Й. Муқимовнинг «Қизилқум паҳлавони» очеркида Жабай Болимоновнинг портретидаги муҳим белгилар авторнинг публицистик мулоҳазалари орқали чизилган. «Жабай отанинг юз ва кўзларига термулиб уйлайсиз: юз ва кўз эмас, улуғ китоб. Жабай ота саҳрони «қаттакон китоб» деб атади. Биз эса, унинг юз ва кўзини улуғ китобга ўхшатдик. Хато ўхшатишми? Асло! Иккаласи ҳам тўғри. Саҳро қумида хилма-хил чизиқлар, белгилар бор. Улар табиат ҳодисаларининг излари. Бу белгиларда чўл кишилари маълум маъноларни ўқийдилар, бўлган ва бўлажак воқеаларни англайдилар, дедик. Жабай отанинг чеҳрасида ҳам саҳро қумидаги сингари жуда кўп чизиқ-ажинлар, белгилар бор. Булар босиб ўтилган йилларнинг изи. Уларни ўқий олган, англай олган киши каттакон китоб ёзади, тўғрироғи, чолнинг юз ва кўзларида битилган маъноларни ҳарфма-ҳарф, сўзма-сўз қоғозга кўчирса, шунинг ўзи бир китоб бўлади.

Бу излар, юздаги ажинлар, кўздаги ёруғ нур, чеҳрадаги ишонч ва ғурур узоқ умр давомида учраган қийинчиликлар, алам ва ғам, чидам ва қаноат, мардлик ва шижоат, пировардида қўлга киритилган бахт ва саодат тўғрисида сўзлайди»¹⁶.

Бу мулоҳазалар Жабай отанинг қиёфасидан ҳаммага аниқ англашилиб турган фикрлар эмас, балки автор томонидан образни чуқур ўрганиш натижасида ҳосил бўлган бадиий тўқимадир.

Қаҳрамоннинг фикр-мулоҳазалари, хатти-ҳаракатларини ифодалашда ҳам образнинг асосий моҳиятига асосланган бадиий тўқима бўлиши мумкин. Акс ҳолда образни сохталаштирадиган уйдирма келиб чиқади. Масалан, заводда ишлаётган бир қиз ҳақида ёзилган очеркда автор, қаҳрамон ўрта мактабни тамомлаш олдидан заводга кириб ишлашни орзу қилган эди, деб ёзган. Қизнинг отаси: қизим ўнинчини тамомлаш олдидан институтга кириб ўқишни орзу қилган эди. Конкурсадан ўтолмагандан кейин заводга ишга борди, деб очеркистнинг фикрларига эътироз билдиради»¹⁷.

Бунда очеркист қизнинг меҳнатга бўлган муҳаббатини бўрттириб кўрсатмоқчи бўлиб, ҳақиқатга зид келиб қолади. Ҳолбуки, бу ғоявий мақсадни қизнинг заводдаги меҳнат фаолияти орқали ҳам ёрқин акс эттириш мумкин эди.

Адресли очеркларда объектни яхши ўрганмасдан туриб бадиий тўқимадан фойдаланиш чалкашлик ва англашилмовчиликларга олиб келади ва очерк қаҳрамонларини ноқулай аҳволга солиб қўяди. Масалан, «Смена» газетасида босилган бир очеркда қаҳрамон

¹⁶ Й. Муқимов, Қизилқум паҳлавони, 11—12-бетлар.

¹⁷ Қаранг: В. А. Алексеев, Проблема художественного вымысла в очерке, Учен. записки Ленинградского университета, 1960, № 284, Литературоведение.

эрталаб туриб, репродукторнинг қулоғини бураб, радио тинглади, деб ёзилган эди¹⁸. Ҳолбуки ишчиларнинг завод маъмуриятига бир неча марта шикоят қилишларига қарамай, ётоқхонага радио тоҷкалар ўтказилмай келинмоқда эди.

Қаҳрамонлар ҳаёти ва ҳарактерининг типик хусусиятларини акс эттирган бадиий тўқима реал ҳақиқатни сохталаштирмайди, балки образни янада ёрқинлаштиради ва мукаммал очади.

Ю. Юзовский «Наташа билан Волга бўйлаб саёҳат» деган китобининг биринчи бобида теплоход капитани Кузнецов саёҳатчилардан бирининг балиқчи эканини сезган, уни эргаштириб бориб, махсус бурчакдан балиқ тутадиган қармоқ ва бошқа нарсаларни берганини ёзган эди. Очеркист ана шу ситуацияда бадиий тўқима ҳаёт ҳақиқатига нақадар сингдирилиб юборилгани ҳақида гапириб бундай дейди: «Бу воқеани мен бирмунча узайтирган эдим. В. И. Кутузов ҳақиқатан зерикиб ўлтирган бир пассажирга эътибор қилган, унга бошдан-оёқ кўз югуртириб чиқиб, бир нима демоқчи ҳам бўлган эди. Яна бир дақиқа ўтганда ўйлаган фикрларини айтиб юбориши ҳам мумкин эди, бироқ айтмади. Нимадир унинг диққатини бўлди, кимдир чақириб қолдим, ёки бирор нарсага шошилдим, ёки бирдан эриниб (ғоҳида шундай ҳам бўлади) айтгиси келмадим, қисқаси, бу гал пассажирнинг спорт бурчагига ўзи бориб, балиқ тутадиган инвентарларни олаётганида Кутузов кўриб қолиб:

— Эҳ, қадрдон, ана энди ишингизни топдингиз, деб унинг бу хатти-ҳаракатини маъқуллаган эди, холос.

Бироқ мен чин юракдан шуни айтишим керакки, ўша воқеани Кутузов пассажирни ўзи эргаштириб бориб, балиқ тутадиган инвентарларни берган эди, деб ёзиш билан ҳақиқатга зид иш қилганим йўқ, воқеанинг шаклини бир оз ўзгартирдим, мазмунига халал етказганим йўқ! Мен Кутузовнинг худди шундай бир неча хатти-ҳаракатларини кузатиб, «драмкружок», «шахмат», «китоб» ва ҳоказо ҳодисалар ўрнига Волга дарёси сюжетига мос келадиган «қармоқ» воқеасини қўллаган эдим. Унинг ҳаётидан танлаб олинган ушбу эпизод Кутузовнинг ўзига хос табиатини, образини ифодалайди. Очерклар газетада эълон қилингандан кейин мен Виктор Михайлович билан телефонда гаплашдим. У очерклардан олган таассуротлари ҳақида гапириб, жумладан, бундай деди: «Ҳалиги балиқчи ҳақида айтган фикрларингиз жуда соз. Хотирангизга қойилман: менинг эсимдан чиқиб кетган экан». Унинг овозида иккиланиш сезилди. Ўша воқеанинг бўлганини аниқ эслаш олмас, бироқ назаримда шундай воқеа бўлган эди, деб эсламоқчи бўларди (чунки бўлмаган бўлса-да, бўлиши мумкин эди). У гапини давом эттиради, мен эса ўша воқеа аслида қандай бўлганини ҳозир бирма-бир унга айтиб бераман, деб ўйлаб турган эдим, Кутузов тахминан шундай фикрни айтиб қолди. «Мен эътибор қилган ўша

¹⁸ В. А. Алексеев, юқоридаги асар.

балиқчи ҳақида эслатганингиздан кейин пассажирларни ҳордиқ чиқарадиган нарсалар билан машғул қилиш ишига шу қадар завқ-шавқ билан берилиб кетдимки, сўз билан ифодалаш қийин».

...Кутузовнинг ҳозир айтганлари рост бўлса, мен ёзган ўша сатрлар шунга ёрдам қилган бўлса, демак, ўша сатрлар беҳудага ёзилмаган экан»¹⁹.

Бунда ҳужжатли очеркларда қўлланадиган бадий тўқиманинг гоят нозик хусусиятга эга экани, чуқур мушоҳада, ўткир дид билан қўлланилган қўшимча факт ва ситуациялар образни тўла ва мукамал очишда нақадар муҳим аҳамиятга эга эканини кўриш мумкин.

Адресли очеркларда бадий тўқима қаҳрамонларнинг ўтмишини, ўй-фикрларини, тилини ифодалашда ҳам ўзига хос йўсинда қўлланилади. Қаҳрамоннинг ўз ўтмиши ҳақида сўзлаб берганларини қайта идрок этиш ва реал мақсадга мувофиқ саралаб акс эттиришда ҳам авторнинг фикр-мулоҳазалари ва қаҳрамон характериға мувофиқ қўшимчалари бўлади. Автор қаҳрамон ўтмиши ҳақида унинг замондошларининг сўзлари, унинг шахсий буюмларидан ҳам хулосалар чиқаради, ҳатто ситуациялар яратади. Қаҳрамоннинг ўйларини бериш ҳам автордан катта синчковлик ва маҳорат талаб қилади. Қаҳрамон ўз ўйларини авторға дангал сўзлаб беравермайди. Унинг ўй-фикрлари ижтимоий меҳнат фаолиятидан, кишилар билан ўзаро муносабатидан, ўз олдига қўйган сиёсий ва шахсий мақсадидан келиб чиқади. Баъзи очеркларда қаҳрамон ўйларини беришга ҳаддан ошиқ берилиб кетиш ҳоллари кўзга ташланади. Й. Шамшаровнинг «Ғурумсаройликлар» очеркида асосий қаҳрамонлар аксарият ўринларда ўй-мулоҳазаларда ифодаланади. Акбар ака, бригадир Парпи ва бошқаларнинг образлари фикр-қарашлари, интилишлари, ўйлари, хаёл суришлари орқали кўрсатилади. Бундай усул роман, повесть, ҳикоя сингари бадий асарларда қаҳрамоннинг ички дунёсини очишда кенг қўлланиладиган приёмлардир. Бироқ, адресли очеркларда қаҳрамоннинг ўйларини ифодалашга ҳаддан ошиқ берилиб кетиш сунъийликка олиб келади ва тасвирланаётган реал воқеаға бўлган ишонччи камайтиради. Буюк сўз санъаткорлари адресли очеркларда ана шунга катта эътибор қилганлар. М. Горькийнинг В. И. Ленин, А. Толстой ва бошқа тарихий шахслар ҳақидаги очеркларида «у ўйлади» деган ибора учрамайди. Бундан қаҳрамонларнинг ички дунёси етарли очиб берилмаган, деган хулоса чиқариш асло мумкин эмас. М. Горький В. И. Лениннинг бой ички дунёсини унинг ўйларини узундан узоқ чизиш орқали эмас, балки унинг хатти-ҳаракати, имо-ишоралари, сўзлари, характерли деталлар, ҳаётий ситуациялар, одамлар билан бўлган муносабатлари орқали ёрқин, тугал очиб беради. Қаҳрамон қалби, маънавий дунёси очеркдаги воқеалар йўналишининг ички оқими сифатида намоён бўлади.

¹⁹ Ю. Юзовский, Мы с Наташей плавём по Волге, Волжский дневник, М., 1962, стр. 42—43.

Адресли очеркларда бадий тўқима қаҳрамон образи, хатти-ҳаракати, фаолияти, тасвирланаётган факт, воқеа ва ҳодисаларнинг хусусияти, келажаги ҳақидаги автор ўй-мулоҳазалари тарзида ҳам намоён бўлади. Очеркист С. Залигин бундай деб ёзади: «Очеркда тасвирланаётган нарсалар ҳақиқатан бўлган воқеа ва ҳодисалардир, фактлар баёни ва қаҳрамонлар хатти-ҳаракатларида қўшимча тўқималар йўқ, деб айтаемиз. Бироқ, шундан кейин автор ўз номидан ҳеч бир яширмаган ҳолда қўшимча тўқималар киритди»²⁰. Ёзувчи Асқад Мухтор «Европа саёҳати» деган сафарномасида Италиядаги зиддиятли ҳаёт ҳақида фикр юритади. Италияда халқ оммасининг қашшоқлиги, бойларнинг туганмас даромад манбалари ҳақида фактлар билан сўзлайди. Сўнг шу фактлар ҳақида мулоҳаза юритади. «Саватда тупроқ ташиган деҳқонлар, тикка тоққа йўл солаётган тошкесарлар, эшак аравага мева юклаётган боғбонлар — бу гўзал ўлкани яратган заҳматқашлар мана шулар. Аммо уларнинг ҳаёти мана шу боғлардай гўзал эмас. Ҳамма бойлик бир қисм шахслар қўлида. Мана, масалан, биз меҳмон бўлишимизга қарамай, Помпеяга борадиган йўл учун ҳар бир машинага 1140 лира тўладик. Йўл бир миллионернинг шахсий мулки, бу йўлдан пулсиз юриб бўлмайди. Шундай экан, ҳалиги эшак аравали бечора боғбон мевасини Неаполга олиб бориб сотиш учун, аввало ўйлаши керак: йўл баҳосига қурби етадими, йўқми, 1140 лирани топиши учун неча арава мева керак»²¹.

М. Горький очеркларида қаҳрамон ва фактлар ҳақидаги мулоҳазалар — қўшимча тўқималар катта ижтимоий маъно ва эстетик таъсир кучига эга бўлади. М. Горький революциядан олдин «Сормово» газетасида «Икир-чикирлар» рубрикасида босилган бир материалда кичик цирк томошасида кўрган бир воқеани келтиради. Цирк артисти бўлма илонни бўйнига солиб ўйин кўрсатади. Ёзувчи шу оддий факт асосида қўшимча тўқима орқали катта ижтимоий мазмунни ифодалайди. «Бир кимса кўрсатаётган бу «мўъжиза»ни томоша қилиб турганлар ичидан бошдан-оёқ унга беланган бир йигит киноя билан дейди:

...Бу ҳеч нима эмас! Агар бизнинг Иван Митрач бўйнингдан сўрганда эди, ўшанда унинг ҳақиқий бўлма илон эканини сезар эдинг.

— Ҳим!— дейди унинг гапига иккинчиси.

— Иван Митрач жонлироқ ўралади, у бировларнинг оғзига бошини суқиш билангина кифояланмайди, унинг ўзи одамларни тикрайин ютади».

Бу ўринда тегирмончи йигит ва унинг сўзлари ҳам қўшимча тўқимадир.

Бадий тўқима номаълум қўшимча персонажларда, авторнинг публицистик ўй-мулоҳазаларидагина эмас, балки шу билан бирга, автор ассоциацияларида ҳам ифодаланади.

²⁰ „Год тридцать восьмой“, Альманах, № 19, стр. 109—110.

²¹ А. Мухтор, Европа саёҳати, „Шарқ юлдузи“, 1957, 2-сон, 55-бет.

М. Горький «Совет Иттифоқи бўйлаб» деган очеркида Днепро-стройда «Богатырь» деган қоянинг портлатилишини кузатиб, катта ижтимоий мазмунга эга бўлган чиройли ассоциация қилади. Аввало, ёзувчи, қояни портлатаётган ҳавонинг кучини таъкидлаганда революциядан олдинги даврда бир руҳонийнинг ёш Горькийнинг исёнкорлик қарашларига қарши гапирган сўзларини эслайди. М. Горький менинг танам, қоним ва жоним ҳам ҳеч кимга тобе эмас, ўзимникидир, — дейди руҳонийга тик боқиб. Шунда монахлар бошлиғи дейди:

«— Тилингни тий, аҳмоқ! Сенинг бемаъни гапларинг ҳеч нима эмас! Қуруқ ҳаво! Черков қонунлари эса тошдир.

Қисиб суюқ ҳолатга келтирилган совуқ, лекин худди суюлтирилган металдай куйдирувчи ҳаво қадимий қудратли жисмларни осонлик билан емириб ташлаётганини кўрганда руҳонийнинг сўзларини эсламаслигим мумкин эмас эди»²².

Шундан сўнг ёзувчи портлатиш усули ҳақида ҳам чиройли ассоциация қилади. Инженерлар қояни шундай тежамли метод билан портлатадиларки, тош-шағаллар атрофга сочилиб кетмасдан яна қайта ўз жойига тушади.

«Бундай тежамли портлатиш усули менга жуда маъқул бўлди, — деб ёзади М. Горький. — Бу усулни техника соҳасидан социология соҳасига кўчирилса, ғоят ажойиб бўлар эди. Масалан, портлатишнинг сочма усули билан иқтисодий жиҳатдан портлатилган мешчанлик у ер бу ердан яна сезиларли даражада воқелигимизга ўсиб кирмоқда»²³.

Очеркда рақамларни ифодалашда ҳам бадий тўқималардан фойдаланилади. Рақамларни бадий ифодалашда, очеркларимизда бир хил усул тез-тез такрорланаётгани кўзга ташлана бошлади. Чунончи, Тошкентдаги водопровод тармоқлари ҳажмини тасаввур этиш учун уларни бир-бирига текис қилиб уланса, масалан, Тошкентдан Самарқандга етар эди, деган иборани қўллайдилар. Бундай чиройли бадий приём аста-секин шаблонга айланиб қоляпти. Шу туфайли очеркда рақамларни беришда янги оригинал приёмлар ўйлаб топиш, кашф этиш лозим. Масалан, улуг рус ёзувчиси Глеб Успенский «Чорак от» деган очеркида рақамларни ифодалашнинг ижодий усулини кўрсатган эди. Бу очеркда ёзувчи Россиядаги отларнинг умумий сони ҳар бир деҳқон хўжалигига ҳисоблаганда чорактадан тўғри келишини, натижада деҳқон хўжаликларининг тўртдан уч қисмида қишлоқ хўжалигидаги оғир ишларни бажариш одамлар зиммасига тушаётганини тугал воқеа ривожиди, ҳаётий картиналарда бадий акс эттиради.

Юқоридагилардан маълумки, очеркда бадий тўқима ўзига хос хусусиятларга эгадир. Уни инкор этиш очеркистни санъаткорликдан маҳрум этади, фактларни қуруқ қайд этувчига айлантириб қўяди.

²² М. Горький, Дело Артамоновых, По союзу Советов, В. И. Ленин, М., 1964, стр. 338.

²³ Юқоридаги асар, ўша бет.

Бадий тўқима ҳаётий факт ёки киши образининг асосий моҳиятини очиб бериши, уни ҳамма кўра оладиган, ибрат оладиган даражада янада юқорироқ, юксакроқ кўтариш, ижтимоий-сиёсий аҳамиятини ошириши лозим. Очеркнинг илмий-ижтимоий ва эстетик қимматини ошириш учун очеркист ҳаётни чуқур билиш билан бирга, тадқиқ этилаётган соҳани, масала ва проблемаларни илмий жиҳатдан ҳам ўрганиши лозим.

Атоқли совет драматурги Н. Погодин ёш драматурглар билан суҳбатда ўзининг журналистик фаолияти ҳақида гапириб, бундай деган эди:

«Правда»да ишлаб турганимда нефть қудуқлари қайта қурилгандан кейин бир куни нефть ҳақида очерк ёзиш учун Бокуга бордим. Мен қудуқларни айланиб чиқдим. Ҳозирги вақтда нефть қандай қилиб олинаётганлигини кўздан кечирдим. Нефтчилар билан гаплашдим ва икки кундан кейин очерк ёзишга ўлтирдим. Ўлтирдим-у, аммо ҳеч нарса чиқара олмадим... Нефть. Қора тупроқ. Вишклар. Насослар! Сукунат! Бўёқлар кам. Жанр бир хил. Очерк чиқмади. Аммо ёзиш керак, шунинг учун мени бу ерга юборганлар.

Шундан кейин мен нефть бўйича оддий элементар дарсликлардан тортиб, то ҳозирги замон нефть чиқариш бўйича мураккаб асарларга қадар китоблар тўпладим, буларнинг ҳаммасини астойдил ўқиб чиқдим ва қайта нефть конларига бордим. Мана энди бутунлай бошқача олам намоён бўлди. Деталлар тилга кирди, қизиқарли бўлиб қолди ва менинг очерким икки кундан кейин эмас, балки бир ҳафтадан кейин мутахассисларнинг консультациясисиз сип-силлиқ ўтиб кетди».

Афсуски, очеркистларимиз акс эттирилаётган соҳани илмий жиҳатдан ҳам чуқур ўрганмайдилар. Шунинг натижасида очеркда бадий ва илмий далиллик етишмайди. Бундай ҳол, биринчидан, одамлар образларини тўлароқ, чуқурроқ акс эттиришга ҳалақит беради, чунки ҳар бир соҳадаги ҳар бир касб эгасининг руҳий олами, ички кечинмалари ўз касби, ўзи шуғулланаётган меҳнат фаолияти билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Унинг касб-корини, меҳнат фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини яхши ўрганмай туриб, одамнинг ижтимоий-маънавий образини яратиш мушкул, албатта. Иккинчидан, очеркист бирор деталь ёки процесснинг ўзини нотўғри тасвирлаб қўймайин, деб ҳадиксираб, масаланинг ичига чуқурроқ киролмайди. Бу эса, очеркистнинг ўша соҳага доир муҳим проблематик масалаларни кўтариб чиқиши ва уни дадил ҳал этишига ҳалал беради. Учинчидан, бундай ҳадиксираш очеркистнинг бадий муҳокамасини ҳам чеклаб қўяди.

Хулоса қилиб айтганимизда, типиклик икки хил хусусиятга эгадир. Биринчиси, ҳаётда кўп тарқалган, оммавий тусга кирган нарсалар бўлса, иккинчиси, эндигина пайдо бўлаётган янги ҳодиса, воқеалар, характер ва хислатлар, ҳамда емирилиб бораётган эскилик сарқитлари, урф-одатлардир.

IV БОБ. САТИРИК ПУБЛИЦИСТИКАДА ТИПИКЛАШТИРИШ

Публицистикада типиклаштиришнинг бир кўриниши публицистик умумлаштиришдир. Умумлаштириш аввало мавзу танлаш, фактларни ўрганиш ва саралашдан бошланади. Бу эса, ўзига хос ижодий маҳорат, санъаткорлик талаб этади. Қўйида сатирик журналистиканинг фельетон жанрида бадий умумлаштириш ва типиклаштиришнинг хусусиятлари ҳақида фикр юритилади.

ФЕЛЬЕТОНДА МАВЗУ, ФАКТ ВА ПРОБЛЕМА

Замонамиз тарихини ёзиш фельетоннинг ҳам асосий вазифасидир. Шу сабабли фельетончининг фаолияти «сиёсий, партиявий» (М. Кольцов) фаолиятдир. Одамлар онгига, ҳаётга ижобий таъсир кўрсатадиган ғоявий-бадий жиҳатдан юксак фельетонлар яратмоқ учун фельетончи ҳар томонлама мукамал билим ва тайёргарликка эга бўлмоғи лозим. «Қамчиликлар ҳақида талант билан ёзмоқ учун,— деган эди В. И. Ленин,— бу камчиликларни билмоқ керак»¹.

Ҳаётни ўрганиш мураккаб жараёндир. Ҳар бир фельетончи бунга ўзига хос усуллар билан ёндашади.

Адабий ижодкор ҳаётни доимий равишда кузатиб боради. Бунинг учун ён дафтарчининг аҳамияти каттадир. Ҳаётда кўрган воқеа ва деталлар, эшитган сўз ва иборалар, ҳодисаларни ён дафтарчага системали қайд этиб бориш ижод жараёнига катта ёрдам беради.

Лекин ҳаётни ўрганиш оддий кузатиш ва қуруқ қайд этишдангина иборат бўлиб қолмаслиги, аниқ мақсадга қаратилган бўлиши лозим. Фельетончи — ёзувчи М. Кольцов фаолияти ана шундай маълум мақсадга қаратилган, тиниб-тинчимас гражданин журналист фаолиятидан иборат эди. «Йиғилишлар ва муассасаларга бориш, автор иштирокида унинг ҳаётда бор бўлган қаҳрамонларининг тақдири ҳал этиладиган суд ва контроль комиссияларга таклиф этишлар, сон-саноқсиз кишилар билан сон-саноқсиз учрашувлар... фабрикалар, студент ётоқхоналари, илмий лабораториялар бари кўз олдиндан лип-лип ўтиб туради, буларнинг ҳаммаси яратувчи

¹ В. И. Ленин, Асарлар, 33-том, 115-бет.

ижодкор социалистик мамлакатнинг тез суръатлар билан қўлга киритаётган ютуқ ва муваффақиятларидан, айни вақтда камчилик ва нуқсонларидан ҳам дарак беради. Буларнинг ҳаммасини кўриш, ҳис этиш, хатосиз баҳолаш лозим. Ўз газетхонларининг соф «кўз-қулоғи» бўлиш, уларнинг ишончини суистеъмол қилмаслик бемаъни икир-чикирлар билан уларнинг вақтини олмаслик ва муҳим масалани ўзида ифодалаган майда-чуйдаларни ҳам назардан соқит қилмаслик керак»².

Иккинчидан, ҳаётни ўрганиш бирор конкрет мавзу бўйича ўша соҳани бевосита кузатишдан, шу мавзуга доир материалларни ўрганишдан иборатдир. М. Кольцов «Таксида уч кун», «Синфда етти кун» асарларини яратмоқ учун такси ҳайдовчиси ва синф ўқитувчиси бўлиб ишлаган. Журналистнинг «ўз касбини ўзгартириши» усули шу касб эгаларининг ҳаётини, қаҳрамон руҳий оламини чуқурроқ ўрганиш ва шу конкрет фактлар асосида муҳим муаммоларни кўтариб чиқишга ёрдам беради.

Маълум мавзу бўйича ҳаётни бевосита кузатишнинг ўзи кифоя қилмайди. Шу мавзуга оид бошқа ҳужжатларни ҳам ўрганиш талаб этилади. «Бирор мавзу билан шуғулланганда,— дейди М. Кольцов,— шу мавзуга оид ҳамма нарсани ўқиб чиқишга ҳаракат қилман»³.

Фельетончи ҳаётда ҳақиқатан яшаб ва ишлаб турган аниқ шахс тақдир билан иш кўради. Шу сабабли унинг тақдирига, фаолиятига доғ туширадиган бирорта ҳам жузъий камчилик ва хатога йўл қўймаслиги лозим. Фельетончи Ю. Чаплигин бир фельетонида қаҳрамон фаолиятига оид бир деталь хусусида юристлар ҳулосасига ишониб, хато қилганини айтади. «Ҳолбуки,— деб ёзади автор,— шу кичик деталь орқасида совет кишиси турарди»⁴.

Учинчидан, фельетонистнинг мавзу манбаи меҳнаткашларнинг хат ва шикоятларидир. Бу хатлар ўзига хос ҳис-туйғу, фикр-қарашлар, ажойиб факт ва воқеалар олаmidир. Меҳнаткашларнинг хатлари ҳар бир ёзувчи ва журналистга катта ижодий материал беради. В. Маяковский «Қандала» деб аталган ҳажвий пьесасида ана шундай материаллардан кенг фойдалангани ҳақида ёзади: «Пьесада қайта ишланган асосий материал менинг қўлимга — газетачи ва публицист қўлида тўпланган фактлардир. Менинг пьесамда ўнларча ҳақиқий воқеа — ҳодисаларга асосланмаган бирорта ҳам ҳолат тасвири йўқ»⁵.

М. Кольцов редакцияга, шахсан ўзига келадиган хатларга катта эътибор қилади. Бу хатларни «Жонли инсоний сатрлар» деб атайдди. Хатлардаги фактларни чуқур ўрганиш, унда кўтарилган муаммоларни тўғри англаш, умумлаштириш асосидагина журналист ҳаётга актив таъсир кўрсатувчи фельетонлар ярата олади.

² М. Кольцов, Писатель в газете, стр. 11—12.

³ М. Кольцов, Писатель в газете, стр. 15.

⁴ Д. Чаплыгин, Смех в наступлении, М., 1960, стр. 32.

⁵ Я. Эльсберг, Вопросы теории сатиры, М., 1957, стр. 372.

Ҳаётни чуқур ўрганиш асосида журналист жуда кўп факт ва мавзуларга дуч келади. Уларни қандай саралаш, фельетонга мувофиқларини қандай ажратиб олиш керак?

Фельетон мавзуи ҳақида икки хил фикр ҳукм суради. Биринчи хил фикр тарафдорлари фельетон учун махсус қулгили мавзу, қизиқ воқеа бўлиши керак, дейдилар. Бу тоифадаги журналистлар қулгили бўлмаган жиддий мазмундаги бирор мавзуни таклиф этганларида «зериктирарли воқеа», деб фельетон ёзишни истамайдилар. Аксинча, улар айрим қизиқ факт, бирор кишининг, ҳаётида юз берган латифасимон ҳодисани эшитганларида унинг ижтимоий мазмуни, моҳияти ҳақида чуқур ўйлаб ўлтирмасдан «фельетонбоп воқеа экан» деб завқланадилар. Дарвоқе, шундай воқеа ҳақида тезгина «сюжет» тўқиб, бир амаллаб фельетон ҳам ясаб ташлайдилар. Бундай фельетонлар ўз-ўзича қулгили бўлиб туюлади, ammo у ҳақда чуқурроқ ўйлаб кўрилса, унда бирор ижтимоий фойдали фикр ифодаланмагани маълум бўлади. Мавзунинг асл моҳияти очилмаган, умумлаштирувчи хулоса чиқарилмаган, ғояси ноаниқ, мазмуни саёз, қоғоз гулга ўхшаган бундай фельетонлар ижтимоий таъсир кучига эга бўлолмайди.

Иккинчи хил фикр тарафдорлари фельетон учун махсус мавзу бўлмайди, ҳар қандай мавзуда ҳам фельетон ёзиш мумкин, дейдилар. Бунинг учун мавзуни фельетон услубида махсус ифодалаш талаб этилади. «Шаҳсан, мен фельетон шаклида ифодалаш мумкин бўлмаган мавзу йўқ, ҳатто, фақат рақамлардан иборат бўлган материал (агар бу рақамлар ўз моҳияти эътибори билан муҳим бўлса) ни ҳам фельетон шаклида ифодалаш мумкин, деб ҳисоблайман. Агар бу рақамлар муҳим бўлса, улар фельетонга жуда мос тушадилар, жонланиб, яшнаб кетадилар»⁶.

Мавзуни чуқур ўрганиш, факт асосидаги проблемани кўра билиш чуқур билим ва адабий маҳорат талаб этади. Тажрибали журналист-адиблар ўз фельетонларида сиртдан қуруқ латифадай бўлиб туюлган воқеа асосидаги муҳим муаммони ёрқин очиб берадилар. М. Кольцовнинг «Бефаросатлик баҳсида» деган фельетони қуйидаги қизиқ факт асосида ёзилган: бир район таъминот бўлими жойларга маҳсулот тайёрлаш ҳақида шошилинич телеграммалар жўнатади. Текстда ҳужжатнинг тартиб номери «13—500» деб кўрсатилиб, остига «Воробьев» деб имзо чекилган эди. Жойлардаги кишилар буни 13500 дона чумчуқ тайёрлаш керак экан, деб тушунадилар ва «топшириқ»ни бажаришга киришиб кетадилар.

Бу ҳодиса ўз ҳолича ифодаланганда фельетон ҳеч бир ижтимоий қимматга эга бўлмас эди. М. Кольцов ана шу латифасимон воқеа замиридаги муҳим проблемани — айрим раҳбарлар фаолиятидаги бефаросатлик, расмийчилик иллатини маҳорат билан очади. Фельетон ана шу нуқсоннинг ижтимоий тараққиётимизга тўсиқ бўлаётганини кўрсатади. Фельетоннинг актив гражданлик пафоси ана шундадир.

⁶ М. Кольцов. Писатель в газете, стр. 49,

Баъзи фельетонларда факт ва проблема мувофиқлиги, фактларни умумлаштириш қуввати етишмайди. «Меҳмоннинг гинаси» (1948) деб аталган фельетонда Бухоро шаҳар меҳмонхонасида маиший хизмат кўрсатиш талабга мувофиқ эмаслиги танқид қилинади. Фельетонда хоналарга чиқадиган зинапоя йўлақларининг торлиги, деворларнинг сифатсиз оқланганлиги, хоналардаги қароват ва кўрпа-ёстиқлар кўнгилдагидек эмаслиги, «чироқ пули тўланмаганидан симнинг узиб қўйилганлиги» фактлари ўзига хос тасвирий бўёқлар билан ифодаланади. Республика газетаси кўлами нуқтаи назаридан қараганимизда фельетондаги фактлар бирмунча жузъий бўлиб туюлади. Бу ҳақда область газетасида бирор танқидий хабар бериш билан ҳам чегараланиш мумкин эди. Аммо мавзу билан фактни бир-биридан фарқ қилмоқ керак. Бу ердаги мавзу республика газетасида кўтариладиган муҳим мавзудир. Лекин, юқоридаги фельетонда, биринчидан, ана шу мавзунинг чуқур очиб берадиган қўшимча фактлар етишмайди, иккинчидан, фактлар етарли даражада умумлаштирилмаган, унинг асосидаги проблема талқин этилмаган.

Фельетонни ўқиганда маиший хизмат кўрсатиш соҳасидаги бу камчиликнинг асосий сабабчилари кимлар деган савол туғилади. Балки, меҳмонхона директорининг ўз вазифасига совуққонлигидан шундай камчилик содир бўлгандир. У ҳолда меҳмонхонанинг умумий ҳолати, унинг даромад ва харажат планларининг бажарилиши, ходимларининг ўз вазифаларига муносабати ва бошқа қатор фактлар тадқиқ этилиши, очиб берилиши лозим эди.

Мазкур меҳмонхонадаги бундай хунук аҳвол шаҳардаги бошқа меҳмонхоналарда ҳам юз бераётган бўлиши мумкин. У ҳолда камчиликнинг илдизини шаҳар маиший хизмат кўрсатиш идорасидан қидиришга тўғри келади. Балки бу идора бошлиғи ёки унинг бошқа мутасаддиларининг аҳолига маиший хизмат кўрсатишга бармоқ орасидан қараб келаётганликлари туфайли шаҳардаги бошқа маиший хизмат тармоқлари (масалан, ҳаммом, тикувчилик устахонаси, шаҳар кўчалари ва боғлари, тозаллиги...)да ҳам шундай камчилик ва нуқсонлар мавжуддир. Фельетончи ана шу масалаларни тадқиқ этиш, умумлаштириш асосида республика аҳамиятига эга муҳим проблематик фельетон яратган бўларди.

Марказий газета ва ҳажвий журналлардаги фельетончилар ижодида фактларни умумиттифоқ кўламида умумлаштириш, унинг асосидаги ижтимоий проблемани очишнинг ёрқин намунасини кўрамыз.

Ҳаётда фельетончи-ёзувчи шундай фактларга дуч келади: 1) Мактаб ёшидан ўтган Виктор Қулимов деган шахс маст ҳолда юқори синф ўқувчиларининг кечки йиғилишига кириб келади. Ёшларга тегажаклик қилади. Уни тартибга чақирган ўқитувчи билан ёқаллашиб, кўйлагини йиртади; 2) Н. В. Чепелов деган кимса вақтинча фойдаланишга бериб турадиган пунктдан олган аккордеонни сотиб юборади; 3) Гражданик Рязанцева поездга билетсиз чиқади; 4) Маст ҳолда машина рулига ўтирган Байрамов инспектор амрига

бўйсинмай безорилик қилади. Сиртдан қараганда булар тартибни сақловчи ташкилотлар томонидан ўз-ўзидан ҳал этиб юбориладиган, фельетон ёзишга арзимайдиган жузъий фактлар бўлиб туюлади. Аммо тажрибали журналист — адиб А. Суконцев «Қолоқлар чорраҳада» деган фельетонида⁷ бу фактларни айрим қолоқ кишилар энг оддий ҳаётий қоидаларга риоя қилмасликлари натижасида жамиятимизга, кишиларимизга маънавий, иқтисодий, ҳатто, жисмоний зарар келтирадидлар, деган проблема асосида умумлаштиради, бадий-публицистик талқин этади. Натижада фактларнинг ижтимоий эстетик таъсири ошади.

«Правда» фельетончиси И. Шатуновскийнинг «Ўткинчи одат»⁸ деган фельетонида ҳам худди шундай сиртдан жузъий бўлиб кўринган оддий фактлар баъзи раҳбар шахсларнинг «ўткинчи характер», қизиққонлик одати ниқоби остидаги ўзбошимчаликлари умум ишига зарар етказмоқда деган проблема асосида умумлаштириш натижасида катта ижтимоий қимматга эга бўлади.

Демак, фельетон ҳар хил енгил-елпи кулгили воқеалар ҳақида эмас, балки ижтимоий қимматга эга бўлган мавзу, фактлар асосида ёзилади.

Асосий ғоя, бош мақсаднинг аниқлиги фельетонда танқид тифининг нишонга тўғри йўналтирилишига ёрдам беради. Баъзи фельетонларда ибратли фактлар келтирилади, лекин шу фактлар остидаги бош ғоя, фельетоннинг асосий мақсади аниқ белгилаб олинмасдан, бошқача қилиб айтганда, асосий иллат тўғри нишонга олинмасдан шу фактларнинг қуруқ ўзи баён қилинади. Ҳ. Иброҳимовнинг «Қуйқа»⁹ фельетонида Костогриз деган бир кимсанинг узоқ йиллар давомидаги товламачилик, юлғичлик саргузаштлари фактлар асосида батафсил ҳикоя қилинади. У ўзи тайинланган ҳар бир вазифада ҳеч бир тап тортмай, юлғичликни давом эттириверади. Унинг қўли эгрилиги, ўз манфаати йўлида ҳар қандай пасткашликдан қайтмаслиги у ишлаган ҳар бир корхона коллективига равшан. Уни жамоатчилик ёмон кўради, айбларини фош этади. Бироқ, у сувдан осонгина қуруқ чиқади, яна бошқа бир ёғлироқ корхонага бошлиқ қилиб тайинланади. Бунисида ҳам у худди шундай ноғўя хатти-ҳаракат, жиноят қилади. Яна ҳамирдан қил суғургандай осонлик билан ишини битказиб, бошқа томонга қуён бўлади.

Костогризнинг фаолияти билан боғлиқ бўлган бу фактлар устида чуқурроқ ўйлаб кўрилса, икки масала келиб чиқади. Биринчиси, савдо ходимининг нопок хатти-ҳаракатлари, юлғичлиги масаласи бўлса, иккинчиси, ана шу юлғичлик, ифлос кирдикорларини бемалол амалга оширишига шароит ҳозирлаб берган нопок ошнаоғайнигарчилик, баъзи раҳбарларнинг анқовлиги, ўз вазифасига совуққонларча муносабатда бўлганлигидир. Автор шу масалалар-

⁷ „Правда“, 15 сентябры 1970 года.

⁸ „Правда“, 16 августа 1970 года.

⁹ „Тошкент ҳақиқати“, 1969 йил 17 апрель.

дан қайси бирини фельетонда марказий масала қилиб олиши керак? Фельетончи қўлидаги фактлардан, шубҳасиз, биринчи масала аниқроқ кўзга ташланиб турибди. Костогризнинг кирдикорларини тайёр фактлар асосида фош этиш фельетончи учун ҳам қийин эмас, албатта. Дарвоқе, юқорида кўрганимиздек, автор ана шу осон йўлдан борган.

Фельетоннинг ҳаётга ижтимоий таъсирчанлигини ошириш учун автор иккинчи масалани фельетоннинг марказига қўйиши, бош ғоя қилиб белгилаб олиши лозим эди. Фельетонда ана шу масаланинг излари кўзга ташланади. Костогризнинг лўттибозликларидан ҳайратланганлардан бири бундай дейди: «Кооперация соҳасида қирқ йил ишлаб, илоннинг ёғини ялаган бунақа доғулини кўрмаган эдим... Лўттибоз урилган сайин юқорилашиб, доим нуфузли вазифаларни эгаллаб келганига ҳайрон қоласан киши». Фельетон охирида автор бундай ёзади: «Кишини ҳайратда қолдирадиган нарса шуки, Костогриз юқорида баён этганимиздек, ножўя ишлари учун ишдан ҳайдалади-ю, яна кўп ўтмай, нуфузли вазифани эгаллайди. Бу ҳодиса қандайдир мансабдор дўстлари уни суяб келганлигидан далолат беради. Масаланинг бу томони ҳамон сир бўлиб қолапти».

Дарҳақиқат, фельетончи ана шу «сир»ни очишга ҳаракат қилмаган. Бунинг учун бирмунча вақт фактларни излаш, тадқиқ этишга, Костогризнинг чигирткадай у ёқдан — бу ёққа сакраб юришига сабабчи бўлганларни аниқлашга, қисқаси, товламачи ўз кирдикорларини амалга оширган кичик — хуфия муҳитни очиб беришга тўғри келарди. Шундай қилинганда Костогризнинг товламачилиги фельетонда иккинчи ўринга тушиб, етарли очилмай қолиши мумкин эди, деган фикр келиб чиқмаслиги керак. Аксинча, гуноҳнинг бош сабабчилари, таянч нуқталари билан бирга, товламачининг кирдикорлари ҳам тўла очилган бўларди, натижада фельетоннинг асосий тиғи бош нуқтани нишонга олар, у билан чамбарчас боғлиқ бўлган иккинчи иллат ҳам ўз навбатида зарарсизлантирилган бўларди. Бу фельетончидан катта ижодий меҳнат талаб этади, албатта.

Ижодий изланиш асосида яратилган фельетонларда қаламга олинган мавзунинг асосий негизи тўғри белгиланади, бинобарин бундай фельетоннинг ғоявий эмоционал таъсири ҳам юксак бўлади. А. Халиловнинг «Дўппи тор келганда»¹⁰ фельетонда факт замиридаги асосий мавзу тўғри белгиланган. Сурхондарё областидаги бир колхозда давлатга дон топшириш плани бажарилмаётгани ҳақидаги фактлар келтирилади. Фельетончи шу фактларнинг ўзини қайд этиш билан чегараланмасдан, уларни вужудга келтирган асосий сабабни очиб беради: колхоз раҳбарларининг, биринчи навбатда правление раисининг амалий ташкилотчилик билан шуғулланиш ўрнига, қуруқ ваъдабозлик, кўзбўямачилик қилиб келаётганлиги ҳаққоний фош этилади.

¹⁰ „Совет Ўзбекистони“, 1970 йил 16 июнь.

Совет бадий публицистикасининг энг яхши асарлари, катта ижодий изланиш, машаққатли меҳнат асосида яратилгандир. Журналист-адиб Д. Заславскийнинг «Хашаки руҳ», «Эмизақ нуқтаи назаридан» деган, ўз фельетонларининг яратилиши ҳақидаги фикрлари диққатга сазовордир. Улуғ Ватан уруши йилларида маълум қисм жангчиларидан чекишга берилаётган тамакининг сифатсизлиги ҳақида «Правда» редакциясига хатлар туша бошлайди. Д. Заславский ана шу фактни пухта ўрганади. Шунга мутасадди бўлган кишилар билан суҳбатлашиш натижасида жангчиларга сифатсиз тамаки берилаётганига тамакининг етишмаслиги эмас, балки шу масалага дахлдор раҳбарларнинг сансалорлиги, расмиятчилиги сабабли эканини аниқлайди. Фельетонда ана шу масала асосий мавзу қилиб олинади. Бу эса, жангчиларни тамаки билан таъминлаш проблемасини оператив ҳал этишга ёрдам қилади. Агар, автор фельетонда жангчиларга берилаётган тамакининг сифатсизлиги фактини қуруқ ифодалаш билан чегараланганида, фельетонда фош этилмай қолган сансалорлик ўнларча баҳоналарни рўкач қилиб, фельетон тигини ўтмаслаштирган бўлар эди.

Ҳаётни тадқиқот кўзи билан ўрганиш, фактларни таҳлил эта билиш журналистик маҳоратнинг муҳим белгисидир. Ўзбекистон халқ шоираси Зулфия баъзи раҳбар ходимларнинг оилалари олий маълумотли бўлганлари ҳолда дипломларини сандиққа солиб, уй бекаси бўлиб қолганликлари ҳақидаги фактларга дуч келади. Бунинг сабаби нима? Публицистни ана шу савол қизиқтиради. Ўзбек оилаларида учрайдиган хотин-қизларга бой-феодалларча муносабатда бўлишнинг бошқача бир кўринишими? Бу анча юзаки хулоса бўлур эди. Автор фактни чуқур таҳлил этиб, унинг асосидаги проблемани тўғри аниқлайди. Бу оилалардаги аёлларнинг ўз мутахассисликлари бўйича ишламаётганликларига уларнинг ўзлари сабабчидир: улар моддий жиҳатдан тўла таъминланганмиз, деб ўзларининг халққа, Ватанга хизмат қилишдан иборат ижтимоий бурчларини унутиб қўйганлар. Зулфиянинг «Дугоналар билан суҳбат»¹¹ сарлавҳали публицистик мақоласида ана шу муҳим проблема ишонтирарли талқин этилади.

Мавзу, факт ва унинг асосидаги проблема аниқ белгилаб олингандан кейин материални адабий жиҳатдан ишлаш жараёни бошланади. Бунинг учун, биринчи навбатда материални ёрқин ифодалайдиган адабий шакл топиш лозим. М. Кольцов факт ва унинг асосидаги ижтимоий-сиёсий ғоянинг адабий форма билан учрашуви моментини «ўлчаб кўриш» («примерка») деб атайди¹². Ана шу «ўлчаб кўриш» натижасида материал ва адабий форманинг бир-бирига мувофиқ келишидан «фельетон учқуни» (М. Кольцов) ҳосил бўлади. Материални адабий жиҳатдан ишлашда асосан икки хил усул бор: бири, фактларни системали кетма-кет баён қилиш-ҳикоялаш усули бўлса, иккинчиси, қиёслаш усулидир.

¹¹ Зулфия, Шу номли китобча, Ўздавнашр, 1953.

¹² М. Кольцов, Писатель в газете, стр. 18.

А. Қахҳорнинг «Сархона (Қашандаларнинг хотира дафтари-дан)» фельетони воқеани кетма-кет баён этиш усули асосида яратилгандир. Туғруқхонадан чиқиб келганига бир неча кун бўлган чақалоқлик уйга куёвнинг қариндоши Мирсолиев кириб келади. Меҳмон кириши билан уйни димиққан тамаки ҳиди тугиб кетади. Меҳмон папирос тутатишга киришади. Уй эгаси келмаслигига ишора қилганларида ҳам меҳмон бефаросатсизлик билан бемалол кутмоқчи эканини айтиб, папирос чекишни давом эттиради. Хуллас, уй ичи чақалоқ заҳарлангудай ҳолатга келади. Ниҳоят, уй эгасининг келмаслигига тўла қаноат ҳосил қилгач, меҳмон кетади. Эр-хотин ҳар қанча тозалашга уринсалар-да, уйдан ҳамон сархона ҳиди келарди.

«— Ахир, аблаҳ, — дерди Юнус, — бировнинг уйига оёғингни артмасдан киргани-ку ибод қиласан, нега ҳавони булғатгани ибод қилмайсан?!»

А. Қахҳорнинг «Ҳиқичоқ», «Оғайнилар», «Оқ ароқнинг қора иши», Ғ. Фуломнинг «Жанжал қўзғатаман», «Мовут шим» ва бошқа шу каби фельетонлари воқеани кетма-кет баён этиш усули асосида яратилган асарлардир.

Қиёслаш услубида фельетонда ифодаланадиган факт, воқеа, образ бошқа бирор воқеа-ҳодисага, фактга, латифа ёки ривоятларга қиёсан акс этирилади. А. Қахҳорнинг «Барон Фон Ринг» фельетонида уруш гирдобига тушиб қолган онгсиз немис баронининг тақдири эшак воқеасига қиёс қилиб чизилади.

«Бир атторнинг эшаги шундай ўйлаб қараса, дунёда туришнинг ҳеч ҳам қизиғи қолмабди: аттор ҳар куни оғир юк ортади, ўзи ҳам минади, «хи, исқоти!» деб биқинига тепади...»

Эшак ўзини ўлдирадиган бўлди. Шу ниятда дарё бўйига кетаётганда, йўлда иккита одам уришаётибди.

— Хонумонимни барбод қилиб бўлса ҳам оламан!

— Бермайман! Сенга бергунча ана у эшакка бераман.

Эшак тўхтайти, қайрилиб орқасига қарайди ва қулоқларини тикка қилиб ўйланиб қолади: «Хўш, нима экан у? Уч-тўрт кун сабр қилайчи».

Бу жанжал эшакнинг жонига оро киради. Эшак қайтиб кетади».

Эзувчи немис барони ҳаётида ҳам худди шундай воқеа рўй берганини айтади. Ўз-ўзини ўлдиришга аҳд қилган барон бир француз офицерининг кундалигини ўқиб қолади. Унда босиб олинган ерларда араб қизлари билан айш-ишрат қилишнинг ўзгача гашти ҳақида ёзилган эди. Немис барони калласини ҳам шундай хомхаёл чулғаб олади: у Урта Осиёдаги бир неча миллат хотин-қизларидан ўз кайфи-сафоси учун фойдаланиш умидида аҳдидан қайтади.

Эзувчи бу икки воқеани қиёслаш асосида немис баронининг калтафаҳм хомхаёллигини очиб беради. Шу асосда тугал ҳиссий образ яратади. А. Қахҳорнинг «Бос тепкини», Ғ. Фуломнинг «Лайли ва чордарвеш», «Ойша ва Умурзоқ» ва бошқа кўпгина фельетонлари қиёслаш усули асосида яратилгандир.

Газета жанрлари оммага икки йўл билан, биринчидан, ҳаётда ҳақиқатдан содир бўлган конкрет фактлар талқини орқали, иккинчидан, бадий-публицистик лафос орқали эстетик таъсир кўрсатади. Биринчиси газета таъсирчанлигининг минимум даражаси бўлиб, материалда қайд этилган фактларга асосан маълум жойда ўзгариш қилинади: камчиликлар тузатилади, уни яхшилаш тадбирлари белгиланади, йўл-йўриқ кўрсатилади. Муваффақиятга эришган ташкилот, шахслар маънавий рағбатлантирилади. Бошқалар бу ижобий ўрнак асосида ўз ишларини яхшилайдилар, фаолиятларини такомиллаштирадилар. Бу ҳол газета жанрларининг ҳаммасига хос бўлган хусусиятдир. Шу билан бирга, газета жанрлари миллионларга ғоявий-эстетик таъсир кўрсатишга ҳам даъват этилгандир. Бунинг учун публицист газетада бадий сўз санъати имкониятларидан фойдаланиб, фактларга образлилик бағишлайди. Фактлар жонланиб, руҳланиб, яшнаб кетади ва газетхоннинг нақ юрагини нишонга олади, ҳис-туйғуларига таъсир этади.

«Фельетон газетада бадий адабиётнинг барча кўринишларини ўзида мужассамлаштирган»¹³ юксак савиядаги бадий-публицистик жанр бўлиб, унинг эстетик таъсирчанлигини белгилайдиган воситалардан бири образлиликдир.

Фельетонда образлилик турли кўринишларда намоён бўлади. Биринчиси, бадий-образли воситалар бўлиб, бунга ассоциация, қиёслаш, бадий шакл ва образли стилистик воситалар ва бошқалар кирди. Унда образлиликнинг юксак кўриниши киши образидир.

Маълумки, бадий образ типиклаштириш асосида яратилади. Сатирик типиклаштириш ҳақида гапирганда икки масалани — нима типиклаштириш ва қандай типиклаштириш масалаларини ойдинлаштиришга тўғри келади. Биринчиси ҳаёт материалига тааллуқли бўлиб, воқелигимиздаги салбий ҳодисаларнинг типик ёки нотипиклиги ҳақидаги масаладир.

Социалистик жамиятда салбий ҳодисаларнинг типиклиги хусусида бир-бирига зид фикрлар ҳукм суради. Адабиётшунос С. Мамажонов Ғафур Ғуломнинг фельетонлари таҳлили муносабати билан сатирада типиклик ҳақида фикр юритиб, фельетонда «кўрсатилган ҳодиса типик эмас», деган хулосага келади. «...фельетонда тасвирланган ҳодиса, — деб ёзади у, — типик нарса эмас, балки камдан-кам учрайдиган мустасно ҳодисадир ва фельетоннинг бутун найзаси жамиятга эмас, балки ана шу мустасно иллатга қаратилган бўлади»¹⁴.

Типиклик тасодифий ҳодиса бўлмай, маълум қонуният билан боғланган ижтимоий ҳодисадир. Шу туфайли фельетонда типикликни инкор этиш унда акс эттирилган иллатларнинг ижтимоий хусусиятга эга эканини инкор этиш демакдир. Бундан ижтимоий мо-

¹³ М. Кольцов, Писатель в газете, стр. 94.

¹⁴ С. Мамажонов, Ғафур Ғулом прозаси, Тошкент, „Фан“, 1966, 12-бет.

ҳиятга эга бўлмаган иллатлар жамият тараққиётига ҳам хавфли эмас деган фикр келиб чиқади. Бу эса, жамиятимиздаги салбий ҳодисаларга, иллатларга қарши курашни заифлаштиради, албатта.

Салбий ҳодисалар ёки ўлимга маҳкум этилган ҳар қандай иллатлар жамиятдан ташқарида муаллақ ҳолатда содир бўлмайди. Шу сабабли улар ижтимоий мазмунга эгадир. Антогонистик жамиятда салбий ҳодисалар жамиятнинг негизини ташкил этса, социализмда иллатлар шу жамият организмдаги носоғлом хусусиятлардир. Утмишда сатиранинг салбий ҳодисаларга қарши кураши жамиятнинг туб моҳиятига қарши курашдан иборат бўлса, социалистик реализмда бу иллатларга қарши курашдан кузатилган ижобий идеал мазкур жамиятнинг тараққиёт манфаатларига мувофиқ келади.

Иккинчидан, типиклаштириш бўлмаган жойда санъат ҳам бўлмайди. Бинобарин, фельетонда акс эттириладиган салбий ҳодисаларнинг типиклигини инкор этиш фельетон жанрида бадийликни инкор этиш демакдир.

С. Мамажонов фельетонда акс эттирилган ҳодисанинг типик эмаслиги ҳақидаги бу концепциясини Ғ. Фулом фикрлари ҳамда атоқли фельетончи С. Нариньяни сўзлари билан далиллашга уринади.

Ғафур Ғуломнинг «Халқ ҳукмига ҳавола»¹⁵ деган фельетонидан қуйидаги сўзларни келтиради: «Ҳаётда рўй берадиган ҳар бир иқричир воқеани катта жамиятимиз доираларида умумлаштирмаслик керак. Бирор ёмон ҳодисани умумхалқ ҳаётининг нухаси деб билмаслик лозим. Чунончи бирор қутирган буқа бирор сут соғувчи аёлни сузган бўлса, бу ўша ернинг ўзидагина юз берган. Бундан Ўзбекистонда ҳамма буқалар сут соғувчиларни сузади, деган хулоса келиб чиқмайди».

«Ғафур Ғуломнинг бу хулосаси билан, — деб ёзади С. Мамажонов, — талантили совет фельетончиси С. Нариньянининг қуйидаги фикри жуда мос келади. «Биз, фельетончилар, — дейди у, — типикликдаги мустасно ҳодисалар ҳақида ёзамиз. Бироқ ҳар қандай мустаснолар ҳақида ёзамизми? Йўқ, Биз қандайдир даражада тарқалган мустаснолар ҳақида ёзамиз. Мана, мисол учун, алимент тўламаётган, ўз болаларини тарбиялашни истамаятган киши. Совет кишиларининг ҳаммаси шундайми? Йўқ, албатта. Бироқ, бу мустасно нарса маълум даражада ёйилгандир»¹⁶.

Бу икки автордан олинган кўчирмалар ҳақида чуқурроқ ўйлаб кўрилса, улар тадқиқотчининг фельетон воқеаси типик эмас, деган фикрини тасдиқламайди, аксинча инкор этади.

Ғафур Ғуломнинг юқоридаги фельетонида айни конкрет факт муносабати билан айтилган сўзларидан, тадқиқотчи ўйлаганидек, фельетон воқеалари типик эмас, деган фикр келиб чиқмайди, албатта. Ҳаётда ҳар бир ҳодисанинг шубҳасиз, ўз сабаби бор. «Сабаб-

¹⁵ „Қизил Ўзбекистон“, 1962 йил 22 июль.

¹⁶ „Советский фельетон“, М., 1959, стр. 480.

«сиз ҳодиса бўлмайди ва бўлиши ҳам мумкин эмас»¹⁷. Ҳодисанинг сабабини эътибордан соқит қилиб, унинг ташқи кўриниши ҳақидаги юзаки мушоҳадалар билангина кифояланиш ҳодисанинг туб моҳиятини аниқлашга ёрдам бермайди.

Воқелигимизда мавжуд бўлган турли мазмундаги иллатлар турмушимизда у ёки бу ерда ҳар хил шаклларда рўй беради. Бир жойда бир муттаҳам товламачи софдил кишини энгил машина сотиб олиб бераман, деб лақиллатиб ғойиб бўлади. Бошқа бир жойда бетайин эркак кўп болалик оиласи бўлишига қарамай, ўзини бўйдоқ кўрсатиб соддадил қизни алдаб кетади ва ҳоказо.

Маълумки, бу воқеалар салбий хусусиятларнинг конкрет кўри-нишлари бўлиб, уларнинг асосини, ички моҳиятини товламачилик, ахлоқий беқарорлик иллатлари ташкил этади. Лекин бу иллатлар ҳамма ерда худди юқоридагидек намоён бўлади, деб ўйлаш соддадиллик бўлар эди.

Ғафур Ғулом бир неча қизларни турли найранглар билан алдаб умрига эгов бўлган бир зиёли воқеасини «умумхалқ ҳаётининг ну-хаси деб билмаслик зарур» деб газетхонларни огоҳлантирганда, биринчидан, нопоклик иллатининг айна конкрет кўринишини назарда тутди. Иккинчидан, буюк шоир бу иллатнинг ҳаётимизда барқарор ўрин олмаган, «кам ёйилган» ҳодиса эканлигини таъкидлайди.

Дарҳақиқат, бу жиҳатдан Ғафур Ғулом билан С. Нариньяни-нинг фикрлари моҳият эътибори билан бир-бирига мос келади. С. Нариньяни ҳам, юқорида кўрганимиздек, фельетон воқеалари «маълум даражада ёйилган» мустасно воқеалардир, дейди. «Кам ёйилган» ҳодиса деган фикр типик эмас деган маънони англамайди, асло. Шунинг учун С. Нариньяни «типиклаштиришдаги мустасно нарсалар ҳақида ёзмамиз», деб алоҳида таъкидлаш билан мустасно воқеаларнинг ўзига хос типиклик хусусиятига эга эканини уқтиради.

Шундай қилиб, воқелигимизда салбий ҳодисалар (қандай шаклларда намоён бўлишидан қатъи назар)нинг моҳиятини ташкил этган ҳар хил иллатлар ижтимоий мазмунга эга бўлган, бинобарин, ўзига хос типик ҳодисалардир. Лекин социалистик жамиятда ижобий фазилатлар билан салбий характер хусусиятларнинг типиклиги моҳият жиҳатдан бир-биридан фарқ қилади.

Совет воқелигидаги салбий иллатлар, ҳодисалар турли мавқе ва кўринишларга эгадир. Лекин уларнинг ҳаммаси ҳам ҳаётимизда, барқарор ўрин тутмайди. Образли қилиб айтганда, ижобий ҳодисалар улкан бир чинор бўлса, салбий ҳодисалар шу чинор танасига ёпишган чирмовуқлардир. Лекин ижтимоий заминдан маҳрум этилган, бинобарин ижтимоий қаршилиги сўндирилган бўлишига қарамай, салбий ҳодисалар ўзига маълум пинҳоний шароит ҳозирлаб яшашга, тараққиётимизга маълум даражада акс таъсир кўрсатишга интилади. Шунинг учун салбий ҳодисаларга қарши кураш ижтимоий аҳамиятга эгадир. Бадий адабиётда, шунингдек, ба-

¹⁷ „Марксизм-ленинизм асослари“, Тошкент, 1963, 64-бет.

дий-публицистик жанрларда салбий ҳодисалар — давлат мулкини талон-торож қилиш, ўз вазифасига совуққонлик билан қараш, фаолиятсизлик, мансабпарастлик, юлғичлик, порахўрлик, товламачилик, хотин-қизларга бой-феодалларча муносабатда бўлиш каби билар ҳаётда кам тарқалган, таназзулга юз ўгирган, ўлиб-чириб бораётган ҳодисалар сифатида типиклаштирилади.

Шуни таъкидлаш керакки, тасодифий ҳодисалар ҳақида фельетон ёзишнинг зарурияти йўқ. Бундай ҳодисаларни маъмурий чора ва тадбирлар билан бартараф қилиб юбориш ҳам мумкин. Оммага маълум қилиб, жамоатчиликнинг фикрини жалб этиш зарур бўлган, бинобарин маълум даражада ёйилган, ижтимоий характерга эга бўлган типик салбий ҳодисалар фельетон объекти бўлиб хизмат қилади.

Сатирик публицистикада, жумладан, фельетонда нимани типиклаштириш масаласи қандай типиклаштириш деган масала билан боғланади. Тадқиқотчилар бадий сатирада образ яратиш хусусиятлари ҳақида гапирганда сатирик типик характер билан бирга, йиғма сатирик характеристикалар ҳам яратилиши мумкинлигини қайд этадилар¹⁸. Йиғма сатирик характеристикаларда бирор ижтимоий табақа, тоифага хос бўлган муҳим ижтимоий хислатлар, умумий яхлит ҳолда ёки шу тоифанинг бирор вакили тимсолида публицистик образли характерланади. Бундай характеристикалардаги образлар типларда умумий хусусиятлар образли ифодаланган бўлиб, конкрет характер сингари индивидуаллаштирилмайди. Лекин бундай йиғма характеристикалар умумий бўлиши билан бирга, маълум даражада конкретлиликка ҳам эга бўлади. Аниқроғи, китобхон маълум тоифанинг умумий хислатларини тушуниши билан бирга, шундай хусусиятни ўзида жамлаган маълум шахсни ҳам тасаввур этиши мумкин.

Индивидуал қиёфага эга бўлмаган бундай публицистик характеристикалар умуман публицистикада, хусусан сатирик публицистикада образ яратиш усулларидан биридир. Тадқиқотчи Л. Ершов бундай публицистик характеристикаларни типажлар¹⁹, деб атайди.

Публицистикада йиғма характеристикалар ўзига хос кўринишларга эгадир. Биринчиси, кенг ижтимоий умумлашмаларга эга бўлган сиёсий-ижтимоий характеристикалар бўлиб, бундай характеристикаларда бирор халқ, синф ёки ижтимоий табақа, бирор сиёсий партиянинг ўзига хос муҳим хусусиятлари лўнда конкрет характерланади. Бундай характеристикаларни сиёсий ёки ижтимоий портрет, деб атайдилар. Иккинчидан, бундай ижтимоий характеристикалар шу халқ, синф, тоифа, партиянинг айрим вакиллари тимсолида ҳам конкретлаштирилади.

Бу йиғма характеристикаларнинг ҳар икки хили ҳам марксизм-ленинизм классиклари ижодида кенг қўлланилган. В. И. Ленин ўз

¹⁸ Я. Э л ь с б е р г, Вопросы теории сатиры, М., 1957, стр. 214.

¹⁹ Л. Ф. Е р ш о в, Советская сатирическая проза 20-х годов, М.—Л., 1960, стр. 74.

сиёсий мухолифларига қарши курашда йиғма публицистик характеристикаларнинг ғоявий-мантиқий кучига юксак баҳо берган эди. В. И. Ленин «Малайхонада» (1919)²⁰ деган асаарида буржуазиянинг малайларига айланган меньшевиклар ва эсерларнинг ҳақиқий башарасини қаттиқ фош этган эди. В. И. Ленин бу сиёсий гуруҳнинг мақсад ва моҳиятини таъсирли очиб боради. Аввало ижтимоий тип бўлган малайнинг ижтимоий хусусиятини очиб беради. В. И. Лениннинг кўрсатишича, малайнинг энг оз даражада халққа мойиллиги ва ортиқ даражада ўз хўжасига қарамлиги, хўжайин манфаатларини ҳимоя қилиши малайни, шубҳасиз, мунофиқликка олиб келади. Меньшевик ва эсерларнинг сиёсий моҳиятини малайнинг бундай хусусияти билан таққослаш уларнинг ижтимоий қиёфасини кучли пафос билан фош этади.

В. И. Ленин публицистикасида синфлар ва сиёсий партияларнинг айрим вакиллари портретлари ҳам муҳим ўрин тутлади. В. И. Ленин ҳар хил сиёсий, ахлоқий масалаларни турли сиёсий оқимлар, буржуа нуқтан назаридан чалқаш, нотўғри ёритувчи реакция китобчалар, уларнинг авторларига қарши курашда йиғма публицистик портрет характеристикалардан фойдаланиш зарурлигини таъкидлайди. «Улардан тип яратинг, — деб маслаҳат беради В. И. Ленин А. В. Луначарскийга, — уларнинг ўзларидан олинган кўчирмалар ёрдами билан портретлари — ҳақиқий қиёфаларини тўла-тўқис чизиб беринг»²¹.

Бу авторларнинг «асар»ларидаги мазмун жиддий сиёсий ёки илмий танқиддан тубан, бемаъни, бетайин муҳокамалардан иборат эди. Памфлетнамо ҳажвий усулда ўткир киноя билан чизилган бундай публицистик портретлар уларнинг сиёсий, «илмий» қиёфасини эл олдида қаттиқ фош этиши мумкин эди.

В. И. Ленин ўз сиёсий портретларида бадий публицистик сўз санъати имкониятларидан фойдаланади, уларнинг эмоционал таъсирчанлигини оширишга алоҳида эътибор қилади.

«В. И. Ленин публицистикадаги ижтимоий портретнинг адабий портретдан фарқини аниқ тушунар эди. Рус классик адабиётини яхши билган, ўз публицистикасида бадий адабиёт асарлари образларидан кенг фойдаланган Владимир Ильич, шу билан бирга, қандайдир «соф» адабий портрет яратишга уринган эмас. У яратган «социал типлар» галереси ҳужжатли публицистик негизга асосланади. Катта ижтимоий-умумлашма кучига эга эканлиги, ижтимоий мазмун билан суғорилганлиги, образли лексик воситаларнинг асосий фикр тараққиётига бўйсундирилганлиги туфайли бу асарлар китобхонга кучли таъсир этади»²².

²⁰ Қаранг: В. И. Ленин, ПСС, т. 39.

²¹ В. И. Ленин, ПСС, т. 47, стр. 58.

²² Н. Г. Зорина, В. И. Ленин и А. В. Луначарский (К вопросу о политическом портрете в партийной публицистике), В кн: В. И. Ленин и проблемы печати, Изд-во ЛГУ, Л., 1970, стр. 172.

Тадқиқотчининг бу фикрларига қўшилиш билан бирга, сиёсий умумлаштирувчи мазмун асосий ўрин тутган бу портретлар маълум конкретлиликка ҳам эгаллигини қайд этиш керак. Биз портретда акс эттирилган шахсларнинг сиёсий маслак ва мақсадини тушуниш билан бирга, уларни маълум даражада конкрет тасаввур ҳам эта оламиз. Шу туфайли В. И. Ленин яратган портретларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда уларни ўз прототипларининг образлари, деб аташ мумкин.

В. И. Лениннинг сиёсий публицистик портрет яратиш анъанаси ҳозирги совет публицистикасида давом эттирилмоқда. Ижтимоий типнинг энг характерли сиёсий белгисини аниқ белгилаш, буни шахснинг ўзига хос инсоний хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқ равишда энг характерли образли приёмлар орқали таъсирли ифодалаш — Ленин публицистикасига хос бўлган бу хусусият бадний публицистика учун ҳам қимматли ижодий анъанадир. В. И. Ленин яратган бу публицистик портретларнинг қарийб ҳаммаси памфлет руҳи билан суғорилгандир. В. И. Лениннинг публицистикасидаги сиёсий ҳажв санъати ҳозирги замон сатирик публицистикасининг тараққиёт манбаларидан биридир.

Сиёсий публицистикада яратилган йиғма характеристикаларда сиёсий-ижтимоий йўналиш ва шу мазмундаги материаллар асосий ўрин тутса, бадний публицистикадаги бундай характеристикаларда ҳаётий-маиший материалларнинг салмоғи ортади. Шу туфайли бадний публицистикадаги йиғма характеристикалар нисбатан конкретлиликка эга бўлади.

Йиғма характеристикалардан иборат бўлган бу образ-портретлар ҳозирги замон ўзбек бадний публицистикасида, жумладан фельетон жанрида ҳам қўлланилади.

Сатирик бадний публицистикада, жумладан, фельетонда образ яратиш усулларидан яна бири индивидуалликка эга бўлган сатирик образ, типлар яратишдир.

Баъзи тадқиқотчилар фельетонда конкрет киши образи яратиш мумкинлигини инкор этадилар. Шу нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, фельетон фактларни енгил ҳажвий усулда қайд этувчи оддий корреспонденциядан иборат бўлар эди. Тўғри, адресли публицистик фельетонларда бир ёки бир неча салбий фактларнинг ижтимоий, иқтисодий, маънавий моҳиятини очиш, кўпинча, асосий мақсад қилиб қўйилади. Бундай фельетонларда персонажнинг ана шу факт моҳиятини образли ифодалашга тааллуқли айрим хусусиятлари, хатти-ҳаракатларигина ифодаланади, унинг бошқа жиҳатларини акс эттириш фельетончи вазифасига кирмайди. Фельетонда асосий факт маълум киши шахсиятини қанчалик кўп қамраб олса, унинг образи ҳам шунчалик кенгроқ очилиши мумкин. Фактнинг маълум киши шахсиятидаги аҳамиятининг ошиши ҳамда бадний сўз санъатидан маҳорат билан фойдаланиш натижасида адресли фельетонларда ҳам конкрет сатирик образ яратиш мумкин.

Адресиз умумлашган фельетонларда бадний образ яратиш сатирик адабиётдаги сингари кенг имкониятларга эгадир. Атоқли

публицист-санъаткорларнинг ижодий тажрибаси фельетонда М. Горький ибораси билан айтганда, «қўл билан ушлаб кўриш» даражасида аниқ чизилган тўлақонли киши образи, ҳатто адабий характер²³ яратиш мумкинлигини тасдиқлайди. «Фельетоннинг, ҳикоянинг, ҳажвиянинг юраги,— дейди атоқли фельетонист М. Семенов,— бадий, айна замонда сатирик, юмористик образдир»²⁴.

Ҳар бир факт инсон фаолияти билан боғлиқ, унинг замирида инсон тақдири мужассамлашган. Фактнинг сиёсий, ғоявий, ҳиссий моҳиятини очиш инсон фаолиятини таҳлил этиш, инсон характери-ни ўрганишни тақозо қилади. Ҳақиқий фельетончи — сўз санъаткоридир. Унинг ижод жараёни факт орқали инсонни ўрганишдан иборат бўлиб, бадий санъаткорнинг ижод жараёнини эслатади. Дм. Заславский «Фельетон орқали одамни, одам орқали ҳодисани кўрсатиш керак», дейди. Унинг «Хашаки руҳ», «Эмизак нуқтаи назаридан» фельетонлари ана шу принцип асосида яратилгандир. Жангчиларга сифатсиз тамаки берилаётгани ҳақида редакцияга келган хатлардаги фактларни текшириш жараёнида автор бунга сабабчи бўлган инсонни ва унинг характери-ни ўрганеди. Ёзувчи билан суҳбатда бу бюрократ шахс жангчиларнинг маънавий руҳини ҳисобга олиш, ҳурмат қилиш ҳақидаги фикрни менсимасдан, «Қўйсангизчи, бу юксак мулоҳазангизни» дейди. Бу сўзлар ёзувчи ўрганган проблемага гўё калит бўлиб хизмат қилади. Бу сўзларда инсон характери ялт этиб намоён бўлади. «Менинг кўз олдимда амалдор турарди,— деб ёзади Дм. Заславский.— Бу амалдор хашаки тамаки воқеасига ўзининг илмий тамғасини босган ва бу ярамас нарса тамаки ўрнида бериларди. Бу одамнинг хатти-ҳаракатини кузатиш натижасида менинг тасаввуримда образ яраларди. Гап тамакида эмас, инсондадир»²⁵.

Фельетонда киши образи яратишда руҳий тасвир муҳим роль ўйнайди.

ПСИХОЛОГИҚ ХАРАКТЕРИСТИКА

Сатирик образ, сатирик тип ҳақида гапирганда унинг ўзига хос бош хусусиятини эътиборга олиш зарур. Сатирик типнинг салбий типдан фарқи шундаки, сатирик тип «бир неча, (ёки ҳатто, битта) асосий ҳукмрон хусусиятга эга бўлиши керак. Бу хусусият мазкур киши ва унинг тақдирига маълум таъсир этади ва кўпинча унинг ижтимоий ролини ҳам бевосита белгилайди. Бу характернинг одамлар орасида лақаб даражасидаги образга айланмоғи учун унинг мазкур ҳукмрон хусусияти ҳисобланган ижтимоий сифатлари ёрқин ифодаланмоғи керак»²⁶.

Мукамал яратилган сатирик тип маълум бир иллатнинг жонли ифодачиси сифатида халқ орасида лақабга айланиб кетади. Маса-

²³ Қаранг: Я. Э л ь с б е р г, Вопросы теории сатиры, стр. 319.

²⁴ „Советская печать“. 1959, № 10, стр. 23.

²⁵ „Советская печать“, 1959, № 9, стр. 23.

²⁶ Я. Э л ь с б е р г, Вопросы теории сатиры, стр. 207.

лан, С. Айнийнинг «Судхўрнинг ўлими» қиссасидаги Қори Ишкамбани атаганимизда хасислик, зиқналик, очкўзлик, иллатини кўзда тутамиз. Дарҳақиқат, шундай хусусиятлар маълум даражада намён бўлган кишини эл орасида киноя билан Қори Ишкамба, деб атайдилар.

Сатирик типлардаги асосий бош хислатнинг устун даражада ифодаланиши бундай образлардаги типиклаштириш, руҳий таҳлил жараёнининг ҳам маълум ўзига хослигини кўрсатади. Агар ижобий ёки салбий образларнинг руҳий олами одатдаги ҳаётий ситуацияларда жиддий реалистик чизилса, сатирик образда психологик тасвир маълум нуқтага ғоят сиқик ҳолда марказлаштирилган бўлади. Аниқроғи, сатирик руҳий таҳлилда ижтимоий йўналиш устун даражада бўлиб, унинг психологияси ана шу бош ижтимоий хусусиятнинг ҳажвий моҳиятини конкрет очишга қатъий бўйсундирилган бўлади. Бундай психологик таҳлил умумлашган фелъетон-новеллolarда ҳам қўлланилади. Абдулла Қаҳҳорнинг «Кўзача» фелъетонида лаганбардорлик, хушомадгўйлик иллатини фoш этиш ғояси асосий ўрин тутаети. Публицистик адресли фелъетонларда бу ғоя бир ёки бир неча конкрет ҳаёт фактлари ва унга авторнинг публицистик муносабати орқали таъсирли очиб берилиши мумкин эди. Лекин буюк сўз санъаткори А. Қаҳҳор лаганбардорлик иллатини фактлар орқали эмас, балки эстетик фoш этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

Турмушимизда учрайдиган бир неча ҳаётий фактларни бир-бирига сингдириб мантиқий абстракциялаштириб, уларнинг замиридаги ғоявий мазмунни конкрет характер тимсолида мужассамлаштиради. «Кўзача» фелъетонида Семиз Назаров, Ориқ Назаров ҳамда идора бошлиғи ижобий қаҳрамон Ваҳобжон образлари берилган бўлиб, уларнинг руҳий олами бевосита муфассал чизилмайди, балки ана шу лаганбардорлик иллатини фoш этиш ва унга кишиларнинг нафратини уйғотиш нуқтаи назаридан очилади.

Қўшназаровлар идора бошлиғи Ваҳобжонга нисбатан хатти-ҳаракатлари, сўз ва муомалалари, айрим деталлар орқали ўзларининг ички маънавий қуруқликларини намойиш қиладилар. Чойхонада ўлтирган Қўшназаровлар икки қўлтиғига иккита эски кўзачани қистириб келаетган Ваҳобжон Тўрақуловни кўриб, уни чойга таклиф қиладилар. Бошлиққа лаганбардорлик қилиш Қўшназаровларнинг таъмағирликни назарда тутган эзгү одати, кўзачалар бу одатнинг юзага чиқишида бир баҳона бўлди. Улар кўзачаларни бири қўйиб бири мақтай бошлади.

«Семиз Назаров Тўрақуловга назокат билан бир пиёла чой узатиб, кўзачанинг қорнига шаппалади.

— Асл мол! Дидингизга қойилман!.. Бунақа молни танийдиган, қадрига етадиган одам ҳозирги замонда мингтадан битта!

— Юз мингтадан битта! — деди Ориқ Назаров.

Семиз Назаров лунжини шишириб кўзачанинг ичига пуфлади, бўйнига икки бармоқлаб чертди.

— Хунармандлар ҳам ўлмасин!

Ориқ Назаров кўзачанинг ичини ҳидлаб, қорнини юзига суркаб кўрди.

— Ҳунармандни ҳунарманд қилган ҳунар эмас, Ваҳобжон акамлардай дидли, заршунос одамлар! Шу кўзача биронта тўқим табиат одамнинг кўлига тушсин-чи!».

Бироқ бошлиқ уларнинг муддаосини пайқаб, ўзини мақтовлардан мудофаа қилади. Кўзачанинг нуқсони сифатида қорнидаги ноаниқ шакл-суратни кўрсатади. Назаровлар ҳам бўш келмайдилар.

Ориқ Назаров дейди:

— «Менимча ҳам бу, ҳар қалай, камчилик эмас, балки кўзачанинг ютуғи: суратнинг нотайин бўлиши кишини ўйлашга, ҳар хил тахминлар қилишга, ақл ишлатишга мажбур қилади. Кўзачанинг менга ёққан томонларидан бири ҳам шу»..

«Шундай кейин Тўрақулов ўйлаб қолди. «Булар кўзачани баҳона қилиб, менга катта-катта суяклар ташлаётибди-ку. Идора бошлиғи тупурса тупугини ерга туширмайдиган одамларга ўхшайди...». Қўшназаровлар лаганбардорликдан кутган муддаоларига эриша олмайдилар. Улар жуда ҳам мақтаб юборганларидан кейин Ваҳобжон кўзачаларнинг ҳар бирини беш юз сўмга олган эдим, пуллаб беринглар, деб тутқазиб кетиб қолади.

Кўриниб турибдики, Қўшназаровларнинг руҳий олами севишганлар, қариндошлар ёки бошқа бирор шундай мавзуда яратилган образлар сингари шахсий психологиядан иборат эмас. Бошқа бирор жиддий реализм типидоғи ҳикоя ёки очеркда муаллиф воқеа содир бўлаётган муҳитнинг қаҳрамонлар руҳиятига муносабатини кўрсатиши, масалан, чойхонадагилардан бирортаси ёки чойхоначи бу суҳбатга ҳеч бўлмаса, кўз қараш, имо-ишораси ёки бирорта лўқмаси билан аралашуви мумкин эди. Уқувчида мазкур вазият ҳақида ҳам тушунча-тасаввур ҳосил бўлар эди. Воқеа ва персонажлар руҳияти одатдагидай жиддий реалистик ифодаланар эди. Фельетонда тасвирланишича, чойхонада гўё Қўшназаровлар ва Ваҳобжондан бошқа ҳеч ким йўқдай. Бунинг сабаби бор. Бутун тасвир бир нуқтага шундай марказлаштирилганки, озгина четга чиқиш ёки бирорта бегона деталнинг аралашуви ҳам бу мақсад йўналишига халал бериши мумкин эди. Ёзувчи шарбатни шундай қуюқ ҳолда ўқувчига тутадик, унинг бир кичик томчиси ҳам катта ҳаёт ҳақиқати ҳақида тўла тасаввур бера олади. Бу ҳол сатирага хос услуб хусусиятларидан биридир.

Қўшназаровларда, шубҳасиз, бошқа кишилардаги сингари ўзларига хос қатор шахсий индивидуал хусусиятлар ҳам бўлиши мумкин. Лекин мазкур асарда уларнинг бу хусусиятларига ёзувчи гўё парда тутиб қўяди. Хуллас, Қўшназаровлар ўзларининг бутун вужуди, хатти-ҳаракатлари билан конкрет жонли одамдан кўра лаганбардорликнинг жонли тимсоли бўлиб гавдаланадилар.

Синчилаб разм солинса, Назаровлардаги индивидуаллик бири-биридан ҳеч бир фарқ қилмайди, улар икки томчи сувдай бир-бирига ўхшаш. Чиндан ҳам улар бир мавжудотнинг шартли равишда

ажратилган икки палласидир. Чунки ёзувчининг бу образлардан кузатган мақсади Ориқ ва Семиз Назаровларнинг ўзига хос индивидуал образларини яратишдан иборат эмас, балки лаганбардорликни конкрет гавдалантиришдир. Одам образи жамиятимизга зарар келтирувчи бу иллатни эстетик фош этиш воситасидир. Ёзувчи лаганбардорлик иллатини ҳар тарафлама тўлиқ, таъсирли очиш учун бир хил индивидуалликка эга бўлган образни шартли равишда иккига бўлган. Маълумки, сатирада ҳаёт ҳақиқатига мувофиқ келадиган бундай шартлиликка йўл қўйилади.

Шундай қилиб, фельетонда конкретлилик фақат конкретлилик учун эмас, балки умумийликни конкрет ифодалаш учун хизмат қилади.

А. Қаҳҳорнинг қатор фельетонларида образлар ўз ҳолича конкрет одамлар эмас, балки бирор ижтимоий иллатнинг конкрет жонли тимсолидирлар. Ёзувчи бу асарларда умумийлик асосий эканлигини алоҳида таъкидлаш мақсадида персонажларнинг номларини ҳам кўпинча атамайди. Мунофиқ душманни фош этишга қаратилган фельетон «қаҳрамони» асарнинг сарлавҳаси номи билан «Ҳи-ҳи» деб аталади. «Ҳиқичоқ» фельетонида театрда маданиятсизликнинг тимсоли бўлган кишини «маст» деб атайди. Порахўрликнинг даҳшати кескин ҳажвий фош этилган фельетон персонажи «порахўр» деб аталади ва ҳоказо.

Бундай сатирик образлар ижобий қаҳрамонлар сингари конкрет шахс сифатида тасаввур ҳосил қилибгина қолмай, балки умумийликнинг конкрет ифодаси сифатида кучли таассурот қолдирадлар. Шу сабабли мукамал чизилган бундай образлар маълум иллатнинг муштарак белгиси сифатида халқ орасида лақабга айланиб кетадилар.

Хуллас, проблематик фельетонларда умумийлик, яъни маълум бир бош ижтимоий хислат — хусусият устун даражада ифодаланган бўлиб конкретлилик ушбу бош иллатнинг моҳиятини эстетик фош этиш мақсадига хизмат қилади.

Фельетонда образнинг руҳий олами маълум конкрет инсон психологиясини гавдалантириш мақсадига эмас, балки салбий фактларнинг ҳажвий моҳиятини образли очиш нуқтаи назаридан акс эттирилишини Ғафур Ғулومнинг «Назла»²⁷ деб аталган фельетонида ҳам кўриш мумкин. Фельетон биринчи шахс тилидан ҳикоя қилинади. Ҳикоячи меҳнаткашларга маиший хизмат кўрсатиш корхоналаридаги камчиликларни тасвирлаб беради.

«Саҳнада ғужанак бўлиб, кўк чой шопириб ўлтирган бир ходимгардан сўрай бошладим.

— Ака, ҳаммомдан чиққан кишилар қаерда чўмилади?

Бу саволга ходимгар тушунмади, яна тўғриси мен ҳам тушунмасдан берган эканман... Товоним қўрга босгандек ачишмоқда, бошим зирқираб оғримоқда. Бир чеккаси тумов, бир чеккаси назла... Ана шу сочим, яъни ҳалиги сийрак сочим ҳаммомдан чиққанда жуда бемаъни бўлиб кетган эди. Худди майиз ёпишган

²⁷ «Кизил Ўзбекистон», 1935 йил 6 январь.

пўстақдай йигирма-ўттизтасининг боши бир-бирига ёпишиб қолган эди...

Сочимга ёпишган шу маъжунни кўп кишиларга кўрсатдим. Ҳар ким ҳар хил фикрда. Биров кир дейди, биров ҳаммом гумбазидан эриб тушган қурум дейди. Ҳар ҳолда нима бўлса ҳам буни текшириш мутахассисларнинг иши».

Шундан кейин қаҳрамон сартарошхонага киради. Ҳаммомдаги факт тасвири бу ерда ҳам автор қаҳрамон туйғуси билан боғлиқ равишда узвий давом этади. Сартарош «жарроҳдай бераҳм» муносабатда бўлади: «Товоним жизиллашда давом этади. Сартарошдан шу ерда ботинкамни ечиб, оёғимга қарашга ижозат сўрадим.

Ҳаммомда кимнингдир нос шишаси синган экан. Оғриғи шиша синиғи тилганидан, жизиллагани нос кирганидан экан. Мен бошқа ҳунардаги одам. Ҳар ишга аралашаверишни ёмон кўраман. Балки оғриғи носдан, жизиллаши тилинганидандир».

Сартарош хизмат ҳақини бир неча баравар ошириб олади.

Фельетонда ҳаммом ва сартарошхонадаги хунук ҳодисалардан жабрланган кишининг руҳий оламини ҳис этамиз. Бинобарин, унинг образи гавдаланади. Лекин фельетоннинг асосий мақсади шундай шахс образини чизиш эмас, балки маиший хизмат кўрсатиш корхоналаридаги камчиликларни фош этишдир. Шу сабабли ёзувчи китобхоннинг диққатини жабрланган шахс психологиясига эмас, (беллетристик асарларда, масалан, ҳикояда, шунингдек баъзи фельетон-новеллада шундай қилинади), балки салбий фактларга жалб этади. Шундай қилиб, бу ерда инсон психологияси салбий фактларнинг ҳажвий моҳиятини очиш воситаси сифатида акс эттирилган. Қаҳрамоннинг фельетондаги асосий фактлардан ташқарида содир бўладиган, унга алоқадор бўлмаган кечинмалари фельетончи вазифасига кирмайди. Бу, фельетонда инсон психологиясини акс эттиришнинг ўзига ҳос хусусиятларидан биридир.

Публицистик фельетонларда персонаж руҳий олами асосий фактларга дахлдорлик жиҳатидан бир лаҳзалик ситуацияларда, руҳий белгиларда, қисқа диалоглар тасвирида қисман акс эттирилади. Шу билан бирга, бундай фельетонларда киши образи маиший ва мажозий деталлар, публицистик характеристикалар ва бошқа шу каби воситалар орқали ҳам яратилади.

ДЕТАЛЛАШТИРИШ

Фельетонда образ яратиш, типиклаштириш усулларидан бири деталлаштиришдир. А. П. Чехов ижодида деталлаштиришнинг классик намунасини кўраемиз. Улуғ ёзувчи кенг кўламдаги воқеа ва ҳодиса, катта манзараларни ҳам энг характерли деталларда гавдалантира олиш маҳоратига эга эди. А. П. Чехов «Узун воқеа ва предметлар ҳақида қисқа ёза оламан», деган эди. Ўзбек адабиётида деталлаштириш санъатининг устаси Абдулла Қаҳҳордир. Унинг асарларида ҳар бир деталь бир воқеа ёки манзара, ҳар бир деталь бир характер белгиси, ҳатто тугал шахс образидир.

Фельетонда ҳам бадиний адабиётнинг бошқа жанрлари сингари деталлаштиришнинг барча кўринишлари мавжуддир. Ўзбек фельетонларида образни характерлашда психологик, ашёвий, мажозий ва бошқа деталлардан фойдаланилганини кўрамиз.

Фельетонда маҳорат билан топилган маълум бир характерли руҳий деталь баъзан янги бир образни кашф этиши ҳам мумкин. А. Қаҳҳорнинг «Ҳи—ҳи...» (1942) фельетони бунга яққол мисолдир. Эски қабрга тиқилган жамиятдан чала ўлиқдай бизнинг воқелигимизга судралиб кириб олган мунофиқ хоиннинг башараси икки эпизодда тўла очилади. Бу эпизодларнинг ҳаётий акс эттирилганини қайд этиш билан бирга, шуни айтиш керакки, ёзувчининг сохта табассуми — «Ҳи—ҳи...» психологик детали орқали образ яратишда поэтик оригиналликка эриша олган.

У қайси бир идерада кичик амалдор. «Эмизиб ҳам йиғидан тўхтата олмаган аёл боласини бағрига босиб:

— Жон ака, кўраёғибсиз-ку... Нима қилади энди, қўл қўйиб бера қолсангиз, — деди.

Бу одам шошмасдан тухумни арчиди, ҳафсала билан туз сепиб оғзига солди, узоқ чайнади, товукдай бўйнини чўзиб ютди-да, кетидан чой ҳўплар экан, имо билан девордаги соатни кўрсатди, яъни танаффус ҳали тамом бўлгани йўқ, демоқчи бўлди»...

Танаффус тугагач, амалдор қоғозга қўл қўйиб «хотинга узар экан, илжайиб:

— Ҳи-ҳи... — деди.

Иккинчи эпизодда унинг «Ҳи-ҳи»сининг маъноси янада ойдинлашади.

«Радио қўшинларимиз Киевни ташлаб чиққани ҳақида хабар берди. Бу одам ҳаммадан олдинда ҳовучини қулоғига қўйиб тингламоқда эди, бирдан баланд овоз билан:

— Оббо! Ҳи-ҳи... — деди.

Шу кунни катта ҳоласининг қутигасини титиб, Пастқўриқдаги шолиторлик ерининг «васиқасини топиб қўйди».

Радио «Москва хавф остида!» деган хабар берганда ҳам шундай қилади. Ҳар хил миш-мишлар тарқатиб юради. Қўшинларимиз яна ҳужумга ўтиб, ғалаба қозона бошлагани ҳақида эшитганда «Ҳи-ҳи» «Ўҳў... Яшасин!» деб яна васиқани жойига солиб қўяди.

Хоинлигини яширишга ниқоб қилиб олган ясама кулгиси — «Ҳи-ҳи...» детали хоиннинг ички маънавий қиёфасини тўла намоён қилади. Бу деталь образнинг ички руҳига шу қадар сингиб кетганки, фельетонда у ана шу оригинал деталь билан тирикдир. Унинг асарда ўз номи билан эмас, «Ҳи-ҳи» деб аталиши ҳам бу деталнинг катта бадиний мазмунга эга эканини кўрсатади.

Ғ. Ғулومнинг 20-йиллардаги фельетонларида ислом дини макруҳ ҳисоблаган чўчқани руҳонийлар ўзларининг диндан юз йирганларига гувоҳ сифатида восита қилиб кўрсатмоқчи бўлдилар. Улар чўчқани қўй-эчки сингари «меҳрибонлик» билан боқиб парвариш қилаётганларини гўё намоиш этадилар ва ҳо-

казо. Саид Аҳмаднинг «Қолбаса қори»²⁸ фельетонида ана шундай руҳонийлар сарқитининг ҳозирги замондаги аянчли аҳволи чизиб берилади. Енгил-елли ҳаётга ўрганиб қолган текинхўр қори ҳар қандай касбнинг кўчасига кириб чиқади, «сувдан ҳалво ясаган-дек» бир амаллаб шеър ёзиб газета идорасига боради. «Сизлар мени диндор ўйлаб, ғазалиётимни маъқулламаётибсизлар», деб динсизлигини исботлаш учун атайин қоғозга ўраб келган бир тўғрам колбасани ғарч-ғарч чайнаб кўрсатади. Барибир шеъри газетада босилмаганидан кейин «ҳа, майли, шариятда шарм йўқ» деб яна дини-исломдан паноҳ излайди».

«Қолбаса» қори образи публицистик характеристикасининг илдизини белгилайдиган асосий восита — психологик деталдир. Дин унинг учун маслак эмас, шахсий манфаат воситаси. Қорининг руҳонийлиги мунофиқликдир. Деталь ана шу ғоявий фикрнинг ифодалидир.

Шундай қилиб деталь баъзан фельетоннинг асосий ғоявий лейтмотиви бўлиб келади. Бундай ҳолларда деталь образ яратишда ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир.

Деталь, айниқса, ашъвий деталлар сатирик асарларда, жумладан, фельетонда кўпинча мажозий маъно касб этади.

А. Қаҳҳорнинг «Ифвогар» фельетонида образнинг ташқи кўришини тасвирлаганда унинг қора рангда эканига диққатни жалб этади: «Хаёл ўтмай тор кўчадан қора плашч, қора шляпа, қора кўзойнакли бир киши кирди, капитаннинг қарашини кутиб бўлса керак, кўчанинг бошида туриб қолди. Унинг ҳамма нарсаси қора бўлгани учун юзи жуда оқ, оппоқ юзида қора кўзойнак яна ҳам қорароқ кўринар, қисқаси иягининг остига иккита суюқни чалмаштириб қўйилса, калласи худди ажалнинг рамзига ўхшар эди»²⁹.

Сиртдан оддий реалистик бўлиб кўринган бу ашъвий деталь — қора кийимлар ифвогарнинг фельетонда сатирик фош этилган қора ниятларига рамзий ишорадир. Худди шундай иккинчи бир оддий реалистик деталь ҳам ёзувчи тасвирида ички мажозий маънога эгадир. У «сўриларни оралаб бизнинг олдимиздан ўтиб кетди. Шунда ундан совуқ зах, эскириб қолган гўштдан келадиган «соя ҳиди» анқиб кетди» (17-бет).

Қора ва совуқ ниятли киши — «мараз» — ифвогар қиёфаси янги-янги деталларда янада тўлароқ очилади. «Улик лаҳадга қўйилаётган пайтда билагимга бировнинг муздай қўли тегди. Қайрилиб қарасам, ёнимда мараз турибди, кўнгил сўраган бўлди» (24-бет).

Ашъвий деталь фельетондаги бош образ ва у орқали ифодаланаятган ғоявий мақсадга рамзий ишора сифатида қўлланилади. Бу жиҳатдан Саид Аҳмад фельетонлари диққатга сазовордир. У ҳикояларидаги сингари фельетонларида ҳам деталлаштиришга катта аҳамият беради. «Текинхўр» фельетонида текинхўрлик.

²⁸ «Қизил Ўзбекистон», 1960 йил 7 август.

²⁹ А. Қаҳҳор, Қабрдан товуш, Тошкент, 1961, 17-бет.

юлғичлик билан ҳаддан ошиқ бойиган савдо ходимининг уй жиҳозларини тасвирлайди. Балки бу жиҳозларни ейиш-ичишда зиқналик қилиб тўплагандир? Ҳалол меҳнат билан кун кечирувчи баъзи оилалар рўзгордан сиқиб, уй жиҳозларига кўпроқ эътибор қилишлари мумкин. Лекин фельетонда тасвирланаётган оила ҳеч нарсадан камчилиги йўқ. Бир кичик деталь бу фикрни тасдиқлайди. «Бу зинадан тушиб у зинага кўтарилаётганингизда оёқ остида пирожное еб ётган итдан чўчиманг, қопмайди, вовулламайди ҳам». Оддий ҳаётий ашёвий деталь фельетон қаҳрамонининг текинхўр ҳаётига, бинобарин характерига ишора қилади.

Саид Аҳмаднинг «Пўкак тўппонча»³⁰ деб аталган фельетонида деталнинг персонаж характерини лўнда ва образли ифодалашдаги ролини янада аниқроқ ҳис этиш мумкин: «Театр директори Музаффар деган киши билан учрашиб қолсангиз асло хавотир олманг, унинг костюми тагида дўмпайиб турган нарса чинакам тўппонча эмас, болалар ўйнайдиган пўкак тўппонча. Қўқонликлар буни яхши билишади. Музаффар шаҳар кўчаларида белига гоҳ қилич, гоҳ ханжар осиб юради. У вокзал билан Чорсув ўртасида қатнайдиган яшил автобуснинг олдинги қаторида доим кеккайиб ўлтиради».

Портрет характеристикасидан ва фельетондаги ҳажвий фактлар баёнидан директорнинг театрга зараркунанда, қизиққон, қуруқ такаббур бир шахс эканлиги маълум бўлади. Лекин авторнинг тўқимаси бўлган пўкак тўппонча мажозий детали фельетоннинг бутун ғоявий йўналишига образлилик баҳиш этиш билан бирга, персонаж характерини ҳаммадан кўпроқ ёрқин очади. Деталнинг мажозий мазмуни образнинг бутун хатти-ҳаракатлари, сўзларигача сингдириб юборилган. Директор айбларини танқид қилган деворий газета редакторини ўз ҳузурига чақириб дейди:

«— Мухбирмисан ё артистмисан? Биттаси билан бўл! Менинг ҳақимда область ва шаҳар газеталарига материал юборганингни ҳам биламан. Сендақа мухбирга театрда жой йўқ, бу ерда мен билан муроса қиладиган одам яшайди.

Усмонов жаҳл билан пўкак тўппончасини қўлига олиб, шифтга қараб уч марта ўқ узди. Пўкак ўқ шифтгача етмай, яна лўк этиб стол устига тушди».

Директор ўзининг ярамас кирдикорларига муросасиз муносабатда бўлган энг яхши артистларни қувғин қилган. Пўкак тўппонча детали унинг бу ўзбошимча хатти-ҳаракатлари ҳақиқий ҳаётга зид, асоссиз эканини кўрсатади. Образнинг асл моҳиятига мувофиқ танланган рамзий деталь фельетонда «қаҳрамон»нинг ҳажвий қиёфасини яққол гавдалантирган.

А. Қаҳҳорнинг юқоридаги фельетонида ҳам кўзачалар Қўшназаровларнинг бошлиқ шаънига айтган мақтовлари носамимий, қуруқ ялтоқи гаплар эканига рамзий ишорадир. Чунки бўёқлари

³⁰ „Совет Ўзбекистони“, 1949 йил 3 апрель.

кўчиб кетган эски кўзачалар бундай мақтовларга мутлақо номуносив буюмлар экани ўз-ўзидан маълум.

Баъзан деталь фактнинг бутун мазмунини эмас, балки образнинг қўшимча хусусиятини рамзий ифодалайди.

Саид Аҳмад «Сурбет врач»³¹ фельетонида пихини ёрган айёр порохўр образини характерлашда шундай қўшимча деталь ишлади. Тоҳиржон «... Нима бўлди-ю, қора босиб пора билан қўлга тушиб қолса бўладими. Тоҳиржон ўша куни эрталаб пора олиш олдидан билагига совун суртиб олган эди. Исканжадек маҳкам тутган панжалардан билагини шилт этиб чиқазиб олганини ҳеч ким билмай қолди...

Тоҳиржон бошқа вазифада «иш бошлаган кунлар хаёлида «пора олмайман» деган ўй бор эди. Урганган кўнгил ўртанса қўймас, деб ҳар эҳтимолга қарши иккала билагига ҳам совун суртиб олди».

Деталь персонажга берилган публицистик характеристикага конкретлилик бағишлайди, эмоционал таъсирини оширади. Саид Аҳмад «Текинхўр»³² деган бошқа бир фельетонида эл ҳурматини оёқ ости қилиб, обрўсизланган саёқ ҳофизни публицистик характерлашда шундай деталь қўллайди. «Марҳум Юсуфжон қизиқ саёқ ҳофизни тобутга ўхшатган эди. Тобут қабристонгача одамларнинг елкасида боради. Қайтишда эса, уни маҳалланинг қоровули судраб келади. Саёқ ҳофиз ҳам шундай. Иззат-икром билан машинада тўйга олиб кетган киши, унинг сурбетлигини, санъатни оёқ ости қилганини кўриб ғазабланади. Шартномадаги пулни «ма, ёрилиб ўл» дегандек қилиб оғриниб қўлига беради-ю, остонагача ҳам кузатиб қўймай, қолаверади. Саёқ ҳофиз обрўси уч пул бўлганидан хафа бўлмайди, чўнтаги пул кўрганидан боши осмонга етади...»

Фельетон услубининг муҳим хусусияти бўлган деталлаштириш тасвири киши образи яратишда катта ҳаётий ва рамзий далил кучига эгадир.

ПУБЛИЦИСТИК ПОРТРЕТ ХАРАКТЕРИСТИКАСИ

Фельетонда образ ҳамма вақт публицистика билан суғорилгандир. Фельетон образининг факт ва проблема билан чамбарчас боғлиқлиги, ҳамма вақт ижтимоий мазмунга эга бўлиши унинг «дурагай хусусиятга» — яъни бадний ва публицистик хусусиятга эга эканлигини кўрсатади. Бунинг публицистик портрет характеристикасида янада яққол ҳис этиш мумкин.

Фельетонда типиклаштириш усуллари билан бири образни публицистик характерлашдир.

³¹ „Муштум“, 1956, 8-сон, 8—9-бетлар.

³² „Ўзбекистон маданияти“, 1960 йил 17 сентябрь.

Фельетоннинг ҳамма турларидан ҳам тўлақонли инсон образини яратишни талаб этиш мумкин эмас. Айниқса, публицистик фельетонларда тўла индивидуаллашган бадий образ эмас, балки персонажларнинг публицистик портрет характеристикаси чизилади ва айрим индивидуал хусусиятлари қайд этилади.

Фельетонда публицистик портрет характеристикаси бир неча кўринишлардан иборат.

1. Баъзи фельетонларда ижобий қаҳрамонларнинг портрети, яъни ташқи кўринишининг айрим белгилари ифодаланади. Лекин бу ҳам конкрет деталларда эмас, кўпинча умумий публицистик ифодаларда берилади.

Комил Алиев кўпгина фельетонларида қаҳрамоннинг ташқи қиёфасини чизишга аҳамият беради. «Тўрақўрғоннинг замири тагида» (1927) фельетонида баъзи кишиларнинг аёлларга бойфеодалларча муносабатда бўлиши туфайли хўрланган Марҳаматхон деган жувоннинг портрети бундай чизилади. «Қаршимда ўйноқлаган кўзларнинг киприкларига қарадим. Ғам билан ғашга ханжарлик қилмоқчи бўлган ёйлари ўтмишнинг қора нуқталарининг шарҳини ўқир эди. Қуюқ туташган қошларнинг буралиб туришлари кечагина ўтган жонли жиноят дафтарчасининг саҳифасини очар эди. Паришон сочлари ваҳший бир ҳаракатнинг тарихини йиғлаб ўтгандек сочилиб турсалар, манглайдаги сезги томирлари устига қайрилиб тушган соч қолдиғи кўз ёшларга пойлоқчилик вазифасини ўтаб турадир»³³.

Бундай портрет тасвири бошқа фельетонларда ҳам учраб туради.

2. Фельетонларда кенг маънодаги публицистик портрет характеристикаси тез-тез қўлланилади. Бундай характеристикада персонажнинг ташқи белгилари эмас, балки маълум факт асосида ижтимоий ёки меҳнат фаолияти ҳамда маънавиятига доир характерли хусусиятлари қисқа, образли публицистик ифодаланади. Публицистик характеристика авторнинг субъектив фикрларига эмас, балки ўша персонажнинг ижтимоий фаолиятига доир аниқ фактларга қатъий асосланган бўлади. Комил Алиев, Ғафур Ғулом ва бошқа ёзувчиларнинг фельетонларида публицистик характеристика маҳорат билан ифодалангандир.

Ёзувчи Саид Аҳмад ўз фельетонларида образни публицистик характерлашга алоҳида эътибор қилади. Унинг публицистик характеристикалари мақоллар, ҳикматли сўзлар ёрдамида ифодаланган қисқа образли тасвирлардан иборат бўлади. «Бир мансабдорнинг саргузашти»³⁴ фельетонида манфаатпараст қаллоб шахс шундай характерланади: «Тақа бўлса ҳам сути бўлсин. Тақа бўлса ҳам чақа бўлсин, деган ният билан амалга минган Имомалиевнинг «фаолияти»ни прокурор бўлиб келгандан сўнг бағдодликлар уч кундаёқ билиб олдилар.

³³ Комил Алиев, „Бомба“, Тошкент, Ўздавнашр, 1932.

³⁴ „Кизил Ўзбекистон“, 1948 йил 6 февраль.

Прокурор Имомалиев кўпни кўрган уста йигит, игнанинг тешигидан ҳам ўтиб кетади. Дарвоқе, игна ўтган жойдан ип ҳам ўтади-да, наҳотки Имомалиев ўтолмаса?!»

Саид Аҳмаднинг «Виждонми, жиғилдонми?»³⁵ деган фельетонида публицистик характеристика янада конкретлашади. Ўз ҳамтовоғи Юсуфжон билан тил бириктириб, юлғичлик йўлига кириб кетган шахснинг бош хусусиятини савол-жавоб формасида ҳаракатда характерлайди. Бу тасвир айни пайтда персонажнинг ички дунёсини фош қилади.

«Агар бирор одам Сиберенконинг ёқасидан бўғиб «сенга виждон керакми, жиғилдонми?» деса, Сиберенко, албатта, «Жиғилдон керак» деб юборганини ўзи ҳам билмай қолади. Агар «жон керакми, Юсуфжон керакми» деса, у беихтиёр «Юсуфжон керак» дейди».

Баъзи фельетонларда бир мавзудаги фактлар асосида бир неча салбий шахслар қаламга олинади. Уларнинг ҳаммасини фельетонда деталлаштириш имкони бўлмаганидан автор қисқа-қисқа публицистик характерлаш билан чегараланади. Худойберди Тўхтабоевнинг «Музейдаги беш сурат»³⁶ фельетони гўё экскурсовод тилидан ҳикоя қилинади.

«Ўнг томондаги биринчи сурат наманганлик хотинбоз Наимхоннинг сурати бўлади. Бу одам хотин-қизларни хўрлаб, зор-зор қақшатгани, фарзандларини сарсон қилиб қўйгани, район ташкилотларига чап беришда ном чиқаргани учун юзига қора суртилган»...

Экскурсовод бошқа бир суратга ишора қилади. «Мана бу икки қўли билан бетини бекитиб расмга тушган азаматнинг эса ҳозирча қиёфаси ҳеч кимга маълум эмас... исми Убайдулло. Эҳтимол бу одамда қиёфанинг ўзи ҳам йўқдир. Бўлганда тўрт болани Тошкентда қолдириб, мушук боласини олиб қочгандек, Марфа деган аёлнинг қулоғидан тишлаб, шаҳарма-шаҳар қочиб юрармиди?»

Х. Тўхтабоевнинг «Тошкент «бойвачча»лари»³⁷ фельетонида савдо дўконларига уя қуриб, бойиш пайига тушган қаллоб, юлғичлардан беш киши ана шундай ўткир кинояли қочириқлар билан қисқа-қисқа характерланади.

Бир хил мавзудаги бир неча фельетонларда кишиларга берилган қисқа характеристикалардан шу тоифадаги кишиларнинг йиғма портрети ҳосил бўлади. Юқорида эслатилган фельетонларда хотин-қизларга бой-феодалларча муносабатда бўлган маънавий беқарор кишилар ва юлғич техникхўр савдо ходимларининг йиғма портрети яратилган.

Йиғма портрет фактлар замиридаги ҳодисани янада кучлироқ таъкидлайди, унга қарши жиддий кураш олиб бориш зарурлигини уқтиради.

³⁵ „Қизил Ўзбекистон“, 1948 йил 25 июль.

³⁶ „Совет Ўзбекистони“, 1967 йил 15 январь.

³⁷ „Тошкент ҳақиқати“, 1961 йил 14 май.

3. Фельетонда публицистик портрет характеристикаси образли қиёслаш услуби орқали ҳам яратилади. Бунда образнинг энг муҳим хусусиятини ифодалаш учун бошқа бирор предметга, шахсга, образга ва бошқаларга қиёс қилинади.

Фафур Ғуломнинг «Ойша ва Умурзоқ»³⁸ фельетонининг асосини бир колхоз раиси ҳамда область театри артисткасининг маънавий тушқунлиги ҳақидаги факт ташкил этади. Ёзувчи, дастлаб, диққатни Ойша образига жалб этади.

Дастлабки даврда ўз санъати билан халққа бирмунча танилган артистка раис билан учрашгандан кейинги енгил ҳаёт, текин бойлик ва зебу зийнатлар сиртмоғида ҳам ижтимоий фаолият, ҳам маънавий жиҳатдан таназзулга юз ўгиради. Инсон тақдиридаги бу хунук оқибатни юракдан ҳис этган ёзувчи Ойша образини қуйидагича қиёсий характерлайди. «Илгариги аравакашларнинг ҳаммаси деярли ўз отини гулдек севар эди. Айниқса, Самарқанднинг лобар, чапан карвон йигитлари ўз отларининг чиройли бўлиши учун ҳеч нимани аямас эдилар. Отининг бўйнига, ёлининг ҳар қилига, манглай кокилига, ўмровига, думига, эгар-жабдугига, ишқилиб, дуч келган ҳар ерига йирик-йирик чиғаноқлар, кўзмунчоқлар, маржонлар, ялтироқлар, титровичлар, туморлар тақиб ташлайверар эдилар. Бу ҳамма зебу зийнатлар тахминан бир пуддан ҳам ошиб кетар эди. Аравакаш отининг вазифаси-ку юк тортмоқдир. Аммо шўрлик от ҳалиги тақинчоқлардан бели букилиб, ортиқча юк тортишга мадори келмай қолар эди. «Чух!» десангиз оёғи қалтираб, рост кўча қолиб паст кўчага буриладиган бўлиб қолар эди. Артистка Ойшахон учун ҳам иззату ҳурматлар, ҳаммиша бош роллар, қарсақлар, «отар»лар, балли-балли «оғир юк» бўлди. Буларнинг устига устак колхоз раиси Умурзоқнинг хайру эҳсонлари, даста-даста червонлари, инжу зирак, олтин билакузуклари, тонготар базмлари ортиқча «зебу зийнатлар бўлиб, Ойшахон рост кўча қолиб, паст кўчага йўрғалайдиган бўлиб қолди...»

Ҳажвий образнинг асосий хусусияти эҳтиросли ифодаланган бу қиёсий характеристика Ойша характерини очиш учун образли тезис вазифасини ўтайди, фельетоннинг кейинги асосий қисмида бу тезис аниқ фактлар ва хатти-ҳаракатлар баёни асосида такомиллашади ва ниҳоясига етади. Маънавий тушқунлик, беқарорлик ижтимоий фаолиятнинг сиртмоғидир. Бу иллат ҳар қандай талантини барбод этади.

Образли қиёсий характеристика Ғ. Ғуломнинг қарийб ҳамма фельетонларига хос бўлган хусусиятдир. Бу автор бадий-публицистик тафаккурининг ассоциацияларга бой эканидан дарак беради.

Фельетонда ривоят, латифалар орқали ҳам образ қиёсий характерланади. Ғ. Ғулом фельетонларидаги ривоят ва латифалар сатирик образнинг асл моҳиятини мажозий аниқ ифодалайди.

³⁸ „Қизил Ўзбекистон“, 1955 йил 2 октябрь.

«Фарқ атиги бир қарич»³⁹ фельетони шундай латифа билан бошланади:

«Бадкирдорлиги билан ҳамманинг жонидан тўйгазган эски қозининг олдига бир ҳукм бўлғувчи киши шундай яқин келиб тизза чўкибдирки, ҳатто, ҳукм бўлғувчининг нафаси қозини димиқтирибдир.

Қози ўзининг бир эллик ҳукми билан йиллаб турмада қолиб кетиши мумкин бўлган бир кишидан шундай ҳурматсизлик кўрганига ғазабланиб: «сен билан эшакнинг орасида қанча фарқ бор?» деб сўрабдир. Қозининг бу сўроғига ҳукм бўлғувчи киши ўз тиззаси билан қози ўртасидаги ерни қаричлаб «Бир қарич, тақсир» деган экан».

Бу ривоятни автор халқ суди Иброҳимов фаолиятига нисбат беради. «Иброҳимовнинг халққа қилган жабри, саёқлиги, шўро қонунчилигини устивор қилиш ўрнига поймол қилиши ўша эски қозилардан фарқсиз, унинг қилган жиноятларини бирма-бир санаб берсак, балки сиз ҳам Иброҳимов билан бадкирдор қози ўртасидаги фарқ атиги бир қарич экан, деган фикрга келарсиз».

Қозини эшакка, Иброҳимовни қозига қиёс қилиш образнинг ҳажвий мазмунини ёрқин очишга ёрдам қилган.

Ғ. Фулом фельетонларида қиёсий характеристика кўпинча асарнинг бошида келиб, персонаж моҳиятини ифодаловчи образли мантиқий тезис ролини бажарса, Худойберди Тўхтабоевнинг баъзи фельетонида персонаж ҳақида баён қилинган фактлардан келиб чиқувчи мантиқий хулоса вазифасини бажаради. «Зиён қадам»⁴⁰ фельетонида савдо ходими Боқижон Пўлатов қайси муассасага бошлиқ қилиб тайинланса, ўша ерда юлғичлик қилиб, зарар келтиради. Шу ҳақдаги фактлар келтирилади. Сўнг автор қуйидаги латифа орқали Пўлатовнинг ижтимоий ва шахсий қиёфасини лўнда характерлайди. «Айтишларича, ўтган замонда қайси бир амалдор сафарга чиқибди-ю, дарров орқасига қайтибди. Шунда мулла Насриддин сўрабди:

— Хўш, сафар қалай ўтди?

Амалдор дебди:

Кўнгилдагидек. Биринчи куни бир қишлоққа тушиб эдик сув босиб кетди. Хўп томоша бўлди. Бошқа куни қўшни қишлоққа жўнадик. Икки киши пичоқбозлик қилиб кўп қон тўкилди, томоша бепул бўлди. Учинчи кеча яна бир қишлоқда ётувдик, ногаҳондан ёнғин чиқиб...

Мулла Насриддин бетоқат бўлиб деди:

— Хайрият тезроқ қайтганингиз, бўлмаса пойқадамингиз ёқиб, дунё остин-устун бўлиб кетармиди...

Боқижон Пўлатов ҳам ана шу сайёҳга ўхшаб, қаерга борса, ўша ерга пойқадами ёқиб, бир ғавго, бир машмаша бошланади».

³⁹ „Камбағал деҳқон“, 1929 йил 18 март.

⁴⁰ „Совет Ўзбекистони“, 1967 йил 2 апрель.

Қиёсий характеристика автор шахсияти, унинг фактга бўлган муносабати билан боғлиқдир. Автор шахсияти кўпинча ошқора ифодаланадиган Ғ. Ғулом фельетонларида гуноҳкор персонажни қиёсий характерлашда бир неча предметлардан фойдаланади. «Халқ ҳукмига ҳавола»⁴¹ сарлавҳали фельетонида салбий шахс кирдикорларидан дарғазаб бўлган ёзувчи уни бир неча предметлар орқали қиёсий характерлайди. Қора бўёқлар кучайиб, воқелигимиз, мусаффо совет кишиларимиз ҳақида нотўғри тасаввур ҳосил қилмаслиги учун автор қиёсий характеристикага айни пайтда инкор маъносини қўшиб ифодалайди. «... Чунончи бирор қутурган буқа бирор сут соғувчи аёлни сузган бўлса, бу ўша ернинг ўзидагина юз берган. Бундан Ўзбекистонда ҳамма буқалар сут соғувчиларни сузади, деган хулоса келиб чиқмайди, Ғойиб ота мазорида итпашша ейдиган бир шайхни танир эдим. Отининг думи тагида йиғилган пашшаларни тутиб, қанотини юлиб жирканмай қирсиллатиб еяверар эди. Ихлосманд томошабинлар:

— Тақсир, эҳтимол, еяётганингиз итпашша эмас, қаноти юлинган боларилардир? — десалар, илоҳий табассум, пайғамбарга хос улуғворлик билан:

— Худони алдаб бўлмайди, — деб еб турган неъматини намойиш қилар эди. Машҳур грек файласуфи Диоген каттакон хумда яшар эди; у қанча зўр файласуф бўлса бўлгандир, лекин бундан ҳамма инсон хумда яшасин ёки яшайди, деган мазмун келиб чиқмайди».

Ўз илмига амал қилмаган зиёли, хотин-қизларга бой-феодалларча муносабатда бўлган, маънавий таназзулга юз ўтирган Ором деган шахс юқорида зикр қилинган предмет ва шахсларга ўхшатилади. Автор бу шахсни жамиятимизда мустасно деб атайди ва образни шу мустасно иллатни ифодалаган шахс сифатида типиклаштиради.

Фельетонда қиёсий характеристика йиғма портретларга нисбатан ҳам қўлланилади. Бунда қиёсий характеристика шу тоифадаги бир гуруҳ одамларнинг умумий хусусиятини лўнда қилиб, мажозий ифодалайди.

Савдо шохобчаларини бойиш манбаига айлантирган бир неча текинхўрларни фош этиш учун Х. Тўхтабоев «Тошкент «бойвачча»лари» фельетонида бундай қиёсий характеристика келтиради. «Қадимги афсоналардан бирида бундай дейилган: гўё кимсасиз чўлда олтин кулба бўлармиш, кулбанинг хосияти шундай эмишки, кимда-ким унга эсон-омон етишиб, ичига кира олса, ҳамма ёғи зару олтин бўлармиш. Районнинг баъзи озиқ-овқат магазинлари ҳам худди шу чўлдаги олтин кулбага ўхшайди. Сотувчи магазиннинг бир эшигидан икки қўлини бурнига суқиб, қуп-қуруқ кириб боради-ю, хиёл ўтмай нариги эшигидан «Волга»гами, «Победа»гами, «ЗИМ»гами миниб олти оёқли бўлиб чиқади».

⁴¹ «Қизил Ўзбекистон», 1962 йил 22 июнь.

Х. Тўхтабоевнинг «Ҳашарот ҳомийлари»⁴² сарлавҳали сафар фельетонида улуғ рус масалчиси И. А. Кривовдан келтирилган ибора ғўза зараркунандаларига қарши курашда масъулиятсизлик қилаётган қатор шахсларни умумий характерлашга хизмат қилади: «Бир шоир «Дарахтнинг мўртини қурт ейди доим, тарихда мисоллар жуда кўп бунга» деб ёзган экан. Шира, ўргимчаккана, триппс сингари ғўза зараркунандалари ҳам ҳалиги қуртга ўхшаб қаердаки, агроном бўшу бепарво ва боқибегам бўлса, ана ўша ерда уя қўйиб, бола очаркану, агроном билан маслаҳатлашиб ўтирмасдан тўппа-тўғри «иш»га киришавераркан».

Ғ. Фуломнинг баъзи фельетонларида йиғма портретни қиёсий характерловчи восита баъзан мустақил эпизод — лавҳадан иборат бўлади, «Лайли ва чордарвеш»⁴³ фельетонида томоша кўришга бир-биридан қолишмай интилган болалар эпизоди бир жувонга ошиқ бўлиб, бачкана вазиятга тушиб қолган тўрт зиёлининг умумий хусусиятини холисона фош этувчи мустақил эпизоддир.

ОБРАЗ — ТЕЗИС

Баъзи фельетонларнинг марказида инсон фаолияти, образи, портрети эмас, балки бирор муҳим ҳодиса, проблема асосий ўрин тутаети. Фельетончи кишиларнинг нормал ҳаёт шароитига номуносиб бирор ҳодиса, тараққиётга ғов бўлиб турган камчиликлар ёки янги туғилган ҳодисаларга нисбатан ўз муносабатини билдирмоқчи бўлади. Фельетон авторнинг шу ҳақдаги образли-публицистик, ҳажвий-юмористик фикр-мулоҳазалари сифатида бунёдга келаети. Образ — тезис асосан публицистик фельетонларга хос хусусиятдир. Образ — тезис ифодаланган фельетонлар ўз хусусияти жиҳатидан мақолага ўхшайди. Бироқ мақолада фикр мантиқий муҳокама ва мулоҳазаларда ифодаланса, фельетонда образли тафаккур асосий ўрин тутаети. Фельетончи асосий ғояни эмоционал-ҳиссий ёрқин ифодалайдиган образли шакл, восита яратаети. Бундай образли восита баъзан ижодий кашфиёт даражасидаги янгилик бўлиб, оддий — ҳаётий фикрга оригиналлик бағишлайди. Фикр туйғу билан қўшилати ва катта таъсир кучига эга бўлати. Бундай фельетонларнинг энг яхши намунасини Ғ. Фулом ижодида кўрамиз. Унинг «Тулука ва шеър», «Менинг ёғоч қошиғим», «Мовут шим» фельетонларида асосий фикрни ифодаловчи образлар чинакам ижодий кашфиётдир.

«Тулука ва шеър»⁴⁴ фельетони шоирнинг қурилиш материалари топишда ёрдам сўраб хат юборган дўстига жавоби тарзида ёзилган. Қурилиш материаллари етишмайди, борлари ҳам олибсатарлар қўлига ўтиб кетаети — фельетондаги асосий ғоя шундан иборат. Бу фикр бир-икки факт қўшилганда оддий хабар бўлиши

⁴² „Тошкент ҳақиқати“, 1961 йил 27 май.

⁴³ „Қизил Ўзбекистон“, 1929 йил 18 февраль.

⁴⁴ „Қизил Ўзбекистон“. 1955 йил 11 сентябр.

мумкин эди. Лекин бу фикр фельетонда шоирнинг образли каш-фиёт ва хассос туйғулари билан қўшилиб, чинакам жонланиб кетади. Фельетондаги асосий фикрни ифодаловчи образли восита-лар пояма-поя ўсиб, ривожланиб боради. Биринчи босқичда ав-тор қурилиш материаллари қаҳатлигидан одамлар қийналаётган-ини образли — ҳиссий ифодаларда кўрсатади. Муаллиф қурилиш материаллари йўқлигидан ўзининг ҳам аҳволи ночор эканини айтади. Усти ёпилмаи қолганидан, «кампирнинг ҳужрасида бултур қиш бўйи ўрдак сузиб чиқди». Бинокорлик материалларини тақ-симловчи мутасадди кишилардан «битта тахта ундириш уларнинг бошмолдоғидан саксовул зирапчасини суғуришдан ҳам қийин».

Бунга сабаб нима? Образлиликнинг иккинчи босқичида автор қурилиш материаллари чайқовчилар қўлига ўтиб кетаётганини бир кичик диалог саҳнасида кўрсатади. Бу образли тасвир газетхон-нинг ғазабини янада оширади.

Образлиликнинг учинчи босқичида бу фикр фавқуллода об-разли кульминацияга кўтарилади: «Узуримни эшитдинг. Мен сен-га шиферми, тольми топиб беришдан сжизман. Агар шеър билан том ёпиш мумкин бўлса, жоним билан ёзиб бераман. Марҳамат, мана шеър».

Фельетондаги асосий фикр тўрт банддан иборат шеъринг сатр-ларда янгидан янада таъсирлироқ таъкидланади.

«Не ажаб олий бинолар манглайида офтоб,
Томлари ойдинда порлар худди дарёи симоб,
Бир ўрим исриғ осилган пештоқийдир баланд,
Ҳар нечук яхши-ёмон кўзга қилур ушбу жавоб.

Талтайиб сузма оёғингни, ука, кўрпангга боқ,
Зўр билан бўлган иморат охири бўлғай хароб,
Ҳар нечук ғавғо, шиква-шикоятларни қўй,
Вақт ганимат ушбу шеъримни қуриб, томингни ёп.

Ғ. Ғулом «Менинг ёғоч қошиғим» фельетонида курорт путёв-калари ошна-оғайнигарчилик, қариндош-уруғчилик асосида тақ-симланаётгани ҳақида фикр юритади. Фельетонда бу фикрни тас-диқлайдиган фактлар келтирилади, мулоҳазалар билдирилади. Фельетон охирида гайёрга айёр қабилдаги бундай хунук ҳодиса-ни ёзувчи қуйидаги кинояли образли хотималайди.

Афанди билан бир ўртоғи қиш палласида бир ҳужрада яшар экан. Афанди кўрпачага ёнбошлаб мудраб ўтирганда ўртоғи:
— Афандим, қорин ҳам очиқиб бораяпти, ўрнингиздан туриб чашмадан икки челақина сув келтириб берсангиз, шовла пиши-рардик, дебди.

— Мени уйғотманг, мен донг қотиб ухлаб ётибман, ўзингиз бораверинг, — дебди афанди.

Ўртоғи ўзи бориб сув келтирибди, ўтин ёрибди, ўт ёқибди, шовла пиширибди. Кейин афандини уйғотибди.

— Туринг, афандим, шовла пишди. Афанди апил-тапил кўзини очиб, ўрнидан ирғиб турибди, ҳужрани қидириб кетибди.

— Ўзим чопган катта ёғоч қошиғим қаерда?..

Кузу қиш ҳам ўтар, яна ёз ҳам келар. Эндиги мавсумда путёв-калар ўз эгаларини топар, балки менга, болаларимга ҳам путёв-калар тегар. Умид яхши нарса. Шу умиднинг йироқ-йироқ нурларидан яйраб, ўзимга атаб катта ёғоч қошиқ чопмоқдаман».

«Менинг ёғоч қошиғим» ибораси фельетондаги асосий фикрни ёрқин ифодаловчи оригинал образдир.

Т. Абдувалиевнинг «Оқ товуқ нега хаёл суради»⁴⁵ фельетонида шахсий товуқлардан ферма ташкил этишга киришган колхоз раҳбарларининг ғайрирасмий кўрсатмаси оқ товуқнинг хаёли тарзида образли ифодаланган.

Образ — тезис ифодаланган фельетонларда ҳам киши образи элементлари, шубҳасиз, бўлади. Фельетонда келтирилган фактларга дахлдор кишиларнинг айрим белгилари, руҳий ҳолатлари ифодаланadi. Шунингдек, бундай фельетонларда автор образи ҳам муҳим ўрин тутadi. Ғ. Ғулом фельетонларида бу ҳол, айниқса, яққол сезилади. Лекин буларнинг ҳаммаси фельетондаги асосий ғояни образли ифодалаш мақсадига хизмат қилдирилади. Масалан, Х. Тўхтабоевнинг «Бир стакан сув»⁴⁶ фельетонида сув сотувчи аёл ва унга мурожаат қилувчи иссиқдан асабийлашган кишилар қиёфаларининг айрим белгилари, сўзлари берилади. Лекин бу руҳий ҳолат чизиқлари ва диалоглар фельетондаги асосий ғоя — шаҳарда газ сув билан савдо қилиш яхши йўлга қўйилмаганлиги ҳақидаги фикрни образли ифодалашга хизмат қилади.

А. Қаҳҳорнинг «Қуюшқон», Саид Аҳмаднинг «Иш битди», «Бўз дастурхон ҳақида эртак», «Итбозларга қўлланма», Х. Тўхтабоевнинг «2»ни кимга қўйиш керак?», «Алвидо, сарқитлар» фельетонлари образ — тезисга асосланган муваффақиятли асарлардир.

БЎРТТИРИШ

Сатирада бўрттириш мажозий тасвирнинг энг юксак кўринишидир. Бўрттириш ҳақиқий ҳолни атайлаб кулгили равишда бузиб тасвирлаш, М. Горький ибораси билан айтганда «воқелик устидан зўравонлик қилмоқдир». «Лекин бундай зўравонлик умуман хавфли эмас ва жуда фойдалидир. Ҳақиқий санъат ҳамавоқт кучайтиради ёки кичрайтиради. Биринчисида одамни қулоғидан ушлаб юқорига тортишга ҳаракат қилади, бу эса, зўравонликдир. Иккинчисида одамни эсига келтириш ёки йўқ қилиш мақсадида калласига дўппослайди»⁴⁷.

⁴⁵ „Қизил Ўзбекистон“, 1941 йил 18 февраль.

⁴⁶ „Тошкент оқшоми“, 1966 йил 1 июль.

⁴⁷ Цитата Я. Эльсберг китобидан олинди: Вопросы теории сатиры, стр. 394.

Бўрттириш ҳаёт ҳақиқатидан чекиниш эмас, балки ҳаёт ҳақиқатини бадий ифодалашнинг бир кўринишидир. Ҳақиқат мазмун бўлса, бўрттириш шу мазмунни акс эттиришнинг ўзига хос бадий шаклидир. Бўрттириш туфайли ҳаёт ҳақиқати эмоционалликка эга бўлади. Китобхон бўрттирилган, яъни *ғайри табиий тасвирнинг* ўзига ишонмайди, лекин унинг замиридаги ҳақиқат таъсирига беихтиёр берилади, ҳаяжонланади. Шундай қилиб, ярамас, хунук, ёмон нарсаларнинг ҳажвий моҳияти фош этилади, унга нисбатан китобхоннинг актив муносабати уйғотилади.

Бўрттиришнинг муҳим кўриниши муболаға, маҳоватдир. Шарқ халқлари оғзаки ижодида, шарқ классик адабиётида муболаға азаддан сўз санъатининг юксак шакли ҳисобланиб келган. «Ал-помиш», «Гўрўгли» туркум халқ дostonларида, Алишер Навоий ва бошқа ўзбек классик шоирлари ижодида муболағанинг юксак санъат даражасидаги намуналарини кўриш мумкин. Бу асарларда сюжетли муболаға, шунингдек қаҳрамонларнинг айрим хатти-ҳаракатлари, уларнинг портрет белгиларини ифодаловчи, ҳамда персонажларнинг нутқларида учрайдиган муболаға шаклларини кўрамиз.

Муболаға сатирик жанрнинг ўзига хос тасвирий усулларидандир. Фельетонда, айниқса, адресли фельетонларда муболаға факт мазмунига қатъий асосланади.

Фельетонда муболағанинг ҳамма кўринишлари учрайди. Саид Аҳмад фельетонларида муболағали деталлар кўпроқ учрайди. Юқорида кўриб ўтганимиз «Пўкак тўпшонча» фельетонида театр директорининг пўкак тўпшонча тақиб юриши ва жаҳли чиққанда осмонга қаратиб ўқ узиши ҳаёт ҳақиқатига тўғри келмайдиган нотабиий ҳолатлардир. Лекин персонаж характерини очишда қўлланилган муболағали деталь замиридаги ҳақиқат ўқувчи қалбига осонлик билан сингади.

А. Қаҳҳорнинг «Оқ ароқнинг қора иши» фельетонида оддий предметнинг жонлантирилиши шаклидаги муболағали тасвир кўриниши учрайди.

«Ароқ унинг териси билан эти орасига жойлашиб олган, шунинг учун севгили хотинидан кўра ароққа кўпроқ ишонади.

Кўпинча ароқ унинг қулоғига шивирлайди:

— Биласанми, хотининг сенга куймайди, рўзғордан уриб пул ортираётибди. Кўрмайсанми, топганинг зўрға учма-уч келади...

Жанжал...

Инобат жонидан безор бўлиб, қаттиқ гапирса, ароқ яна Кимсаннинг қулоғига шивирлайди:

— Хотининг ҳалол эмас, ширин сўзини бошқаларга тўкиб, сенга нуқул тахирини қолдиради...

Шовқин-сурон...

Инобатхон ширин сўз бўлса, яна балога қолади:

— Хотининг ҳозир ўйнашининг қучоғидан чиқиб келди, сенга доғулилик қилаётибди! Шунча зийраклигинг билан наҳот шуни пайқамасанг!

Инобатхон гоҳ зор-зор йиғлаб, гоҳ ёлвориб, гоҳ қаттиқ гапириб, уни ичкиликдан тиймоқчи бўлган вақтларида ароқ Қимсанни қутуртиради:

— Хотининг сени қайириб олмоқчи, бир марта гапига кирсанг елкангга миниб олади. Бир стакан ичадиган бўлсанг, хотинингни додлатиб туриб икки стакан, уч стакан ич!

«Тўрт йилдан бери аҳвол шу . . .»

Ароқнинг гапириши ғайри табиий экани ўз-ўзидан маълум. Лекин ёзувчи бўрттиришнинг бу оддий шаклидан усталик билан фойдаланиб, ичкиликнинг оилавий ҳаётдаги зарарини, ичкиликка берилган кишининг руҳий оламини табиий очиб берган.

Ҳаётдаги типик салбий ҳодисаларни сатирик фош этишда бўрттириш, яъни муболағали тасвирнинг бадий кучи беқиёсдир. Ғафур Ғулом фельетонда ҳажв санъатининг бу усулидан фойдаланишда чинакам классик маҳорат кўрсатди. «Драматург кўпми, шоир?» (1933 йил) фельетонида ўша йилларда ўзбек адабиётида бадий жиҳатдан заиф, тутуруқсиз асарларнинг кўпайиб кетганлиги ҳодисасини муболағали ҳажв қилади.

«Драматург кўпми, шоир?» деб савол бергувчига фельетончи шундай тесқари савол билан жавоб қайтаради.

«— Эй, савол сўрагувчиларнинг бахтлироғи, сен аввал менинг шу саволимга жавоб бергил, сўнгра жавоб ўз-ўзидан муҳайёдир, — дедим, — турмушда талай драмаларни кечирган эллик яшар хотининг бошида неча адод мўйи бор ва буларнинг неча донаси оқ ва неча донаси қора ва неча донаси қораликдан оқликка ўтиш арафасидадир?»

Фельетончи бу ҳодисани янги муболағали ифода орқали янада бўрттиради, энг қийин ва шарафли истеъдод ҳисобланган адабий ижод жараёни баъзи кишилар томонидан қалбаки бир касбга айлантриб юборилганини қаттиқ масхаралайди. «Ўзбекистон каби васе бир мамлакатда, хусусан омманинг ишқибозлиги дош қозондай қайнаган бир ерда драматурглар билан шоирларнинг қанчалиги ва уларнинг бир-бировларидан одатча тафовутларини ақл чўтига солиб, фикр ҳисобдонлигидан ўтказув, жала кўпигини санаш ва санаганда ҳам навларга ажратиб санаш каби мантиқ гардишига сиқмайдиган бир ишдир».

Муаллиф шоирликни энг жўн ва унумли касб ҳисоблаган кишиларга киноя қилади. Ёзувчи савол бергувчига мурожаат қилиб, агар онанг ҳам шу чоққача шоирлар рўйхатида бўлмаса, «хайф сендай ўғилгаки, ҳалигача сенинг учун саҳарлаб туриб оқ сут берган онайи меҳрибонингни қариган кунларида шунчалик жўн, шунчалик унумли, шунчалик обрўли бир касбга ташвиқ қилмабсан ва дуосини олмабсан».

Бутун районлардан «биздаги бутун кишилар драма асарлари ёзиш билан банд бўлганлари жиҳатидан, бизга асар юборишдан кўра гомошабинлар юборсангиз экан» деб мактублар олинганини айтади.

Фельетондаги муболағали тасвир услуги ҳаёт ҳақиқатини бади-й-публицистик таъсирли ифодалайди.

Фельетонда бўрттириш усулларидан яна бири *ҳажвий назира сулидир*. Езма асарлар ҳақидаги бундай фельетонларда ғоявий-адбий, илмий жиҳатдан пасг савиядаги асарлар ёки маълум адабий жанрда вужудга келган типик камчилик, сийқа адабий приём, южет, образ ва бошқа нуқсонлар ўша асарлар услубида ғоят емаъни ҳодиса даражасида бўрттириб ҳажв қилинади. Бундай фельетонларни ҳажвий публицистиканинг мустақил жанрларидан ири ҳисобланган адабий пародиядан фарқ қилмоқ керак. Икка-асининг ҳам тасвирлаш объекти бир хилдир. Адабий пародияда ўпинча адабий форма нуқсонлари енгил юмористик усулда тан-ид қилинади. Адабий пародия конкрет фактга қатъий боғланган ўлиб, маълум бир ёзувчи ижоди ёки адабий асарнинг нуқсонини ир-икки факт ёки бирор умумий хусусият асосида кулгили тан-ид қилади. Кўпинча сиртдан ҳазил, ботинан танқид хусусиятига га бўлади.

Фельетонда эса, пародиянинг адабий услуб хусусияти сақлан-ан ҳолда, фақат адабий форма нуқсонларигина эмас, ғоявий, ил-ий камчиликлар ҳам олинб, фактлар эркин равишда ҳажвий еллетристтик талқин этилади, фактларни умумлаштириш хусусия-и ва ҳажв қуввати устун бўлади. А. Қаҳҳорнинг «Бизнинг муло-азаларимиз», Саид Аҳмаднинг «Итбозларга қўлланма» асарлари фельетон пародиялардир. «Бизнинг мулоҳазаларимиз (баъзи тақ-изларга назира)» фельетонида ёзувчи матбуотимизда босилаётган аъзи тақризлардаги сийқа услуб ва мазмун саёзлигини умумлаш-ириб, бемаънилик даражасидаги ҳодиса сифатида бўрттириб, ескин масхаралайди.

Аввало бундай тақризларнинг объекти эътиборга нолайқ, уруқ асарлардир. Ёзувчи буни қўйидагича ҳажв этади. «Биз 87-агазинда тузилган йигирма икки кишилик бир рўйхат тўғрисида з мулоҳазаларимизни баён қилмоқчимиз».

Фельетонда тақризчининг мулоҳазалари ўз услубида баён қи-инади. Типик ҳажвий фактлар ва уларнинг кинояли талқини бу улоҳазаларнинг нақадар тутуриқсиз, беъмани эканини ишонти-арли кўрсатади:

«Аввало шуни айтиш керакки, рўйхат кўп қирралаи (қоғоз саккиз укланган) ва ранг-баранг хусусиятга эгадир: унда олти фамилия ора, бир фамилия қизил, бир фамилия кўк, қолган фамилиялар шил ва бинафша сиёҳ билан ёзилгандир . . .

Рўйхатнинг ижобий хусусиятларидан яна бири, унда магазин удири ўртоқ Норматовнинг (курсив бизники) фамилияларига амоҳанг бўлган Нурматов, Пирматов, Қулматов сингари фами-ияларга кенг ўрин берилганлигидир. Ўртоқ Норматовнинг фами-ияларига, айниқса, Ёрматов фамилияси алоҳида ҳамоҳанг бўлиб гаранглайди».

Тақризчи фикрининг тутуруқсизлиги тобора кучлироқ киноларда фош этилади. «Рўйхатда такрор ҳам учрайди. Масалан: О. Жўраев, И. Жўраев, У. Жўраев деб ёзилади, ҳолбуки ихчамлаштириб О. И. У. Жўраев деб ёзилса, рўйхатнинг қиммати яна ҳам ошар эди».

Хуллас, бу фельетон-пародияда тақризчи қалам аҳллари ҳазар қиладиган даражада ҳажв қилинган. Демак, фельетонда бўрттириш усулининг мақсадга мувофиқ маҳорат билан қўлланилиши асарнинг ижтимоий ва бадиий таъсирчанлигини беқиёс даражада оширади.

Юқоридаги фельетонда маълум соҳага доир умумий ҳодиса ҳажв қилинган бўлса, «Итбозларга қўлланма»⁴⁸ фельетони конкрет факт — бир илмий тўпلامда босилган «Ит номлари ҳақида» деган мақола муносабати билан ёзилган. Фельетонда мақола авторининг тафаккур хусусияти қаттиқ ҳажв этилади. Фельетончи бўрттиришда конкрет фактга қатъий асосланади. Ёзувчи фельетонни танқид объектининг услуби ва тафаккурига ўхшаш мулоҳазалар билан бошлайди. Сўнг шу фикрларнинг ҳақиқатга яқин эканини тасдиқлаш учун «илмий мақола»дан мисол — парча келтиради. Шундан кейин мақола авторининг тафаккуридаги нуқсон тўқима тасвирлар билан янада кучлироқ ҳажвий бўрттирилади.

«... бу мақола бир қатор муваффақиятларга эга бўлишига қарамай, ўзига хос нуқсонлари ҳам бор. Масалан, 1. Кучук неча ёшга киргандан кейин ит бўлади? Мақолада бунга мутлақо жавоб йўқ. 2. Уйдан чиқиб кетган ит эгасини неча йил кўрмаса танимайди? Бунга ҳам автор жавоб бермаган. 3. Итнинг аввал қулоғи кесилдими ё думи?».

Фельетонда бўрттиришнинг юқори кўринишларидан бири гротескдир.

ГРОТЕСК

Французча сўз бўлиб, кулгили, ғайри табиий деган маънони билдиради. Гротеск сатирада ҳақиқий ҳолни фантазия билан қўшиб ваҳимали ҳамда кулгили тарзда бўрттириб тасвирлашдир. Гротеск ҳақиқатни инкор этмайди, балки ҳақиқатни ҳақиқатсимон ғайри табиий шаклларда янада таъсирлироқ ифодалаш санъатидир.

М. Е. Сальтиков-Шчедрин кинояли воситалар билан тасвирлаш объектини оддий кўз илғамайдиган «бошқа воқелик» деб атайди. Унинг фикрича, одамнинг кундалик оддий хатти-ҳаракатларигина эмас, балки, агар имконият бўлиб, уйдасидан чиқа олганда, шубҳасиз, амалга ошириши мумкин бўлган хатти-ҳаракатлари ҳам, сўзлаётган нутқигина эмас, балки у гапира олмасдан ўйлаётган фикри ҳам тадқиқ этилиши лозим.

Улуғ сатирик ёзувчи сатирик персонажнинг табиий моҳияти ҳақида гапириб, одамга эрк берилганда у ўзининг ҳақиқий баша-

⁴⁸ „Муштум“, 1962, 18-сон, 4—5-бетлар.

расини шундай намоён қилар эдики, унинг дастлабки кўзга ташла-ниб турган бош хусусияти иккинчи ўринга тушиб қолар эди, дейди.

«Бироқ бу ҳол бўргтириш ҳам эмас, бузиб тасвирлаш ҳам эмас, балки оддий ҳодисалар ортида бекинишни яхши кўрадиган, жуда ўткир кўзлар билангина кўра олиш мумкин бўлган бошқа воқеликни фош этишдир»⁴⁹. Бусиз инсонни бор бўйича тўла кўрсатиш ва ҳаққоний ҳукм чиқариш мумкин эмас.

Улуғ француз ёзувчиси Р. Роллан ўзининг бир ҳажвий ҳикоя-сига доир бадиий муддаоси ҳақида бундай дейди: «Менинг дастлабки адабий режаларимдан бири ҳажвий ҳикоя ёзиш эди. Бу ҳикояда Париж адабиёти оламининг энг кўзга кўринган вакиллари, ҳар нарсага шубҳа билан қаровчи, ўзига бино қўйган, учига чиққан тантиқ вакиллари кўрсатмоқчи бўлган эдим. Мен бу кишиларни қўққисдан чўл-биёбондан иборат бир оролга солиб қўйдим. Улар шу ондаёқ ҳайвонга айланиб қолдилар».

Гротеск ижтимоий ва маънавий иллатлар, ҳар хил салбий ҳодисалар ўзига мувофиқ ёки номувофиқ шароитда нақадар жирканч, бемаънилик даражасига бориб етишини ишонтирарли акс эттириш воситасидир.

А. Қаҳҳор «Пора» фельетонида гротеск приёми орқали порахўрликни энг даҳшатли иллат сифатида шафқатсиз фош этади. Фельетонда одатдан ташқари хаёлий воқеа акс эттирилади. Бир порахўр амалидан тушгач, бедаво дардга мубтало бўлади. Унинг пора билан йиққанлари камайиб, томоғи кундан-кунга торайиб бораверади. Олишга ўрганиб, бериш деган нарсани эсидан чиқариб қўйган порахўрнинг жон бериши ҳам қийин бўлди. Ниҳоят уни қабрга қўйиб тупроқ тортмоқчи бўлганларида ғалати бир воқеа рўй беради. Одамлардан бирининг марҳум «порахўр эди», деганини эшитиб, мурда ўрнидан отилиб туриб келиб: «Қани пора?» дейди. Ҳалиги одам ерда ётган кирпини тутиб, «Мана пора» деб тутқизади. Шу ондаёқ мурданинг торайиб қолган томоқлари даҳшатли бир йўсинда кенгайиб кетиб, кирпини тескари ютиб юборади.

Ёзувчи бу воқеани эртақ деб атайди. Лекин хаёлий сюжет асо-сидаги оддий ҳақиқатни кучли пафос билан таъсирли ифодалаган. Фельетон хотимасида дейилади: «Фалончига пора деб берсанг, тирик кирпини тескари ютади, деган гап мана шундан қолган».

Худойберди Тўхтабоевнинг «Музейдаги беш сурат», «Гипноз» деган фельетонларида ҳам образ гротеск усули орқали очилади. Юқорида кўрганимиз «Музейдаги беш сурат» фельетонида ғайри табиий воқеа акс эттирилган. Ажабо, Қўқон шаҳар музейининг «Сарқитлар бўлимига» беш кишининг сурати қўйилган эмиш. «Экскурсовод аёл таништиришда давом этди:

— Мана, ўлкамизнинг ёввойи ҳайвонлари билан танишиб чиқ-

⁴⁹ Қаҳҳор: Я. Э. Эльсберг, Вопросы теории сатиры, стр. 370—371.

диларинг. Энди бу гўзал ўлканинг сарқитлари билан таништи-
раман...

Музейимиз илмий ходимлари сўнгги бор экспедицияга чиққан-
ларида олиб келишган,— тушунтирди аёл,— шундай қилиб, ўнг
томондаги биринчи сурат машҳур хотинбоз Наимхоннинг сурати
бўлади. Бу одам хотин-қизларни хўрлаб, зор-зор қақшатгани,
фарзандларини сарсон қилиб қўйгани, район ташкилотларига чап
беришда ном чиқаргани учун юзига қора куя суртилган. Расмдаги
доғлар ўша куюдан қолган. Етти марта хотин олиб шармандаи
шармисор бўлган. Расм район меҳнаткашларининг тавсияси билан
музейга қўйилган...

— Мана, бу кўзига игна санчилган расмнинг эгаси қўқонлик
Султонбой Бобожонов бўлади. Бу одам олти боласини етим қилиб,
саёқ маҳсифуруш Роҳатойга уйлангач, маҳалла аҳли қўли оёғини
боғлаб, эшакка тескари миндириб, шаҳардан бадарга қилиш ҳа-
қида ҳукм чиқарган эди. Ҳукм бажарилмади. Аммо Султонбой-
нинг ўғил-қизлари газабланиб, суратнинг кўзига игна санчдилар.
«Кўзингни лўқ қилиб, бизга энди қарама» дейишган бўлсалар
керак».

Фельетонда яна уч киши—«Икки қўли билан бетини беркитиб
расмга тушган, қиёфасиз» Муҳамедов, «икки қўлтиғида икки пап-
ка» билан гердайиб расмга тушган киши ва яна «даҳшатли ким-
са» ана шундай аччиқ кинояли публицистик характерланади.
Газетхон музейга беш хотинбознинг сурати қўйилганига ишон-
майди, албатта, фельетончи ҳам охирида бу воқеа уйдирма экан-
ини очиқ айтади. Лекин ана шу одатдан ташқари ҳажвий таъ-
сирий приём — гротеск ҳаётний ҳақиқатни — хотин-қизларга бой-
феодалларча муносабатда бўлувчи беш эркакнинг қиёфасини
гойт аниқ ва таъсирли очиб ташлайди. Шу билан бирга, фелье-
тонда қўлланилган бу усул газетхонларнинг эскилик сарқитла-
рига, бу сарқитнинг тирик вакилларга нисбатан актив муносаба-
тини уйғотади.

«Гипноз»⁵⁰ фельетонида ҳам «қаҳрамон» гайри табиий бир ҳо-
латда айбларини ўзи гапириб беради. Гипноз тарқаб ҳушига кел-
гач, ўз сўзларидан тонмоқчи бўлади.

Х. Тўхтабоев ўз фельетонларида ҳажвиянинг бундай кинояли
усулларини кенг қўллайди. У рус ва ўзбек ҳажвиёти традиция-
ларидан маҳорат билан фойдаланиб, ўзбек фельетонини такомил-
лаштиришга муносиб ҳисса қўшаётган фельетончидир. Шундай
қилиб, бўрттириш приёми фельетоннинг миллионларга эстетик-
тарбиявий таъсир қувватини оширади. Ҳажв тиги қанчалик ўткир
бўлса, сатира коммунизм қурилишига шунчалик актив ёрдам кўр-
сатади.

⁵⁰ „Совет Ўзбекистони“, 1969 йил 16 февраль.

Бадий тўқима адрессиз ва адресли фельетонларда ўзига хос хусусиятларга эгадир. Адрессиз фельетонларда фактлар маълум проблема асосида кенг умумлашган бўлиб, автор шу проблемани чуқур талқин этишга ёрдам берадиган адрессиз, лекин аниқ ҳамда тўқима фактлар ва тўқима персонажларни акс эттиради. Фельетоннинг сюжет ва композициясини ишлаш, образ портретини чизиш, унинг тилини ифодалашда фельетончи бадий ҳикоя ёки беллетристик мақола муаллифи сингари эркин ҳаракат қилади. А. Қаҳҳорнинг ҳамма фельетонлари ҳикоя сингари бадий тўқимадан кенг фойдаланиб ёзилган проблематик фельетонлардир. Ғофур Ғулومнинг «Шоирлик носқовоғидан бир оғим», «Драматург кўлми, шонр?» (1933), «Мовут шим» (1936), «Жанжал қўзғатаман» (1935), «Илмга муҳаббат» (1936), Х. Тўхтабоевнинг «Уятчан Эшвой» ва бошқалар бадий тўқима асосида яратилган адрессиз фельетонлардир.

Фельетонда бадий тўқиманинг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, у ҳамма вақт фактга асосланган бўлади. Буни адрессиз фельетонларда ҳам аниқ кўриш мумкин. Ғ. Ғулумнинг «Жанжал қўзғатаман», «Жиян топилди», «Илмга муҳаббат» фельетонларининг асосини оилада ва мактабда бола тарбияси муаммоси ташкил этади. Бу фельетонларда муаммони талқин этишга доир фактлар ҳаёда ҳақиқатан содир бўлаётган аниқ фактлар бўлиб, ёзувчи уларни бадий тўқима асосида умумлаштириб ифодалайди. Ёзувчи оилада бола тарбиясининг ёмон аҳволда эканлиги ҳақида: ўз кўзи билан кўрган, ҳис этган қатор фактларни ишонтирарли ифодалаш учун гўё ўз оиласи мисолида типиклаштиради. «Аммадан қолган ўн икки ёшли битта жияним бор эди», деб ҳикоя қилади фельетончи. Ана шу қобил жиян кампирга пичоқ ўқталибди. Лекин беважа ўқталмабди. Жиянга жиндай пул зарур бўлиб қолибди (Ғарчанд пул ҳаммага ҳам зарур бўлиб туради. Шу жумладан менга ҳам, дарҳақиқат, муҳтож бўлмайдиган ким ҳам бор). У кўчадаги ўртоқлари билан «Орёл» (осмонга чақа ташлаб ўйналадиган қимор) ўйнаган экан. Ютқизибди. Келиб кампирдан пул сўраган экан, кампир дасти қисқалик қилиб бера олмабди. Ана шунинг учун ғазабланиб, «шум кампир, шунча давлатни гўрингга олиб кетасанми» деб пичоқ ўқталибди».

Жиян тоғанинг панд-насихатларини ҳам олмайди. Аксинча, уйдан қочиб кетади. Бундан кампир қаттиқ ташвишга тушиб қолади. «— Ўзинг ҳам ўлгунча кўрссан,— дейди кампир,— мени чавақлаганда нима қилар эди. Мен ошимни ошаб, ёшимни яшаганман, етимгина боланинг кўнглини ранжитдинг».

Ниҳоят кампир жиян ҳасратида вафот этади.

Ўзбек оилаларида ўша йилларда бола тарбиясидаги кўнгличанлик, бола хатти-ҳаракатлари устидан назоратнинг йўқлиги хунук оқибатларга олиб келишини юқоридаги воқеада ишонтирарли акс эттиради.

Фельетончи жиянни излаб мактабга боради. Мактабда ҳам тарбия масаласига масъулиятсизлик билан қаралаётганлигини мактаб маъмурияти билан диалогда ифодалайди:

«Ўртоқ мудир, ота-оналарга ўз ишингиздан ҳеч ҳисоб берган-мисиз?»

— Сиз қизиқ одам экансиз, ҳисоб деган сўз йил охирида бўлади.

— Болаларнинг мактабга давомати сизни қизиқтирадими, бу нарса қаттиқ контроль остига олинганми?

— Бизда бола кўп, минг уринган билан ҳаммасини конгроль остига олиш қийин.

— Прогулчи болаларга қандай чоралар кўрасиз?

— Уч мартаба прогулдан сўнг ҳайдаймиз...

— Мактабда ўйин майдонлари борми, ўйин программангизни кўрсам бўладими?

Мактабимизнинг саҳни тор. Пулимиз етишмайди. Шунинг учун дарсдан сўнг ўқитувчилар ҳам, болалар ҳам уйларига тарқаб кетадилар».

Фельетончи ёш томошабинлар театри концертига келади. Концертда болалар тарбиясига хилоф ишқий ашулалар ва ҳар хил муқомда ўйинлар ижро этилади. Болалар «дўст!» деб луқма ташлаб, қичқириб томоша кўрадилар. Шулар ичида жиян ҳам бор эди.

Яна бир эпизодда кўчадаги ҳодиса: болалар ва ота-оналар жанжали кўрсатилади. Автор шу тўқима фактларни бир бутун қилиб яхлит ифодалаш учун ягона тўқима персонаж киритади. Жиян ана шундай тўқима персонаж бўлиб, юқорида кўриб ўтганимиз фактларни бир бутун қилиб бирлаштиради. Фельетонда кампир, шунингдек, авторнинг ўзи ҳам бадий тўқима асосида яратилган образлардир. Чунки, бу воқеа, шубҳасиз, шоир оиласи ҳаётида содир бўлмаган. Шунга ўхшаш қагор фактларни умумлаштириб, ишонтирув қувватини ошириш учун шартли равишда ўз оиласи мисолида ифодалайди.

Х. Тўхтабоев «Уятчан Эшвой»⁵¹ деган адрессиз фельетонида камчиликлардан ачинувчи, аммо уларни очиқ айтишга журъатсиз ходим типини яратади. «Бундай кишилар ҳар бир корхонада учрайди. Аммо биз уларни умумлаштириб, Эшвой деб атай қолдик», дейди автор.

Шу туфайли фельетонда индивидуал образ эмас, балки шу умумий проблемани лўнда акс эттирувчи типик образ яратилган.

Адресли фельетонларда қўшимча тўқима бирмунча ўзига хос шаклларда намоён бўлади. Бунда фактлар аниқлигига қатъий амал қилинади. «Ҳар бир ижодий ишнинг зарур элементи бўлган фантазия ҳужжатли фельетон учун ҳам фойдалидир. Бироқ бу конкрет фактни ўрганишга асосланган ижодий фантазия бўлмоғи керак»⁵².

⁵¹ „Совет Ўзбекистони“, 1967 йил 13 август.

⁵² „Искусство публицистики“, Сб. статей., Алма-Ата, 1968, стр. 152.

Қўшимча тўқима фактларни бузмаслиги, бўяб кўрсатмаслиги, балки фактни публицистик ёрқинроқ очишга ёрдам бериши лозим.

«Фельетоннинг фактик жиҳати, — дейди Д. Заславский, — ғоят аниқ бўлиши лозим. Фактни тўқишингиз ҳам, унга ҳар нарса тўқиб қўшишингиз ҳам мумкин эмас. Фельетоннинг адабий жиҳати эса, фельетончининг ишидир, унинг маҳорати, бадий диди, ғоявий савиясига боғлиқдир»⁵³.

Ҳужжатли фельетонда бадий тўқима бир неча кўринишларга эга.

1. Фельетонда фактга асосланган, унинг моҳиятини беллетрист-тик ифодаловчи, бадий тўқима орқали чизилган реалистик ситуациялар ҳам эс эттирилади.

Комил Алиевнинг «Аламзадалар» (1927 йил) сарлавҳали фельетонида фаол ташкилотчи, камбағалларвар мулла Эгамбердини ўлдирган синфий душманлар фош этилади. Судда маълум бўлишича, қотиллар бу ишни пухта тайёргарлик билан амалга оширадилар. Фельетончи қотиллар йиғинида бевосита иштирок этмаган, албатта. Лекин уларнинг бу жинояткорона хатти-ҳаракатларини шу ҳақдаги маълумотларга асосланиб, қуйидагича тасвирлайди:

«— Пойлоқчи қўйиб, кўчадан хотиржам бўлдик. Энди амалий иш: бизларга қарши оёқяланг камбағалларни, чурвақа ёшларни қўзғатиб, сиримизни фош этишга ҳаракат қилиб юрган мулла Эгамбердининг калласини олиш, — деди.

Жумабой ҳожи, Аҳмад оқсоқол, Фозилбойвачча, Жаъфарали, Умарбойваччалар Мулла Умурзоқнинг фикрини кувватлаб тушдилар.

Музокара — қотиллик режалари жуда узоққа чўзилди.

Сочилиб, чувалашиб бораётган фикрини бир жойга тўплаш ниятида бўлса керак, Султон халифа мана бу қирқма таклифни ўртага ташлади.

— Бир эмас, ўн кишининг бошини келтирганда ҳам белимиз қайишмайди. Ун икки бойнинг бир жойга тўпланиб, бир қўлнинг ўлими устида 2 соатлаб бош қотириб ўлтириши, албатта, уят. Мулла Эгамберди қонининг ҳалоллигида ҳеч кимнинг шубҳаси йўқ. Фақат унинг қизил қонига ўткир хаанжарни бўяйтурган бир шўро мардни топиш шарт, — деди ва ер остидан Абдуллажонни кузатиб чиқди.

Мажлисдаги сўзларни мароқ билан тинглаб, Султон халифанинг илтимосини кутиб турган жаллод — Абдуллажон қассоб қонга тўлган кўзини шокосадек ўйнатди.

— Сизлар лозим кўрар экансизлар, эртага сўятурган қўйимнинг ўрнига Мулла Эгамбердининг қонини тўқаман. Қўлга тушиб-қамалиб қолсам, қўтқазиб олишга ваъда беришларингиз даркор...

Абдуллажоннинг бу ғайрати мажлис томонидан узоқ олқишланди. Талаби қабул эгилиб, қўллар баравар юқори кўтарилди-да, фотиҳа бетга тортилиб, мажлисга хотима берилди»⁵⁴.

⁵³ „Советская печать“, 1959, № 10, 24-бет.

⁵⁴ „Бомба“, 74—75-бетлар.

Фактни конкрет образли ифодаловчи бундай тўқима ситуациялар ўқувчининг воқеага нисбатан актив муносабатини, қаҳр-ғазабини уйғотади, фельетоннинг эстетик таъсирини оширади.

2. Фельетонда бадий тўқима аслда бўлмаган, аммо бўлиши мумкин бўлган реалистик ситуациялар мисолида ҳам ифодаланади.

Н. Бозорбоев, Қ. Бердиевнинг «Мудир келсалар»⁵⁵ деган фельетонида узоқ қишлоқдаги бир мактаб директорининг район халқ маорифи мудири билан суҳбати берилади. Директорнинг жавобларида мактабдаги камчиликлар бирма-бир баён қилинади.

«— Директор бўлганингизга неча йил бўлди?

— Тўрт йил.

— Шу фурсатда нима иш қилдингиз?

— Эсон-омон ёзга чиқиб олсак таълим-тарбия ишларини бошлаб юбормоқчимиз...

— Тарбиявий иш плани ўзимда йўғу, бошқаларда нима қилсин.

— Тўғри айтасиз. Ҳеч ким менга қулоқ солмай қўйди. Ўқувчи болаларни уришсам, тилини чиқариб, мени масхара қилади...

— Хўп десангиз, бутун ўқитувчиларни ишдан бўшатиб ташласак... Ҳа, бутун коллективни. Лекин жияним қолсин, ҳали айтдимку, саводи йўғу, хотираси зўр...».

Фельетон охирида бундай ситуацияларнинг тўқима эканлиги очиқ айтилади. Юқоридаги фельетон ҳам шундай кинояли тугалланади.

«Лекин минг афсуслар бўлсинки, мудир ҳали бу мактабга ташриф буюрганича йўқ, директор икковлари ўртасида ҳали дўстона суҳбат ҳам бўлганича йўқ. Аммо умидимиз катта. Бугун бўлмаса, эргага ана шундай суҳбат бўлади...»

3. Фельетонда фактлар шартли тўқима ситуациялар асосида ҳам ифодаланади. Х. Қодировнинг «Дарз кетган суҳбат»⁵⁶ фельетонида учта завод директори гўё «Шакарғуфторлик» суҳбатига йиғилганларида гапдан-гап чиқиб бир-бирларининг заводларидаги камчиликларни очиб ташлайдилар. Бундай суҳбат бўлиб ўтмаган, завод директорлари балки бир-бирларини танимасликлари ҳам мумкин. Лекин фельетончи уч завод территориясида кўпгина қимматли машина асбоб-ускуналарнинг қаровсиз ташлаб қўйилганлиги фактларини бир фельетонда беллетристик ифодалаш мақсадида уларнинг ўзаро суҳбатидан иборат шартли тўқима ситуация яратади.

Х. Тўхтабоев фельетонларида шартли тўқима ситуациялар чинакам бадийлик даражасига кўтарилади. Унинг «Музейдаги беш сурат», «Гипноз», «Бир касаллик тарихи» ва бошқа фельетонлари шундай хусусиятга эгадир. Автор ҳар бир фельетонида мавзунинг характерига мувофиқ келадиган шартли тўқима ситуациялар яратишга ҳаракат қилади. «Бир касаллик тарихи»⁵⁷ фельетонида

⁵⁵ „Совет Ўзбекистони“, 1970 йил 7 февраль.

⁵⁶ „Совет Ўзбекистони“, 1970 йил 11 октябрь.

⁵⁷ „Совет Ўзбекистони“, 1968 йил 14 июль.

тасвирланишича, назорат-тафтиш бошқармасининг вакиллари шаҳар соғлиқни сақлаш бўлимига катта бир аппаратни кўтариб кириб борадилар.

— Бу нима? — ҳайрон бўлиб сўради шаҳар соғлиқни сақлаш бўлимининг мудури...

— Жигилдонни текшириб кўрадиган аппарат! — тушунтиришди унга.

— А?..

— Ҳа, — деб қўйишди яна.

Худди шу пайтда ташкилотнинг ходимлари ўзаро кўз уриштиришиб, лаб буриб, елка қисиб дегандек безовталаниб қолишди. Кассир А. Лебедова гандираклаб ўрнидан турди-ю, жўнаб қолмоқчи бўлди.

— Ўзларига йўл бўлсин?— йўлини тўсишди унинг.

— Мен... соппа-соғман.

— Озгина сабр қилсинлар.

— Банкадан пул олишим керак.

Биринчи бўлиб, рентгендан банкадан пул олиши керак бўлган кассирни ўтказишди (шошиб турган бўлса тезроқ жўната қолайлик, деб ўйлашган бўлса керак-да). Бай-бай-бай!.. Жигилдон дегани илма-тешик бўлиб, бамисоли дон элайдиган ғалвирга ўхшаб кетибди...»

Шаҳар соғлиқни сақлаш бўлимининг раҳбар ва бошқа ходимлари ҳам бирма-бир «рентгендан ўтказилади». Мутахассис бўлганлари сабабли ўзлари ҳам бир-бирларини «рентгенда кўриб», айбларини ошкор қиладилар. Соғлиқни сақлаш бўлимидаги юлғичлик фактлари ана шундай ўзига хос шартли ситуацияда маҳорат билан очиб берилган.

4. Фельетонда фактлар тўқима ифода шаклларида ҳам акс эттирилади. Автор ҳужжатли материални фельетон «қаҳрамон»ига оқиқ хат, персонажнинг мактуби ёки кундалиги шаклларида ифодалайди.

Фельетоннинг мактуб шакли ўзбек фельетонларида ҳам кенг қўлланилади. Фафур Ғулом публицистикасида бу шаклнинг хилма-хил намуналари учрайди. Шоир 20-йиллардаги фельетонларидаёқ мактуб шаклидан маҳорат билан фойдаланган. «Хуволборий»⁵⁸ сарлавҳали фельетони партида тозалаш ўтказиш олдидан «дўстона мактуб» шаклида ёзилгандир: «Илоё илованда бешикаст тозалашдан ўтиб олсинлар деб дуо қиламиз», дейди мактуб эгаси ва унга ачинган киши сифатида тозалаш даврида ўз камчиликларини қандай яшириш, бунинг учун «битта-яримтага қаттиқ-қурум гапирманг, мумкин бўлган қадар ялиниб-ялпиқланинг. Арзимаган нарса билан фирқа қаторидан шипирилиб кетиш жуда қулай», деб панд-насиҳатлар қилади.

Ғ. Ғулом ифодалашнинг мактуб шаклидан фойдаланишда хат авторининг тил индивидуаллигига қатъий риоя қилади. Юқоридаги

⁵⁸ „Шарқ ҳақиқати“, 1929 йил 27 август.

фельетонида хат авторининг нутқ хусусияти, лексикаси шу қадар индивидуал ифодаланганки, фельетон «қаҳрамони»га зоҳирон жонкуяр дўст бир кишининг образи гавдаланади.

Шартли тасвирга табиийлик бағишловчи бундай хусусият Ғ. Фуломнинг мактуб шаклида ёзилган «Тулука ва шеър», «Узр», «Дуойи салом муштақона» каби фельетонларининг бадий мукамаллигини таъминлаган.

Баъзи фельетонларда ҳужжатли материал фельетон «қаҳрамонининг» авторга йўллаган мактуби шаклида ифодаланеди. Х. Тўхтабоев, С. Иноятовнинг «Камина камтар эрурман»⁵⁹ фельетони бундай шартли ифода шаклининг яхши намунасиدير. Фельетон авторлари персонажнинг камчиликларини ўз жойида текшириб, жўнаганларидан сўнг, ундан гўё хат оладилар. Хат шу қадар оғир жумла, саҳв-хатолар билан ёзилган эдики, авторлар унинг ярмини «нақ икки кунда зўрга ўқиб чиқишади». Персонаж хатда ўзини оқлаган киши сифатида камчиликларни рўй-рост баён қилади. Хатнинг ўқилмай қолган қисми персонажнинг фельетонда қайд этилмаган бошқа камчиликларига ишорадир.

Фельетонда персонаж кундалиги ҳам қулай ифода шакллари-дандир. Бунда аниқ фактлар кундаликда кўрсатилган муддат ва вазиятларда бўлган ёки бўлмаганлигидан қатъий назар шартли равишда ифодаланеди.

Шартли ситуация ва ифода шаклларида фактлар моҳиятига таъсир этмайдиган жузъий ўзгаришлар, тўқима деталларга йўл қўйилади. Масалан, персонаж фельетонда тасвирланганидек, ўша кун қора эмас, кўланг костюм кийиб юрган бўлиши мумкин. Ёки персонаж «Фельетончи хатога йўл қўйган, менинг уйимда осма соат йўқ эди, фельетондаги бошқа фактлар ҳам худди шунингдек хатодир», деб даъво қилиши мумкин. Лекин уларнинг бундай ташқи тўқима деталларга осилиб олиши асосий фактни инкор этолмайди.

Бунда, албатта, тўқима билан уйдирмани бир-биридан фарқ қилмоқ керак. Дм. Заславскийнинг ёзишича, бир ёш фельетончи маълум заводда ўтказилган исрофгарчиликдан иборат зиёфатни тасвирлаганда, «завод директорини стол тагидан маст ҳолда тортиб чиқардилар», деб ёзган эди. Директорнинг умуман зиёфатга қатнашмаганлиги аниқланганда фельетончи «мен бадий тўқима қилган эдим», дейди. Ҳолбуки, фактни бузиб кўрсатувчи, совет кишининг, айниқса, коллективга раҳбарлик қилишга даъват этилган кишининг обрўсига путур етказувчи бундай маълумот «бадий тўқима» эмас, уйдирмадир.

⁵⁹ „Совет Ўзбекистони“, 1968 йил 11 февраль.

V БОБ. КОМПОЗИЦИЯ САНЪАТИ

Композиция сўзи лотинча бўлиб, тузиш, тартибга келтириш деган маънони билдиради. Бадий адабиётда композиция асарнинг тузилиши, таркибий қисмларининг жойлаштирилиши, воқеаларни баён қилиш тартибидир. Адабиётшуносликда бадий асарнинг тузилишини архитектоника деб ҳам атайдилар. Архитектоника юнон тилидан олинган бўлиб, тузилиш санъати демакдир. Улуғ рус танқидчиси В. Г. Белинский бадий асарнинг тузилишини инсон организмга ўхшатади¹. Асар композицияси ҳам якка қисмларнинг бир бутун организм бўлиб, уюшуви, ташкил этилишидир. У ғоят мураккаб санъат бўлиб, асарнинг тақдирини белгиловчи муҳим ғоявий-бадий восита ҳисобланади.

Композиция маълум ғоявий марказга эга бўлади. А. Толстой композиция бу, энг аввало, «Марказий, санъаткорнинг нуқтаи назарини белгилаб олишдир. Ҳар бир рассом асарида марказ бўлиши лозим. Рассом асарининг маркази унинг ғояси, мафкурасидир»², деган эди.

Асарнинг яхлит, бир бутунлигини таъминловчи бу марказ, яъни ёзувчининг асосий ғоявий нияти ҳар бир асарнинг жанр хусусиятларига мувофиқ турлича ифодаланadi. Масалан, беллетристтик асарларда бу ғоявий йўналиш кўпинча бош қаҳрамон тимсолида ифодаланса, бадий публицистик асарларда ошкора намоён бўладиган ёзувчи шахсияти—«мени» ёки персонажнинг энг муҳим белгиларини динамик ҳаракатда ҳолисона кўрсатиш орқали ифодаланadi.

ҲАРАКАТЧАН ЖАНР

Адабиётчилар композиция ҳақида гапирганда кўпинча йирик эпик асарларни таҳлил этадилар. Бундай асарларда композиция ва унинг бўлаклари аниқ кўзга ташланиб туради. Кичик лирик

¹ Русские писатели о литературном труде, Сборник в четырёх томах, т. I, Л., 1954, стр. 666.

² «А. Толстой о литературе», М., 1956, стр. 208—209.

асарларнинг тузилишига назар солганимизда гўё бундай асарлар композиция қонунларига бўйсинмаётгандай бўлиб, туюлади. Ёзувчи публицистикаси гуруҳига кирувчи жанрлар: мақола, шахсий ва очиқ хатлар, репортаж, кундалик, автобиографик мақола ва бошқалар ҳам дастлаб шундай таассурот қолдиради.

Ёзувчи публицистикаси асарлари ҳар хил услуб ва шаклларга эга бўлганлиги туфайли тузилиш жиҳатдан ҳам ўзига хос хусусиятларга эгадир.

Ҳар бир бадий асар ўзига хос ижодий кашфиёт бўлганидек, унинг композицияси ҳам ҳамма вақт бадий оригиналликка эга бўлади. Шу туфайли ҳар бир ижодкорнинг, ҳатто бир хил жанрдаги асарининг композицияси бошқа адибнинг худди шу жанрдаги асарлари композициясидан ҳам маълум хусусиятлари билан фарқ қилади, албатта. Ш Рашидов ва В. Зоҳидов, С. Айний ва Ғафур Ғуллом, А. Қаҳҳор ва Яшин мақолалари ўзига хос композиция хусусиятларига эгадир.

Бундан қатъи назар, ёзувчи публицистикаси асарлари композицияси маълум муштарак хусусиятларга ҳам эгадир. Асосий фикр — гоёнинг ҳаракати ёзувчи публицистикаси асарлари композициясининг ҳам ўзагини ташкил этади: «Ҳаётни тадқиқ этиш жараёни билан боғланган худди шу фикр ҳаракати, — дейди атоқли публицист — очеркчи И. Виниченко, — менимча, бадий публицистикани оддий публицистикадан фарқ қилувчи асосий элементдир»³.

Ўзбек совет бадий публицистикаси асарларининг тузилишидаги ранг-баранг кўринишларни умумлаштириб қараганда икки хил композиция принципи юзага келади. Биринчиси, олдиндан қатъий ўйланган план асосидаги изчил мантиқий муҳокамалардан иборат мақола бўлса, иккинчиси, импровизация сингари эркин композицияга эга бўлган асарлардир.

I

Биринчи хил мақолалар композициясида асосий фикр қатъий мантиқий пиллапоялар асосида ривожлантириб борилади. Бундай мақоланинг марказий қаҳрамони — бош фикрни тоққа чиқаётган альпинистга қиёс қилиш мумкин. Унинг юқорига кўтарилаётган чизиғи ҳам қатъий тортилган мустаҳкам арқондан иборат бўлиб, ҳар бир босган қадами янги куч-қувват ва сифатларини намоён қила бошлайди. Альпинист қанчалик юқорига кўтарилса, унинг оёғи остидаги таянч нуқтаси ҳам шунчалик мустаҳкам бўлмоғи зарур.

Бундай мақолада публицист бош режа ва ҳамма қурол-яроғ, асбоб-ускуналарни зарур ўринларга батартиб жойлаштириб, тайёр каналга сув бошлаган миробдек ишга киришади. Бундай мақолада асосий ижодий иш композициянинг муҳим белгиси ҳисобланган сарлавҳаданоқ бошланади. Сарлавҳа ҳам бош масала ёки муам-

³ „Вопросы литературы“, 1970, № 1, стр. 70.

мони назарий ёки образли уқтиришга хизмат қилади. Ш. Рашидов мақолаларидаги асосий фикр — масала унинг сарлавҳаларидаёқ аниқ-равшан англашилиб туради. «Ягона оила» деб аталган сарлавҳа СССР халқлари ўртасидаги қардошларча дўстликнинг рамзий — образли ифодасидир. Ана шу эзгу ғоявий фикр мақоланинг бутун организмдан томирдаги қондай равон ҳаракат қилади. Юқорида кўрганимиздек, мақола Тошкентдаги зилзила воқеасига бағишланган. Мақоланинг ички структураси чуқур ўйланган қатъий планга асосланади. Мақола тўрт қисмдан иборат бўлиб, ҳар бир қисмида дўстликнинг ҳаётбахш кучи ҳақидаги ғоявий фикр янги материаллар асосида турли жиҳатдан очилади. «Зилзила» деб аталган биринчи қисмда бу даҳшатли табиий офатнинг вайронгарчиликдан иборат кучи, зилзиланинг капиталистик мамлакатлардаги халқлар бошига келтирган кулфатлари ҳақида гапирилади. Шундан кейин Тошкент зилзиласи ва бу офатга қарши курашда партия ва халқнинг бирдамлиги баён қилинади. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг шошилинч чақирилган бюро йиғилиши ҳамда республика ҳукумат комиссиясининг оператив — ташкилий чора ва тадбирлари шаҳар аҳолисига кўрсатилган биринчи моддий ва маънавий мадад бўлди. Мақолада бу чора ва тадбирлар аниқ моддаларда ифодаланади, халқ кучини офатга қарши курашга сафарбар этишдан иборат типик ҳаётий фактлар келтирилади. Совет Иттифоқи Партия ва Ҳукумат раҳбарларининг зилзиладан бир неча соат ўтиши биланоқ Тошкентга етиб келишлари воқеаси Коммунистик партия ғамхўрлигининг юксак намойиши бўлди. «Жасорат» деб номланган иккинчи бўлимда биринчи қисмдаги ғоявий йўналиш давом эттирилиб, партия бошчилик қилган халқ ҳаракатининг амалий натижалари тасвирланади. Халқдаги уюшқоқлик, сабот ва матонат, ирода кучи, зилзила дағдағасидан устунлик қилади.

Ҳар бир халқнинг олижаноблиги унинг ўз келажаги ҳақидаги ғамхўрлигида яққол кўринади. Шундай оғир кунларда қардош халқлар буюк ҳиммат кўрсатиб, тошкентликларнинг болаларини ўз бағрига олганлиги ҳодисаси дўстликнинг энг юксак инсоний туйғулар даражасида барқарорлигининг яна бир исботидир. Улуғ Ватан уруши йилларида ўзбек халқи худди шундай қилган эди. Бу воқеалар бир-биридан анчагина узоқ даврларда содир бўлаётганлигига қарамай, бир нарсани — совет кишиларининг мусаффо қалбини ойнадай акс эттиради. «Болалар» деб аталган бўлимда тасвирланган дўстлик ҳиммати ғояси «қардошлар» қисмида давом эттирилади.

Хуллас, мақолада совет халқлари дўстлиги ғояси қатъий мантиқий муҳокамаларда, типик ҳаёт картиналарида изчил акс эттирилади. Мақоланинг ҳар бир бўлими асосий фикрнинг аниқ, лўнда ифодаси сифатида қатъий яқунланади. Масалан, «Жасорат» бўлимида асосий фикр ҳаётимиз, давримиз характерини ифодаловчи кенг умумлашма даражасида ёрқин хулосаланган. «Умумхалқ жасорати ҳар қандай офатлар устидан ғолиб чиқади. Битта панжа

кучсиздир, аммо беш панжа бир бўлса, мушт бўлади. Битта одам ким бўлганда ҳам биттадир, оила эса коллективдир. Унинг куч-қудрати тўлқиндан кучлидир, ақл-идроки ленинча донишмандлик касб этур. Совет кишилари оиласи шунинг учун ҳам енгилмасдир ва донодир. Коммунизм қурилишининг галабаси совет халқлари оиласининг мустақкамлигидан келиб чиқади»⁴.

Олима ва адиба М. Алавия матбуотда босилган қатор мақола-ларида одамийлик ҳақида, маданий муомала, оилада тотувлик, билим ва донолик ва бошқа инсоний фазилатлар ҳақида фикр юри-тади. Тажрибали, билимдон кишининг жиддий, босиқ мантиқ кучига эга бўлган бу муҳокама ва мулоҳазалари янги коммунистик аср кишисини тарбиялашда катта роль ўйнайди.

Ахлоқ ҳақида баҳс этаётган муаллиф ҳар бир сўзни етти ўлчаб бир кес, қабилида салмоқ билан гапиради. Ўз муҳокамаларига далил сифатида воқеликдан типик мисоллар келтириб, уни тадқиқ этади, ибратли хулосалар чиқаради. Катта ҳаётий тажриба ва чуқур таҳлил, бунинг ҳикматли ифодаси адиба муҳокамаларига ўзига хос ишонч ва обрў бағишлаган. Олима публицистикасидаги бу жозибали услуб мақоаларининг композицияси хусусиятини ҳам белгилайди.

М. Алавия мақоаларининг композицияси асосий фикрнинг бир хил йўналишдаги изчил ҳаракатидан иборат «Одамлик — одмиликда»⁵ деган мақоласининг бошланишида кишининг қадр-қиммати унинг эл орасидаги обрў-эътиборидан иборатдир, деган доно фикрни қайд этади. Шундан кейин публицист ана шу улуг инсоний фазилатга қандай эришиш ҳақида муҳокама юритади. Маълумки, бундай фазилатнинг моҳияти қанча кенг бўлса, унга эришиш усуллари ҳам шунча сертармоқдир. Бу масалани ҳар тарафлама кенг ва мукамал очиб бериш ахлоқ мутахассиси — олимнинг вазифаси. Мазкур мақола нафосат олмининг мутахассиси олима — муҳтарам онахонимизнинг халқ ҳаёти тажрибаларига асосланган индивидуал мулоҳазаларидан иборат.

Публицист обрў-эътиборли фазилатга эришишнинг бир йўли — инсоний соддалик, одмилик ҳақида гапиради. Бу бежиз эмас, албатта. Одмилик В. И. Лениннинг улуг фазилати эди. Бу фазилатни ҳозирги замон кишиларимизга, ёшларга сингдириш коммунистик тарбиянинг муҳим вазифасидир.

Публицистнинг бу ҳақдаги муҳокамалари бир неча мантиқий пиллапоялардан ташкил топган. Одмилик сохта баландпарвозликка қарама-қарши. Одми одамларнинг маънавиятига хос хусусият шундаки, улар ҳаётда табиий соддаликни севадилар. Муаллиф бу фикрини далиллаш учун «нозикфаҳм бир онанинг» радиодан берилаётган қўшиқларга бўлган муносабатини мисол келтиради. Она хоразм қўшиқларини яхши кўришини, чунки уларда «ўргилай», «айланай», деган хушомад сўзлар ишлатилмаслигини

⁴ Ш. Рашидов, Дўстлик байроғи, 227-бет.

⁵ „Совет Ўзбекистони“, 1966 йил 9 январь.

айтади. «Аслини олганда, — дейди муаллиф биринчи мантиқий муҳокамасига яқун ясаб, — қарғиш, хушомад сўзлар эски сарқитлардир».

Одми кишининг иккинчи фазилати ўз фикрига содиқликдир. Бу фикр одмиликнинг бошқа хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқ бўлгани сабабли уни айрим ҳолда талқин этиб ўлтирмайди, кейинги муҳокамалар замирига сингдириб юборади. Публицист муҳокамасидаги учинчи мантиқий босқич одмиликнинг худбинликка, тамагирликка қарама-қарши эканлигидир. «Одми одам доим бировларга яхшиликни кўзлайди... Ўз манфаатини кўзлаган кишиларда юқоридаги хислатлар бўлмайди». Муаллиф худбинлик ва тамагирликнинг моҳиятини ҳаёт мантиқи асосида ҳаққоний очиб беради. Публицистнинг қуйидаги муҳокамалари тамагирликнинг фожиасини таъкидлайди ва бу иллатга нафрат уйғотади. «Тамагирлар дунё муяссар бўлса ҳам оз дейдилар. Еб-ичиб ҳам, китоб ўқиб ҳам, саёҳатга бориб ҳам лаззатланмайдилар. Гул, булбул билан келган баҳор ҳам, тарихий кураш ғалабаларга тўлган диёр ҳам уларга завқ беролмайди. Тама шундай нарсаки, маънавий лаззатлардан маҳрум қилиб қўяди».

Муаллиф худбинлик, тамагирликка қарама-қарши ҳолда одмилик фазилатининг янги жиҳатларини очади, одми одамлар эл бахтини, биринчи ўринга қўядилар. «Одми одамлар эса, барчанинг саодати — хушнудлигидан шоду ҳуррам бўладилар. Зотан, дўстни бахтиёр кўришдай руҳий лаззатга нима етсин».

Одмилик улуг фазилатдир. Бу хусусият ҳар бир катта-кичик хатти-ҳаракатда нурдай балқиб туради. Янги келган бошлиқнинг идорадаги барча ходимларни ёмонлайверган бир ишловчига берган ақлли дашноми ҳақидаги ҳаётий факт публицист фикрини тасдиқлайди.

Одми одамларнинг хатти-ҳаракатигина эмас, кўриниши ҳам кишиларда ҳурмат уйғотади. Мантиқий муҳокамаларнинг бу тўртинчи босқичида муаллиф одми кишилардаги бу фазилатлар уларнинг элга бўлган ҳурмат ва муҳаббатининг меваси эканини уқтиради. Элга ҳурмат ва муҳаббат эса, очиқ чеҳра, хушмуомалаликни, бировларни камситмаслик, ўринсиз таъналардан йироқ бўлиш, кишиларнинг камчилиги ва нуқсонларини одоб билан тушунтириш ва бошқа хислатларни ҳам тақозо қилади.

Мақолада баъзи абзацларнинг ўрнини алмаштириш, айрим жумлалардаги фикрни муҳимроқ маънони муваффақиятли ифодалаган бошқа жумлаларга сингдириб юбориш орқали муҳокамаларни янада жипслаштириш мумкин эди. Бундан қатъи назар, публицистнинг юқоридаги муҳокамаларининг мантиқий йўналишидан одмилик — инсоний гўзаллик экани ҳақидаги олижаноб гоё китобхон онгига сингади.

Аммо бу инсоний гўзаллик мавҳумий тушунча эмас, балки реал одамлар қиёфасида мужассамлашган фазилатдир. Шунинг учун публицист бу гўзалликнинг ички реал таянч нуқтасини қайд этади. Бу ҳақда кенг мулоҳаза юритиш мақоланинг вазифасига кирмай-

ди. Шунинг учун бу ҳақдаги лўнда фикр мақоланинг хулосасини ташкил этади. «Бу фазилатларга эришмоқ учун онгли меҳнатни одат қилиб олиш зарур. Ақл, ирода, виждон ҳам меҳнатда камол топади».

М. Алавиянинг «Ақл чироғи»⁶, «Болаларингизнинг отаси»⁷. «Табассумнинг ҳосияти»⁸, «Ширинсуханликка не етсин»⁹, «Ҳамма оилалар гўзал бўлсин»¹⁰ мақолалари ҳам ана шундай мантиқий мукамал композицияга эга бўлган асарлардир.

Қатъий мантиқий муҳокамалар йўналишига асосланган бундай мақолаларнинг композицияси илмий-тадқиқот ишларининг тузилишига ўхшайди. Дарҳақиқат, Ш. Рашидов мақолалари, юқорида таъкидлаганимиздек, талқин ва тадқиқ этилаётган масала бўйича илмий тушунча ҳам бера олади. Бироқ композициядаги бу ўхшашлик илмий тадқиқот ишлари билан публицистика ораларидаги тавофутни инкор этмайди, албатта. Публицистика илмий-тадқиқот композицияси хусусиятидан фойдаланган ҳолда мазмунни ўзига хос йўсинда ифодалайди.

Композиция ёзувчи-публицистнинг услуби масаласи билан чамбарчас боғлиқдир. Аниқроғи, композиция хусусиятлари услубнинг таркибий қисми ҳисобланади. Шу муносабат билан публицистика асарлари билан илмий-тадқиқот ишларининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида тўхталиб ўтишга тўғри келади.

Фан ва публицистика ўз мақсади ва тадқиқот хусусияти жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Фан табиат, жамият, тафаккур ҳақидаги, унинг тараққиёт қонуниятлари тўғрисидаги билимлар системасидир. Фаннинг мақсади ижтимоий тарихий тажрибаларни умумлаштириш, илмий-назарий хулосалар чиқаришдан иборат. «Сиёсий тажриба соҳаси ҳисобланган совет публицистикаси воқеликни субъектив факторлар, яъни киши, коллектив, турли жамоат муассасалари, ташкилотларнинг маънавий ҳаёт ва моддий ишлабчиқариш соҳасидаги онгли фаолиятини максимал даражада активлаштириш нуқтаи назаридан ўрганadi»¹¹. Образли қилиб айтганда, ёзувчи-публицист мақоласи билан олим тадқиқотини деҳқон билан олим-агроном фаолиятига ўхшатиш мумкин. Деҳқон ер-сувдан фойдаланиш, экин экиш, уни парваришлаш ҳақида асосан ўз индивидуал тажрибаларидан келиб чиқиб фикр юритади. Шу билан бирга, деҳқон ўз фикрларини янада чуқурроқ далиллаш учун ўзига яқинроқ, бевосита таниш бўлган айрим деҳқонлар тажрибаларидан ҳам қўшимча мисоллар келтириши мумкин. Деҳқон тажрибалари шартли ва индивидуал хусусиятларга эга бўлганлиги туфайли баъзи табиий шароитлар, об-ҳаво таъсирида ўзгариши, унинг хулосаларида баён қилинган нати-

⁶ „Совет Ўзбекистони“, 1965 йил 10 октябрь.

⁷ „Совет Ўзбекистони“, 1970 йил 21 июнь.

⁸ „Совет Ўзбекистони“, 1969 йил 2 декабрь.

⁹ „Тошкент ҳақиқати“, 1969 йил 18 февраль.

¹⁰ „Ёш ленинчи“, 1965 йил 7 январь.

¹¹ М. С. Черепанов, Проблемы теории публицистики, стр 35.

жаларга олиб келмаслиги ҳам мумкин. Бу ҳол деҳқон ўз тажрибасининг унумини таъминлаган бирор нуқтани, детални ўз хулосаларида етарли ҳисобга олмаганлиги натижасида ҳам рўй бериши мумкин. Хуллас, деҳқон тажрибаси тўла ва чуқур тадқиқ этилмаган хазинадир.

Олим-агроном эса, деҳқон тажрибаларини умумлаштириб тадқиқ этишда унинг ҳамма манфий ва мусбат томонларини ҳисобга олади. Бугина эмас, олим бир неча деҳқонларнинг тажрибаларини, ҳатто, район, область, республика, иттифоқ кўламидаги тажрибаларни тадқиқ этиб, умумлаштириб, деҳқончилик қонуниятларига оид умум ҳақиқатни кашф этади. Бу илмий хулосалар бутун деҳқончилик учун фойдали қўлланма бўлиб хизмат қилади.

Бундан деҳқоннинг ўз тажрибаларига асосланган хулосалари илмийликдан маҳрум деган фикр келиб чиқмаслиги керак. Ҳаёт булогининг бошида турган ижодкор тажрибали деҳқон ўзи илмга фойдали айрим кашфиётлар қўшгани каби илм хулосаларидан ҳам фойдаланади. Шу сабабли унинг хулосаларида илмий унсурлар, шубҳасиз, мавжуддир. Илмга ихлосманд илғор деҳқонни баъзан олим-деҳқон деб ҳам атайдилар. Лекин илмийлик фан деган сўз эмас, албатта. Худди шунингдек, публицистика илм билан яқин алоқада бўлиб, илмийлик хусусиятларига ҳам эгадир. Публицистика ўзининг жонли ҳаёт билан чамбарчас боғланганлиги, оператив ҳамда жанговар хусусиятга эга эканлиги туфайли айрим янгиликларни фанга қараганда олдинроқ кашф этиши мумкин. М. С. Черепახовнинг кўрсатишича, публицист якка мушоҳадалар билан иш кўради, воқелик фактларини ўз мақсадига мувофиқ танлаб ўрганади. Шу туфайли у ўзининг айрим кашфиётларини умумлаштириш, уни экспериментлар, солиштиришлар асосида умум-ҳақиқатга айлантириш имкониятига эга эмас. Бундай иш фаннинг функциясидир. Публицистика илм муваффақиятларидан фойдаланиш билан бирга уни пропаганда ҳам қилади. «Бу икки соҳа ўзаро бир-бирига яқин турувчи идишлар бўлиб, бир-бирини тўлдириб туради»¹².

Публицистиканинг илмий тадқиқотдан фарқи яна шундаки, илмда ҳолислик биринчи ўринда туради, публицистикада эса, субъектив йўналиш муҳим роль ўйнайди. Езувчи-публицист шахсияти, шахсий-индивидуал тушунча ва баҳолари публицистиканинг юрагидир. Албатта бу субъектив хусусиятлар бош ижтимоий мақсадга қаратилган бўлади.

Композиция ҳақидаги юқоридаги мулоҳазаларни давом эттириб шуни таъкидлаш керакки, публицистика асарлари билан илмий тадқиқот асарларидаги ўхшашлик, яъни бир хил композиция принципи икки хил жанр асарларида мазмунни ўзига хос йўсинда ифодалашга хизмат қилади.

Абдулла Қаҳҳорнинг қатор мақолалари ганчкор санъатидай чуқур ўйланган, бош фикрнинг бир меёрда қатъий йўналишига

¹² М. С. Черепახов, Ўша асар, 37-бет.

асосланган мукаммал композицияга эгадир. Мақолада ҳар бир фикр ва факт изчил жойлаштирилган, бири иккинчиси тақозо қилади. Адибнинг ўз образли ибораси билан айтадиган бўлсак, унинг мақолалари шоҳи сўзанага ўхшайди. Унда ҳамма гуллар, бўёқлар аниқ мутаносибликка эга. Фанда қўлланадиган индукция-дедукция, мантикий йўналиш бу мақолалар композициясида муҳим ўрин тутати. Композициянинг мукамаллиги фикрнинг аниқ ва таъсирли ифодаланишини таъминлаган. Лекин бу мақолалар композициясининг асосини илмий тафаккур эмас, ёзувчи тафаккури ташкил этади.

А. Қаҳҳор «Тўйлар муборак», «Оила ва муҳаббат» мақолаларида ёшлар муҳаббати, янги оилавий муносабатлар ҳақида фикр юритади. Биринчи мақоланинг сарлавҳаси илмий тадқиқот ишлари сарлавҳасидан тамомила фарқ қилади. Сарлавҳа муаллифнинг шахсий туйғусини кўпроқ ифодалайди: ёзувчи тўйларга хайрихоҳ эканлигини изҳор этган. Тўйлар ҳаётимиз гўзаллиги кўринишларидан бири бўлиб қолмасдан, чуқур инсоний масаладир. Адиб мақола бошида тўйнинг моҳиятини чуқур очган. Тўйларни ўтган аждодимиз билан келажак авлодимизни боғлайдиган «олтин ҳалқа», «тарбия ўчоғи» деб характерлайди. Илмий концепцияни эслатувчи бу образли фалсафий характеристикадан кейин фикр ривожи бошланади. Адиб асосий мазмунни очишда илмий-фалсафий категорияларга эмас, ҳаётий аргументларга мурожаат қилади. Шундай аргументлардан бири одамлар орасида тўйни катта қилиб ўтказишга интилишнинг кучайганлигидир. Замоनावий тўйлар ҳақидаги муаллиф фикрнинг ўқувчига ҳаётбахш таъсир кучи унинг юқоридаги аргументни қанчалик ишонарли рад этишига боғлиқдир.

Адиб тўйни катта қилишга интилиш руҳи эски замон сарқитидир, деб таъкидлайди. Бойлар обрў орттириш учун шундай қилар эдилар. Ҳозирги замонда «обрўнинг бирдан-бир манбаи меҳнат»-дир¹³. Бундай интилишнинг синфий моҳиятга эга эканлиги уни замонамизга номуносиб эскилик сарқити сифатида кескин рад этади.

Лекин бу сарқит замонамизга, кишиларимиз ҳаётига нимаси биландир илашиб турибди. Адиб эскилик сарқитини тўла қурол-сизлантириш учун унинг ҳаётий илдизларини узиш кераклигини англайди. Айрим эски одатлар, кексароқ кишиларнинг қоқоқ тушунчалари бу сарқитнинг ҳаётий илдизларидир. Тўйни икки жойда ўтказиш, «ота-она розилиги», «сендан мен камми» каби аргументларнинг ҳам асоссизлигини ишонарли таъкидлайди. Ҳаётдан олинган типик далиллар бу фикрнинг мантиқ кучини оширади. «Ўғлининг тўйига етти ярим минг сўм сарф қилган 69 яшар бир чолни кўрдим. Чол тўйга атаб ёстиққа пул тиқиб юрган экан...

¹³ А. Қаҳҳор, Асарлар, Олти томлик, 6-том, Тошкент, Ғ. Ғулум номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1970, 343-бет (Кейинги кўчирмаларда том ва саҳифаси кўрсатилади).

Қуда томон ҳам «бир чолдан» қолишмасликка ҳаракат қилганлиги турган гап. Тўй ўтган ҳовлини, янги оиланинг рўзғорини кўрдим. Солинаётган икки уй, бир даҳлизнинг усти ёпилмай қолибди. Чол-кампир ўзлари турган уйни ёшларга бўшатиб бериб, ҳозиргача тоқнинг тағида ётиб юришар экан» (6-том, 344-бет).

Сўнг, адиб замонавий тўйлар қандай бўлиши кераклиги ҳақида ўз мулоҳазаларини баён қилади. Бу фикрлар конкрет ва ҳаққонийдир. Янги тўй манзарасининг қисқа баёни берилади. «Бу бировнинг хаёли эмас, балки ҳаётнинг талабидир», деб таъкидлайди муаллиф.

Тўйларда ичкилик ҳақидаги фикр ҳам тўйни катта қилишдан иборат эскилик сарқитининг замонавий кўринишидир; шунинг учун муаллиф янги тўйлар тасвиридан кейин, бу тўйлар ҳуснига доғ бўлган ичкилик ҳақидаги масалани талқин этишга киришади. Адиб бу хунук одатнинг моддий, маънавий, ҳатто, ижтимоий зарарини ишонтирарли мантиқий далиллар билан кўрсатади. «Наша чекиш айб, кўкнор ичиш уят. Нима учун ичкилик ичиш айб-уят эмас» (6-том, 348-бет). Езувчи тўйни ичкиликсиз ўтказиш, бундай тўйда кўнгил очадиган халқ санъати воситаларидан кенг фойдаланишни тавсия этади.

Мақолада масала талқинига нуқта қўйилмайди. «Янги тўйнинг ҳар жиҳатдан мукамал ва гўзал шаклини топишимиз керак» деган сўзлар билан тугайди мақола. Бу эса мазкур масала бўйича, худди лейтмотив сингари мажозий мазмун бахш этади.

Хуллас, мақола композициясидаги фикр-мулоҳазалар қатъий системада аниқ-равшан ифодалангандир.

Фикрнинг қатъий системали ривожига асосланган баъзи мақолаларда асосий композиция чизиғи мажозий образлиликка эга бўлади. Атоқли шоира Зулфиянинг қатор мақола ва мулоҳазалари шундай хусусиятга эгадир. «Чўққилар»¹⁴ деб аталган мақоланинг композицияси фикримизнинг яққол далилидир. «Тоғларнинг гўзаллиги узоқдан яхши кўринади, — деб бошланади мақола. — Бу таъбир менимча жуда тўғри. Узоқроқдан тоққа назар ташланг: у жуда баланд, унинг этагидаги ҳамма нарса харсанг тошлар ҳам, дарахтлар ҳам, тепаликлар ҳам бениҳоя гўзалдир. Этагида ёз, кўксиди баҳор, чўққисиди қиш. Қуёш нури дарахтларнинг яшиллигида, қорликларнинг кумушида чақнайди. Қарайсан, кўксинг ҳам тоғдай кўтарилиб кетади».

Бу ўриндаги тоғ, чўққи, баҳор, қуёш образлари мақоланинг бошидан охиригача давом этади. Унинг бош фикр йўналишига худди лейтмотив сингари мажозий мазмун бахш этади.

Мақоланинг асосий мақсади ўзбек аёллари эришган тараққиётни, образли қилиб айтганда, улар кўтарилган чўққини характерлаб беришдир. Ўзбек аёллари тақдири, маълумки, Ватан тақдири, бутун халқ тақдири билан чамбарчас боғлиқдир. Шу боисдан муаллиф мақоланинг дастлабки қисмида Улуғ Ватанимизни улкан

¹⁴ „Совет Ўзбекистони“, 1964 йил 20 ноябрь.

тоққа қиёс қилади. Советлар Ватанининг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти XX асрнинг юқори нуқтасидир.

«Тоғларнинг ҳусни узоқдан яхши кўринади» дейди шоира. Ватанимиз тараққиётга ҳайратланиб боқаятган, унинг ютуқларини ҳаққоний баҳолаятган чет элликларнинг сўзларини далил келтиради.

Дўстларнинг сўзлари «кўксимизни тоғ қилиб юборди»... деб таъкидлайди шоира. Тоғ образи совет кишиларини сифатловчи образга айланади. Ватанимиз гўзал азамат тоғ бўлса, унда яшайтган совет кишилари ҳам кўкси тоғ кишилардир.

Мақолада Совет Ватани, давр, кишиларимиз ҳақидаги мулоҳазалардан асосий фикр талқинига ўтилади. Совет Шарқи аёли, ўзбек аёли эришган ижтимоий тараққиёт тўлқини бир неча мантикий тугунлардан иборатдир. Бу тугунларнинг ҳар бирида аёллар эришган юксак чўққилардан бири характерланади. Ўзбек аёли эришган иқтисодий тараққиёт чўққиси — унинг оқ олтин хирмони га қўшган ҳиссаси ҳисобланади. Пахтачиликдаги муваффақиятларимиз ўзбек аёлини юксакликка кўтарди, унга оламшумул шон-шуҳрат бағишлади. Иккинчи чўққи аёлларимизнинг санъат соҳасидаги муваффақиятларидир. Марғилон атласи гўзаллиги тасвири ўзбек аёли меҳнатининг бевосита ифодасидир. Учинчи чўққи ўзбек аёлларининг партия, давлат вазифаларида, жамоат ишларида эгаллаб келаятган мавқеларидан иборат. Ниҳоят, тўртинчи чўққи ўзбек аёлининг фан, маданият соҳасида эришган юксак муваффақиятларидир.

Бу чўққилар характеристикасида шоира энг типик фактларни образли эмоционал ифодалайди. Мажозий табиат образлари билан бир қаторда яна бир реалистик образ мақоланинг бошидан охиригача давом этиб, мазмунга яхлитлик, тасвирга эмоционаллик бағишлайди. Бу чет эллик киши образидир. Чет эллик киши ўзбек аёли Зулфия Умидованинг СССР Фанлар Академиясига корреспондент аъзо қилиб сайланганидан ажабланади ва ҳоказо. Биздаги ҳақиқат улардаги ҳайрат — социалистик тараққиётимиз моҳияти ана шундай улуғвордир. Бу чўққи узоқроқдан қараган кишига янада гўзал кўринади. Пастга тушиш осон, юқорига кўтарилиш қаҳрамонлик. Чўққилар ўзбек аёлининг қаҳрамонлигидир. Мақолада асосий фикр — ўзбек аёлининг ижтимоий қаҳрамонлиги изчил ва образли ифодаланган.

Мақоланинг хотима қисмида Ватанимиз, аёлларимиз эришган бу чўққиларга сабаб Улуғ Октябрь, Ленин ва Коммунистик партия эканлиги алоҳида уқтирилади.

Кечаги чўққи эртага ёнбағир бўлиб қолади. Бу фикр мақола композициясини ҳаётий тараққиётга монанд ҳаракатда тамомлашга имкон беради. «Шундай, меҳнат ва ғалаба бениҳоя сўнгсиз... Мақсад ва зафар чўққиларининг ҳам сўнгги бўлмайди».

Мажозий образли композиция услуби реалистик мазмуннинг таъсирли ифодаланишида муҳим роль ўйнаган.

Қатъий план йўналишига асосланган композиция усули публицистикада ҳаёт муаммоларини кенг, чуқур, изчил тадқиқ этишга ёрдам беради. Бундай мақолаларнинг ҳаёт ва кишилар фаолиятига амалий таъсири каттадир.

2

Ёзувчи — публицистнинг воқелик фактларига қизғин муносабати, мусбат ва манфий туйғуларнинг шиддатли туғёни бирор воқеа, муаммо бўйича эркин эҳтиросли фикр билдиришга даъват этади. Бундай вазиятларда ёзувчи ўз туйғулар туғёнини жиддий, вазмин тафаккур йўналишида бафуржа ифодалаши мумкин бўлмай қолади. Улуғ рус ёзувчиси Л. Толстой ўз кундаликларидан бирида «мақола ёзиш, фикр ва хис-туйғуни эркин изҳор қилиб эмас, балки маълум план асосида мақола тузиш нақадар зарарли иш»¹⁵, — деб ёзган эди.

Бу ерда Л. Толстой олдиндан тузилган маълум план асосида ёзиладиган мақолани хуш кўрмаслигини, фикр ва туйғу қандай қуйилиб келса, шундайлигича эркин ифодаланишнинг афзаллигини назарда тутди. Ёзувчининг бу субъектив фикрида лирик йўналишдаги мақола, очиқ хат ва бошқа шу каби жанрлар композициясига хос хусусият ифодаланган. А. И. Герцен эҳтиросли публицистика жанрларидан бири бўлган хат жанри композицияси ҳақида бундай деган эди: «Хатнинг шакли ғоят ранг-баранг. Хат кенг-мўл тикилган аёллар кўйлагидек боғичсиз, эркин бўлиб, ҳеч қаери қисмайди»¹⁶.

Қатъий план йўналишидаги жиддий, вазмин тафаккурга асосланган мақолаларда эмоционаллик асосан ичдан амал қилади. Ички эмоционалликка эга бўлган бундай мақолаларда ҳам туйғулар алангаси гоҳ-гоҳ ошкора рўй бериб туради. Масалан, Зулфия «Чўққилар» мақоласида гоҳ ўқувчига, гоҳ совет Шарқи аёлига мурожаат қилади, гоҳ ўз таассуротларини ошкора ифодалайди. Мақолада патетик тантанавор ва лирик руҳ аниқ сезилиб туради. Лекин мақоланинг композицияси негизини қатъий мантикий йўналишга асосланган жиддий вазмин тафаккур ташкил этади.

Чинакам эҳтиросли мақола ва хатларда эса, фикр туйғу алангасида ўз-ўзидан қуйилиб келади. Ошкора эмоционаллик бундай мақолалар композициясида муҳим ўрин тутди.

Хуллас, фикр ва туйғунинг ўз ҳолича эркин ифодаланиши ёзувчи публицистикаси асарларига хос бўлган иккинчи муштарак хусусиятдир. Бундай публицистик асарлар композицияси йўналишини ҳам, юқорида таъкидлаганимиздек, мақоладаги бош ғоявий фикр белгилайди, албатта.

¹⁵ Л. Толстой о литературе", стр. 586.

¹⁶ Е. Прохоров, Эпистолярная публицистика, стр. 60.

Эркин композиция биринчи навбатда ассоциатив тафаккур усулини тақозо қилади. Ҳаётни бадий публицистик акс эттиришда кенг, чуқур ва бой имкониятларга эга бўлган ассоциатив усулнинг ранг-баранг кўринишларидан ҳар бир ёзувчи эркин фойдалана олади. Бироқ, ассоциатив композиция шакли ҳар бир ёзувчи публицистикасида унинг индивидуал ижодий услубига мувофиқ ўзига хос йўсинда намоён бўлади. Масалан, баъзи адиблар публицистикасида лирик-романтик ассоциатив композиция шакли кўпроқ қўлланилса, иккинчи бир адиб ижодида тарихий ёки адабий ассоциатив хусусият муҳим ўрин тутди. Бошқа бир ёзувчи эса, ҳаётний фактлар ассоциациясига кўпроқ эътибор қилади.

Кучли эҳтирос билан ёзилган поэтик мақолаларнинг композицияси кўпинча лирик-романтик ассоциатив хусусиятга эга бўлади. Ҳ. Олимжоннинг «Мен ўзбек халқи номидан сўзлайман», «Дўстлигимиз ҳақида» мақолалари ана шундай асарлардир. Ҳозирги замон ўзбек публицистикасида бу лирик йўналишни давом эттираётган адиблардан бири шоир ва драматург Туроб Тўладир. Унинг «Нафосат» деб аталган мақолалар тўплами (1967 йил) поэтик публицистиканинг юксак намунасидир. Китобдаги мақолаларни фикрларнинг нафис ва эҳтиросли ифодаланиши жиҳатидан насрий лирика деб аташ мумкин. Дарҳақиқат, бу мақолаларнинг бутун ички динамикаси, композицияси қайноқ лиризм билан суғорилган бўлиб лирик-романтик ассоциатив хусусиятга эга.

«Ҳалима мадҳи» мақоласи СССР халқ артисткаси, ўзбек халқининг севимли фарзанди Ҳалима Носированинг саҳнага чиқишини акс эттирувчи лирик лавҳадан бошланади. «Ҳалимаҳоним чиқдилар салобат билан. Гуррос кўтарилди, у одатича ойдек кулиб, томошабинлар ҳурматини келтириб, аста саҳна олдига келди, созандаларига ҳам эгилган бўлди... концерт энди бошланди... Ҳалимаҳоним агар ашулани ўзининг севгани «Ушшоқ»дан бошласа, анча ашула айтиб бергувчийди, «Ушшоқ»дан бошлади, томошабин хотиржам бўлди... Мени ажойиб хотиралар, мулоҳазалар қамраб олди!»¹⁷.

Шундан кейин публицист Ҳалима Носирова санъатининг кишиларни ўзига мафтун этган жозиба кучи ҳақида астойдил самимий ассоциатив лирик мулоҳаза юритади. Бунинг учун артист санъатини шоир, расм, бастакорга қиёс қилади. Артист бу уч хил ижодкордаги хусусиятни ҳам ўзида ёрқин мужассамлаштирган, лекин ўзига хос йўсинда намоён эгувчи санъаткордир. «Буларнинг ҳаммасини беқалам, беқоғоз, бесоз вужудга келтиради, ўз вужудида, ўз сиймосида талқин этади» (27-бет).

Бу ассоциация ўқувчида артист санъати ҳақида асосан назарий тушунча ҳосил қилади. Публицист китобхоннинг Ҳалима санъатининг сеҳрли кучини бутун вужуди билан ҳис этишини истайди. Дарҳақиқат, артист санъати унинг бутун борлиғи, шахсияти де-

¹⁷ Туроб Тўла, Нафосат, Тошкент, 1967, 26-бет (Бундан кейинги кўчирмаларда қавс ичида фақат саҳифаси кўрсатилди).

мақдир. Муаллиф Ҳалима санъати ҳақида гапирганда артист санъати ва шахсиятини бир бутун тасаввур этади. Уни табиатнинг инсон ҳаёти учун зарур бўлган моддий гўзалликларига ўхшатади.

«У қуёшдир! Фазилати шулки, яшнатади!
У ҳаводир! Фазилати шулки, ҳаёт бағишлайди!
У сувдир! Фазилати шулки, гуллатади!
У қўшиқдир! Фазилати шулки, файз беради!
У санъатдир! Фазилати шулки, чирой яратади!» (27-бет).

Публицист бу ўхшатишларга худди рассом каби нафис ҳиссий бўёқ беради. Ҳалима санъати табиат ҳодисаларининг ҳаётга файз, гўзаллик бахш этувчи ижобий хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган санъатдир. «У ҳеч қачон қуёш бўлиб ҳеч нарсани ёндирмаган, ҳаво бўлиб бўғмаган, сув бўлиб емирмаган! Фақат қуёш, ҳаво, сув, қўшиқ бўлган! У балқиганида гуллар ҳам, чаманлар ҳам яшнаган, у эсганида, у уфурганида булбуллар сайраб, дарёлар шарқираган. У шарқираганида чўллар гулистон бўлиб, боғлар мавж урган» (27-бет).

Артист санъати ҳаётбахш ғолиб санъатдир. У ҳаёт учун ўлимга қарши, ёмонликка, разолатга, жаҳолатга қарши курашади. Публицист Ҳалима ва унинг ўтмишдошлари ҳамда замондошлари қиёфасида, санъатида ҳам ана шундай ҳаётбахш жанговорлик, курашчанлик хусусиятини кўради.

Публицист санъат билан жаҳолат курашини Турсуной ёки Нурхоннинг фожиали тақдирини эслатиш орқали ифодалаш ўқувчига янги ҳиссий таассурот ҳосил қилолмаслигини сезади. Бу курашни лирик-романтик ассоциатив таассурот орқали таъсирли ифодалайди. Натижада санъат халқ оғзаки ижодига хос ўлим билмас образ қиёфасига эга бўлади. «Қилич бўлиб бўйнини узганларида, ҳаёт бўлиб кўкарган! Ўлдираверганлар, улар кўкараверган, кўкараверган. Бодраб чиқаверган! Турсуной деб ўлдирганлар, ёнидан Нурхон бўлиб чиққан! Нурхон деб ўлдирганлар, ёнидан Ҳалима бўлиб чиққан! Асти чарчамаган! Чунки у зулмат эмас, қуёш эди!.. (28-бет).

Ҳалима ва унинг санъатини характерловчи бу ассоциатив образлар қотиб қолган декоратив нақшлар эмас, балки мантиқий-ҳиссий ўсишда давом этади ва Ҳалима образини ҳаракатда характерлайди. Юқорида Ҳалимани нурга, қуёшга қиёс қилган эди. Жаҳолат билан кураш тасвирида шу образ яна давом эттирилади.

«У нур бўлиб тушган жойни чопдилар, чопилганга даво бўлди, девор бўлиб тўсдилар, у уни ағдариб кирди! Ҳа, қуёш нурини чопиш, ёпиш билан эплаб бўлмаганидек, уни ҳам чопиб, янчиб эпломдилар, бодраб чиқаверишди. Сора бўлиб, Тамара бўлиб, Лутфи ая бўлиб, Маъсумaxonим бўлиб, Мукаррама бўлиб, Маърусaxonим бўлиб, Назира бўлиб бодради! Шундай қуёш бўлиб ҳар уйга кирди-ю, юлдуз бўлиб ҳар дилни ёритди! Қўшиқ бўлиб, ҳар томонга шодлик сочди-ю, бахт бўлиб ҳар томонга югурди!» (28-бет).

Ҳалима санъатининг жаҳолатга қарши курашдаги ўлмаслик хусусияти инқилобий кураш йилларида жанговарлик хусусиятига эга бўлди. Бу хусусият партия раҳбарлигида рўёбга чиқди. Партия вакили коммунист Ҳамза Ҳакимзода бу кучларга «бўйсира» бўлди. Москва ўз қаноти остига олди. Ҳалима Бўрон қуши сингари курашга отилди. «Улар инқилоб жангчилари билан бир сафда жанг қилди. Инқилоб мергани бўлиб душман кўксини поралади!» (29-бет).

Мақолада Ҳалиманинг драматик санъати, у ижро этган классик ва замонавий роллар ҳам лирик жўшқинлик билан характерланади.

Асарнинг шакл хусусиятини белгилловчи бу ассоциатив ўй-мулоҳазалар тарқоқ ҳолда изҳор этилган мулоҳазалардан иборат эмас, балки композицион яхлитликка эгадир. Бу мулоҳазаларни яхлитлаштирувчи композиция воситаларидан бири Ҳалима образидир. Ранг-баранг ассоциатив мулоҳазалар худди илга чизилган маржондек Ҳалима образига бевосита боғланади. Шу мулоҳазалар асосида Ҳалима санъатининг жозиба кучи, санъатининг ўлимга қарши яратиш хусусияти, ижтимоий ҳаётдаги жанговар гражданлик роли, халққа хизмати ва халқнинг Ҳалимага муҳаббати лирик жўшқинлик билан образли характерланади. Ҳалима мақоладаги бош ғоявий йўналиш бўлиб, муаллифнинг асосий фикрини тадрижий ифодалайди.

Ассоциатив мулоҳазаларнинг яхлитлигини таъминловчи иккинчи композиция воситаси мақолада актив намоён бўладиган автор шахсиятидир. Автор шахсияти Ҳалима санъатининг сеҳрига мафтун бўлган, гўзалликни бутун юракдан ҳис эта оладиган, дид ва мулоҳазаси юксак томошабин қиёфасида гавдаланади. Муаллифнинг нафосатли самимий мулоҳазалари Ҳалима санъатининг ҳаётийлигини, халқчиллигини, санъатдаги буюк хизматини таъкидлаш орқали китобхон таассуротини янада оширади.

Мақоладаги композиция воситаларидан яна бири образли лирик йўналишдир. Бу йўналиш автор шахсияти билан қўшилиб кетади. Бу лирик йўналиш кино ёки сахна асарларида воқеаларга жўр бўлган куй сингари муаллифнинг ассоциатив мулоҳазаларига ҳамоҳанг бўлади, ундаги лиризмни оширади, рамзий образлилик бахш этади.

Юқорида кўрганимиздек, Ҳалима биринчи ашуласини «Ушшоқ»дан бошлаган эди. Муаллиф ана шу ашула таъсирида ўзининг «ажойиб хотиралари ва мулоҳазаларига» берилади. Куй таъсири қалбидан ўтиб, мулоҳазаларга сеҳрли бир жозиба бағишлаётгандай туюлади. Муаллиф ўз мулоҳазаларини «Ушшоқ» таъсирида баён этаётганини ўрни билан таъкидлаб боради. «Ушшоқ» ҳамон қулоғимда, унинг овози шундоқ қуйилмоқдаки, томошабин ғоят ташналик билан симирар, ён-атрофидагилар билан бўлишгиси келмас, хасис қараш қилар, яна қўшиқ тўлқини бағрида оқарди... Мен эса, ўз ҳаёлим, мулоҳазаларим билан бандман!» У «Ушшоқ» орасида ҳалиги гапларни менга уқтиради: «Мен қуёшман, мен ҳавоман, мен қўшиқман», дейди» (28-бет).

Ниҳоят, «Ушшоқ» тугаши билан адиб мулоҳазалари ҳам охирлайди. «Тавба, дарҳақиқат, «Ушшоқ» орасида шуларни эшитаёлман.

«Ушшоқ» тугади, гулдурос кўтарилди» (30-бет).

Хуллас, «Ушшоқ» мақола композициясида яхлит лиризм ҳосил қилиш билан бирга, қолипловчи вазифани ҳам бажаради. Бугина эмас, бу куй Ҳалима образи ва санъатини бевосита рамзий характерлашга ҳам хизмат қилади. «Ушшоқ» Урта Осие халқларининг классик куйларидан бўлиб, «ошиқлар, севувчилар» деган маънони билдиради. Ҳалима «Ушшоқ» ашуласини айтганда инсон муҳаббатининг қудрати ҳақида, ошиқларнинг чуқур юрак туйғулари ҳақида куйлайди. Шу билан бирга, бу куй Ҳалиманинг санъатга ошиқлигини, ўз қалбини бир умр санъатга бағишлаганининг ҳам ифодасидир. Дарҳақиқат, М. Горький таланти ишга бўлган буюк муҳаббатдир, деган эди. Ҳалиманинг санъатга буюк муҳаббати унинг юксак талантидан далолат беради, албатта. Бундан ташқари, «Ушшоқ» ашуласи Ҳалима Носирова ижрочилик санъатининг чўққиси ҳамдир. Унча-мунча ашулачи бу куйни элга манзур қилиб айта олмайди. «Ушшоқ»... бу хонандаси билан тенг ашула, агар катта бўлмаса! Бу унинг биографиясинимас, маҳоратини, шуҳратини ҳам баён қиладиган ашула!..» дейди муаллиф.

Хуллас, «Ушшоқ» Ҳалима Носированинг буюк талант эгаси эканини ҳам рамзий характерлашга хизмат қилади.

«Юлдуз учди» мақоласида Туроб Тўланинг лирик-публицистик маҳоратининг юқоридаги хусусиятлари маълум янги жиҳатлари билан янада такомиллашганини кўриш мумкин. Мақола «Устоз Мақсуд Шайхзода қабри устидаги нутқ»дир. Бу асарнинг композициясини ҳам тугал воқеа ёки яхлит йўналишдаги мантикий муҳокама эмас, балки ассоциатив тасвир хусусияти ташкил этади. Мақсуд Шайхзода — Ватан ва халқнинг буюк фарзанди — ана шу бош ғоявий фикр бу ассоциатив тасвирларнинг ягона негизи ҳисобланади.

Мақоланинг дастлабки қисмида шоир Мақсуд Шайхзодани (она ерга мурожаат асосида) улуг сиймо сифатида характерлайди. «Буюк одамни келтирдик бағрингга,— деб мурожаат қилади адиб Она ерга. — Она ер! Сабухий пок қалби билан қайноқ ва ўткир нафаси билан ҳалол ва бурро тили билан сени куйлаб толмаган, бутун умри ва борлигини сенинг йўлингга, сенинг бахтингга, сенинг чаманингга бағишлаган, эзгу муҳаббатини мажнундек йўлингга қурбон қилган бебаҳо фарзандинг келди бағрингга, Она ер!...» (103-бет).

Адибнинг Она ерга мурожаати ҳам бир неча оҳангларда ўзгариб туради. Шундай фарзандни туғиб, етиштирган Она ерга ҳурмат ва таъзими бирдан буюк одамдан ажралиб қолаётган элнинг алам ва изтироблари ифодаси билан алмашади. Улимга нафрат баён қилади, ўлим олдида иложсизликдан зорланиб, ўз туйғуларини она ерга изҳор этади. «Нега шундай фидойилар ўлади?.. Нега ўлимга ўлим йўқ? Нега умр кушандаси тирик юради сени босиб?»

Нечун яхшини туққанингда ёмонни ҳам туға оласан сесканмай. Онагинам, нечун яхшини туққанингда пешанасига ўлим ёзасан-у, илснни туққанингда — йўқ!» (104-бет). Она ерга жонли мавжудотдай мурожаат Шайхзода шахсиятига романтик кўтаринки руҳ бағишлайди.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, Туроб Тўла публицистикасида бундай тўлқинли эҳтиросли ассоциатив приём ҳар бир қаҳрамоннинг ижтимоий фазилатига мувофиқ меёри билан қўлланилади. Масалан, «Ташна кетган шоир» мақоласида Усмон Носирни ҳаётий хотираларнинг оддий лирик таsvири фонида самимият билан характерлайди. Усмон Носир ўзбек совет адабиётида муносиб из қолдирган, шубҳасиз, талантли шоир эди. Бироқ, у ўз талантини бор бўйича тўла ва мукамал рўёбга чиқара олмай жувонмарг бўлиб кетди. Шунинг учун муаллиф уни «Ташна кетган шоир» деб атайди.

Туроб Тўла мақолаларида лирик романтик ассоциатив приём буюк шахсларнинг олижаноб инсоний фазилатларини, улар фаолиятининг сеҳрли моҳиятини очишга ёрдам беради.

Мақоланинг иккинчи қисмидаги ассоциатив мулоҳазалар меуар деталлардан иборатдир. Туроб Тўла Шайхзода билан шоирлар хибонида — ёзувчилар боғида учрашув таассуротини ёзади. Мақсуд Шайхзода Беруний ҳақидаги асарини хаёлида тугаллаганини кувонч билан сўзлаб беради. Унинг чеҳрасидан ҳеч қачон табассум аримаганини, бунинг сабабини сўраганларида мен жаҳл ва табассум улашаётганларида фақат хурсандчиликни олганман, сиз шундай қилмаганмидингиз деб, суҳбатдошига хазиллашганини айтади. «Унинг суҳбати бир олам мактаб эди» (107-бет) дейди муаллиф.

Бу хотира деталлари юқорида Шайхзода характеристикасидаги романтик пафосга реаллик бағишлайди, унинг шахсиятини ҳаётий гавдалантиради. Шайхзода ўз орамизда яшаган оддий инсон эди, аммо халққа буюк хизмат уни шундай юксакликка кўтарган эди, деган тушунча қалбимизга сингади. Лекин шу ажойиб инсон энди йўқ. Уни севган қалблар шоир абадий йўқ бўлди деб асло тасаввур эта олмайдилар. Шу туфайли публицист яна романтик ассоциатив образга қайтади. Шайхзода ҳақидаги хотира унинг сиймосига мувофиқ янги образ кашф этишга ундайди. Ёзувчилар боғида юрганларида «бир куни кечаси, чарақлаб ёниб турган юлдузларни кўрсатиб, ўзига хос ҳазилкашлик билан қайбири сизники деди ва жавобимни кутмай ўзи тушунтира кетди: одамлар ерда қанча одам бўлса, шунча юлдуз бор, дейишади. Бу тўғримас, ерда қанча шоир бўлса, шунча юлдуз бор оламда! Шунинг учун улар ўчадилар-у, йўқолмайдилар, улар кечаю кундуз ишлайдилар, тунлари чироқ ёқиб ишлайдилар... Биз-чи, биз шоирлар ҳам худди шундай, кечаю кундуз ишлаймиз, ишдан бош кўтармаймиз, туғилибмизки, дам олгани вақтимиз бўлмайди, жуда бўлмаганида миямиз ишлаб туради. Ишламаган кунимиз эса, ўчамиз, ўша юлдузлардай!» (106-бет).

Бу образли ривоят Улуғбек ҳақидаги тарихий ассоциация билан табиий боғланади. Улуғбек ҳам коинотда ўрни бор-у, ўзи йўқ юлдузни тарихидан излаб топганини ўз шогирдларига суюниб гапириб берган эди. «Тарих орасидан топдим, у бурчини ўтаб, тарихга ўтибди; ўз жойидан учиб ўтиб, қуёшимиз йўлдошига айланибди. Ана энди қайд қилингизким, ҳар бир учган нарса йўқолмайди, у олам диёрида мангу қолади» дейди Улуғбек. Улуғбек билан боғлиқ бўлган бу образ буюк ўзбек астрономи ҳақида улкан шеърининг драма яратган Шайхзода умрининг улуғвор мазмунини очишда моҳияти жиҳатидан ҳам типик деталдир. Учган юлдузларнинг йўқолмаслиги ҳақидаги бу романтик ассоциация халққа бағишланган умрнинг мангу барҳаётлигини, Мақсуд Шайхзоданинг ўлмаслигини, халқ қуёш бўлса, буюк шоир унинг мангу йўлдошига айланганини образли барқарор этади.

Шундай қилиб, мақолада лирик романтик ассоциациялар бош ғоявий фикрни тугал ва изчил ифодалашга хизмат қилади. Бош фикр эса, Шайхзода сиймоси орқали реаллашади. Шайхзода ҳамда муаллиф-публицист шахсияти бош ғоявий фикрни яхлит ифодалашга ёрдам берувчи композиция воситаларидир.

Поэтик мақола лирик-романтик композиция хусусияти жиҳатидан лирик шеър тузилишига ўхшайди. Лирик шеърда ҳам шоирнинг ассоциатив мулоҳазалари бош ғоявий фикрни тугал ва изчил ифодалашга хизмат қилади. Атоқли шоира Зулфиянинг «Ўйлар» деб аталган шеърининг композицияси бунга яққол мисол бўла олади. Шеър умрнинг муҳим бир доvonини ошган, умумхирмонига улкан улуш қўшган меҳнаткаш ижодкорнинг бундан кейинги ҳаёт йўли ҳақидаги ўйларидан иборат. Излаб-изланиб, шошиб-шошириб ҳаёт кечирган шоира ўзида ҳорғинлик сезгандай бир лаҳза тин олиб хаёл суради.

Ё мен қучиб етмаган ҳаёт,
Она каби эслатар бурчим?
Сероб қилмай битган бир булоқ, —
Ками битди ё қалбда кучим?

Ўз-ўзига берилган бу саволлар шоирадаги ички маънавий қудратни ошқора ифодалашга бир баҳона бўлади. Бу фикрни образли акс эттириш талаби шоирани ассоциатив поэтик мулоҳазаларга даъват этади. Ҳар бир ассоциатив образ ўзига ҳос бир кашфиёт бўлиб, шоира туйғулари динамикасига мувофиқ бири-иккинчисидан юқорилаб ўсиб боради. Шоира умрнинг бундан кейинги масъулиятли палласига бутун ижтимоий гражданлик бурчини чуқур ҳис этган ҳолда киришганини тараннум этади. Ижодкорнинг Ватан, халқ ишига фидокорлиги бу туйғулар йўналишини белгилувчи асосий ғоядир.

Қор қилмаса қалбимдаги ўт,
Сочим ёқиб учқун сочаман.
Отам боши мисол оқ тоғдан
Отқин сувдан юламан қудрат!

Каналга зор қадим тупроқдан,
 Ташналикни оламан пудрат!
 Зангор кўкни бирдан сипқариб
 Ерни кунга тутаман кафтда!
 Ойга фазо илмин снғдириб,
 Неварамдек оламан кифтга!
 Халқ тақдирин бир жилгасидай
 Ҳар инсондан тилайман баҳра.
 Сув унутган қум заррасидай
 Умрим сочиб ўкинмам қатра,
 Ҳаво кесиб чарчаган қўшдай
 Қўниб, кўчиб кезгум ватаним.
 Ва меҳнатдан нақ ипак қуртдай
 Тўхтамасман тинмаса қалбим...

Кўриниб турибдики, бутун шеър образли ассоциатив поэтик тафаккурга асосланган. Бу, ассоциатив образлар ягона фикр йўналишидан заррача ҳам четга чиқмасдан қатъий давом этиб боради. Бу образли мулоҳазаларни яхлитлаштирувчи композиция воситаси шоиранинг ўз лирик образидир. Шоира агар шеърятга қалб қўри етишмаса, сочин ёқиб учқун сочмоқчи бўлади, оппоқ тоғлардан шарқираб тушаётган сувнинг қудратини, буюк саҳроларнинг чанқоқлигини ўзида бунёд этажагини, кўкни сипқариб, ерни кафтга кўтаражагини, ойни неварасидек кифтига олмоқчи эканини айтади. Шу қудратнинг ҳаммаси шоира меҳнатининг моддий таянчи бўлиб ҳисобланади.

Ва меҳнатдан нақ ипак қуртдай
 Тўхтамасман тинмаса қалбим.

Хуллас, шоира ассоциатив образларнинг йўналиши асосида ягона фикрни — ўз мақсадининг истиқболини аниқ кўра олган ва бунга шижоат билан қатъий киришган инсон қудрати бепоён экани ҳақидаги ҳаётбахш ғояни кучли пафос билан ифодалайди.

Шундай қилиб, лирик-романтик ассоциатив композиция публицистик мақолага шеърятдаги сингари поэтик қизғинлик бахш этади ва асосий ғоянинг бадиий ифодаланишига хизмат қилади.

Мақолада ассоциацияларнинг мазмун ва моҳияти автор шахсияти билан, унинг эрудицияси, ҳаётий тажрибаси, талантининг табиати билан боғлиқдир. Ҳ. Олимжон, Туроб Тўла мақоаларида лирик-романтик ассоциациялар муҳим ўрин тутса, Ш. Рашидов, В. Зоҳидов, Ғ. Фулом публицистикасида тарихий, адабий ассоциациялар кенг қўлланилади. Ҳаётий ассоциациялардан фойдаланиш Абдулла Қаҳҳор муҳокамаларига хос типик хусусиятдир. Мирзакалон Исмоилий, Музайяна Алавия, Эътибор Охунова, Мели Жўранинг ахлоқ мавзуидаги мақоаларида ҳам ҳаётий ассоциация кенг ўрин олган. Юқорида кўриб ўтганимиздек, Ш. Рашидов публицистикасидаги тарихий ассоциациялар муаллифнинг рус ва ўзбек алоқаларига доир материалларни ҳамда шарқ халқлари

тарихи, уларнинг ҳозирги замон курашини чуқур ўрганганлигини кўрсатади, бу ҳол авторни бу фактларни марксистик идрок этувчи назариячи — публицист сифатида характерлайди. В. Зоҳидовнинг халқларимиз ва адабиётларимиз тарихи бўйича чуқур маълумотга эга бўлиши унинг публицистик тафаккур кўламини янада кенгайтирган. Фафур Фулом публицистикаси унинг, умуман, Шарқ адабиёти, хусусан, ўзбек адабиёти тарихининг билимдони, кенг эрудицияга эга бўлган буюк адабиётшунос ҳамда тарихчи эканлигини кўрсатади.

Публицист шахсияти композициядаги ассоциацияларнинг руҳини белгилашда ҳам муҳим роль ўйнайди. Муаллиф мақолада ифодаланаётган фактларга ўз муносабатини билдиради, уларни маълум нуқтаи назардан ёритади, изоҳлайди, баҳолайди. Ижобий фактлардан автор ички қониқиш ва мамнунлик ҳис этганда мақолада шодидёна лиризм ва патетик руҳ вужудга келади. Туроб Тўланинг «Нафосат» китобига кирган кўпгина мақолалари шундай хусусиятга эгадир. Аксинча, салбий фактлар ва уларнинг публицист маънавиятига кучли таъсири мақолада конфликтли ўй-мулоҳазаларни келтириб чиқаради. Конфликтли фикр ҳаракати бундай мақолалар композициясининг асосини ташкил этади. Ҳаёт зиддияти беллетристик эпик асарларда кишилар образлари ва уларнинг ўзаро кураши, тўқнашуви асосида ҳолисона акс этирилса, мақолада худди шеърятдаги сингари публицист қалбидан ўтиб, унинг шахсияти орқали ифодаланади.

Ёзувчи публицистикаси жанрларида коллизия бир неча кўринишларда ифодаланиши мумкин. Баъзан ёзувчининг маълум бир мавзу, ғояга оид коллизияли мулоҳазалари битта типик ҳаётий фактнинг талқинига асосланади. Туроб Тўланинг юқорида кўриб ўтганимиз «Юлдуз учди» мақола — некрологда инсон ҳаёти ва унга таҳдид қилган ўлим орасидаги зиддият, буюк инсонга муҳаббат ва ўлимга кучли нафрат зиддияти адиб мулоҳазаларининг асосини ташкил этади. Табиий ўлимга иложсизлик шоирни қаттиқ изтиробга солади. Аммо, ўлимни енгиш мумкин, деган қатъий қарорга келади: бунинг бирдан-бир йўли халққа, Ватанга буюк хизмат қилишдан иборатдир. М. Шайхзола умри улугворлиги билан ўлимни енган, абадийликка айланган умрдир. Мақола конфликтли ана шундай ниҳоясига этади, ҳал бўлади. Шундай қилиб, мақолада бир факт — шоирнинг ўлими воқеаси ва унга авторнинг муносабатидан иборат коллизия асар композициясининг асосини ташкил этади.

М. Исмоилийнинг «Одамийлик қиссаси» китобининг «Бу йўлда хато қилма» қисмидаги баъзи боблар ҳам шундай коллизияга асосланган. «Ишқ бошқа, ҳавас бошқа», «Сароб бу, алданма» бобларида балоғатга етган қизларнинг ўзидан икки баравар катта ёки ёш жиҳатдан ўзига муносиб, аммо оилалик кишини севиб қолганликлари воқеаси ёзувчи мулоҳазаларининг асосий коллизиясини ташкил этади. Бу коллизия ҳаёт фактларининг салбий мазмуни ва ёзувчининг идеали ўртасидаги зиддият тарзида рўй беради. Коллизия

эса, ҳамма вақт маълум муаммони тақозо этади. Дарҳақиқат, юқоридаги мақолаларда қайд этилган воқеа чуқур тадқиқ этишга арзигулик муҳим маънавий-ахлоқий муаммолардир.

Ёзувчи бу фактлардан олган ўз таассуротлари асосидаги мулоҳазаларини ҳаяжонли баён қилади. Қизлардаги бундай характерни, аввало, енгилтаклик натижаси, баъзи ёшлардаги ўта таъсирчанлик белгиси, деб ҳисоблайди. Қизларнинг бундай нотўғри йўлга тушишига сабаб бўлган эркакларни қаттиқ қоралайди, уларни ноинсофликда, ахлоқсизликда айблайди. «Аслида, бу киши тажрибасиз бир қизнинг ўзига бошқача қараётганини кўриб, дарҳол уни тўғри йўлга бошлаб юбориши, чипқоннинг бу қадар мадда боғлаб кетишига йўл қўймаслиги керак эди»¹⁸, деб маслаҳат беради. Бундай йўлга ўйламай кирган қизларни қаттиқ қойийди, бу хатти-ҳаракатнинг нотўғрилигини тушунтиради. Бироқ, мақолаларда бу муаммо ҳар тарафлама чуқур тадқиқ этилмаганлиги сабабли қизларнинг нима учун оилалик эркакни севиб қолганлиги, бу эркакларнинг «ёмонлиги»га нималар сабаб экани, хуллас, бу муаммонинг келиб чиқиши ва ҳал этилишининг моддий — маънавий сабаблари очилмай қолади. Бинобарин, мазкур муаммони талқин этувчи коллизия чуқур ифодаланган ва ниҳоясига етказилган деб бўлмайди. Бу хусусиятни адибнинг мазкур китобига кирган бошқа мақолаларида ҳам кўриш мумкин Ёзувчи мақолаларидаги тадқиқотнинг юзаклигига сабаб объект бевосита чуқур ўрганилмасдан, у ҳақдаги маълумотлар, одамларнинг ўзи ҳақидаги ёки таниш-билишлари ҳақидаги хатларига таяниб ёзилганлигидир. Шу билан бирга, мавжуд фактларни тадқиқ этишда ёзувчининг марксистик ва илмий эрудицияси ҳам муҳим аҳамиятга эга эканлигини унутмаслик керак.

Бироқ, шуни алоҳида қайд этиш керакки, адибнинг китобдаги мулоҳазалари ёшларнинг бахтли ҳаёт кечиришларидан астойдил манфаатдор, бой турмуш тажрибасига эга бўлган мўътабар отахоннинг ўз фарзандларига доно насиҳати ва маслаҳати сифатида қимматлидир.

Бошқа бир хил мақолалар композициясининг асосини мазмунан бир-бирига яқин салбий фактлар талқинига асосланган коллизия ташкил этади. Журналист-ёзувчи Мели Жўранинг «Изтироб» китобига кирган мақолаларидан бири «Ишонч» деб аталади. Совет кишилари орасидаги ишонч масаласи жуда чуқур фалсафий мазмунга эга бўлиб, публицист бу тушунчани тўла очиб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эмас, албатта. Зотан, бундай мақсад философ-олимнинг вазифасидир. Мақолада кишиларимиз турмушидаги баъзи бир эскирган урф-одатлар ҳақида мулоҳаза юритади. Муаллиф бир бемор аёлни кўргани бориб, унинг уйдаги қулфланган шкафга кўзи тушади, «Шкаф сизникими»¹⁹ деб сўрайди ундан.

¹⁸ Мирзакалон Исмоилий, Одамийлик қиссаси, Тошкент, 1963, 146-бет.

¹⁹ Мели Жўра, Изтироб, Тошкент, 1966, 66-бет.

«Шкаф зулфидаги қулф аёл ва улар оиласидаги муносабатларни равшан акс эттириб туради». Бошқа бир кишининг ҳовлисига кирганда деразаларида темир панжара тутилганини кўради. Бир вақтлар истироҳат боғларини ўраб турган панжараларнинг олиб ташланиши, сотувчисиз магазинлар, кондукторсиз транспортлар каби тадбирларнинг эндиликда ҳаётимизнинг оддий ҳодисаларига айланиб қолганлиги каби фактларни далил келтириб, публицист инсонга ишонч ғояси ва буни тобора кўпроқ кишилар онгига сингдириш зарурлигини ифодалайди.

Баъзи мақолалардаги бош ғоявий йўналиш салбий ва ижобий фактлар антитезаси асосида ривожланади. Бу ҳол, айниқса, аҳлоқ мавзусидаги мақолалар композициясининг типик хусусиятидир. А. Қаҳҳор, В. Зоҳидов, Зулфия, Мирзакалон Исмоилий, Музайяна Алавия, Мели Жўра, Эътибор Охунова мақолаларининг муҳаббат, оила, тўй, уйда ва жамоатчилик орасида маданий муомала, дўстлик, камтарлик ҳақидаги мақолалари композициясининг негизини ташкил этган коллизия бир-бирига зид салбий ва ижобий фактлар тўқнашуви ва бунинг ёзувчи-публицист дунёқарашдаги акс-садоси сифатида рўй беради.

Зулфия «Паранжили хотин билан учрашув», «Дугоналар билан суҳбат» мақолаларида ҳаёт зиддиятини бадий-публицистик ифодадашда юксак маҳорат кўрсатган. Хотин-қизларнинг ижтимоий ҳаёти йўлидаги тўсиқлар ва уларга қарши кураш бу икки мақоланинг коллизиясини ташкил этади. Мақолалардаги коллизия автор қарашлари, идеали билан салбий фактлар ўртасидаги зиддиятдан иборат бўлиб, бу зиддият икки хил шаклда ифодаланган. Муаллиф, аввало, воқелик фактлари антитезаси асосида контраст манзара яратади, сўнг шу фактлар манзарасига таяниб қизғин муҳокама юритади. Биринчи мақолада адиба Тошкентнинг 20-йилларда барпо этилган янги йирик магистрал — Навоий кўчасининг конкрет тасвирини чизади. Эски пастак уйлар, ҳовлилар ўрнида қад кўтарган бинолар сингари одамлар ҳам ўсиб етишдилар. Мақоланинг асл мақсадига мувофиқ хотин-қизлар камолотига доир фактлар келтирилади.

Хотин-қизлар озодлигининг актив курашчиси, ҳозирги вақтда ўқитувчи Ҳабиба Юсупова ўз машинасида ҳозиргина ўтиб кетди. Бундан ташқари, медицина фанлари доктори Зулфия Умидова, фан кандидати Зарифа Сандносирова, донгдор тўқувчи, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони бўлган аёллар номи зикр этилади. Бу репортажнамо тасвирга зидма-зид адиба кўланкадай судралиб ўтган паранжили аёлга дуч келади.

Шундан кейин мақолада аниқ салбий фактлар баён қилинади. Темир йўл ходими хотинининг паранжи ёпиниб олгани, район маорифи бўлими мудирига турмушга чиққан аёлнинг ичкарида ўтириб қолгани, бундан ташқари, яна қатор салбий фактлар келтирилади.

Ҳаётнинг бу контраст манзарасига асосланган муаллиф муҳокамалари актив гражданлик руҳи билан суғорилган. Публицист воқелигимиздаги янгилıklar, улкан муваффақиятлар баъзи киши-

ларни хотиржамликка олиб келганлигини, бундай кишилар ҳаёти-миздаги эскилик сарқитларининг қаршилик кўрсатиш қувватига етарли баҳо бермаётганликларини ички бир ачиниш билан қайд этади. «Дин ва эски бидъат анъаналарига қарши кураш сал бў-шашган жойда ўтган асрларнинг тушкунлик сарқитлари дарҳол пайдо бўлади, совет оиласига, социалистик турмушимизга суқилиб кира бошлайди»²⁰.

Мақоланинг охирида яна юқоридаги контраст манзара тасвири давом эттирилади. Паранжили хотин билан Навоий кўчасидаги улуф шоир ҳайкали ёнидан ўтадилар. Адиба театр афишаларига кўз таш-лаб, «Гулсара» операси ва бу ролни ижро этган Ҳалима Носирова ҳақида аёлга сўзлайди. Аёл, ниҳоят юзини очади. «Унинг ғамгин, уятчан юзи жуда чиroyли эди. У самимий табассум қилди. Ростини айтсам, қоронғида худди гавҳар ярқирагандай бўлди».

Адиба бу паранжи остида актив ижтимоий ҳаётга ташна бир қалб яшириниб турганини айтади, бу мусаффо қалб, албатта, эскилик кўланкасини улоқтириб ташлаб, ҳақиқий ҳаётга қадам қўяди, деб ишонч билдиради. Контраст манзара ғоявий жиҳатдан воқелигимизнинг ҳаётбахш хусусиятини алоҳида таъкидлайди, эскиликнинг ўлимга маҳкум этилганини, бироқ, эскилик курашсиз таслим бўлмаслигини ишонтирарли уқтиради.

Фактлар антитезасининг бадий аҳамияти шундаки, контраст манзара билан муаллиф муҳокамаларни ажиб бир уйғунлик касб этади. Бу шундан иборатки, контраст манзара муаллифнинг публицистик муҳокамасига ҳаётий далил бўлиб хизмат қилиш билан бирга, асар композициясида қолиплаш ролини ҳам бажаради. Муаллиф муҳокамалари атрофи ипак нақшлар билан тикилган кашта ўртасидаги гулдек янада жозиба касб этади.

Публицистик муҳокамаларнинг эмоционал таъсирчанлигини оширган яна бир композиция воситаси асарнинг бошидан охири-гача ўтувчи паранжили аёл образидир. Очеркка хос конкрет психологик нутқ деталлари билан жонли чизилган бу тўқима образ ўзи-га хос тугал портретдир. Шу билан бирга, бу образ мақолада келтирилган салбий фактларнинг рамзий ифодаси бўлиб, бу фактларнинг ички моҳиятини конкрет бадий очади. Паранжига солинган, ичкарида ўлтириб қолган аёлларда илмга, жамоат ишларига инти-лиш хоҳиши кучли, уларнинг йўлидаги сунъий ғовлар олиб таш-ланса, коммунистик қурилишимизга янги кучлар келиб қўшилади, деган фикрни бадий уқтиради публицист.

Зулфиянинг «Дугоналар билан суҳбат»²¹ мақоласи ҳам ана шундай публицистик санъат намунасидир.

Бундай зидма-зидликка асосланган композиция приёми очерк-ларда ҳам қўлланилади. Ғафур Ғулومнинг «Момойи гису набурида

²⁰ „Литературная газета“, 1950 йил 19 апрель. Ўзбекчаси: Зулфия, „Дугоналар билан суҳбат“, Тошкент, 1953, 40-бет.

²¹ „Литературная газета“, 1952 йил 6 май.

(Сочи қирқилмаган момо)²² очерки шундай хусусиятга эгадир. Зулфиянинг юқоридаги мақоласи бир давр ва икки воқелик фактлари антитезасига асосланган бўлса, Ғ. Ғулом икки давр ва икки воқелик фактларини бир-бирига кескин қарама-қарши қўяди.

Антитезада давр кўламининг кенглиги, аниқроғи, ўтмиш ва совет веқелиги фактларининг қарама-қаршилигига асосланган асарлар 30-йиллар ўзбек адабиётида, айниқса, очерк жанрида кўп учрайди. Антитезада давр кўламининг кенг олинishi асарнинг аввалдан маълум оддий фикрларнинг ҳиссиз талқинидан иборат бўлиб қолиши хавфини тугдиради. Асар муаллифи дуч келган салбий фактни олиб, ўтмиш даҳшат эди, ҳозирги ҳаётимиз ҳар жиҳатдан гўзалдир, деб таъкидлаши, лекин поэтик гоёга айланмаган бу фикрнинг ҳеч бир таъсири бўлмаслиги мумкин.

Ғ. Ғулом мазкур очеркида, аввало, қарама-қарши фактларнинг тарихий ва ҳаётий жиҳатдан типиклигига алоҳида эътибор қилади. Очеркнинг ўтмиш ҳақидаги қисмида улуғ ўзбек шоираси Нодирабегимнинг Бухоро ҳукмдори Амир Насрулло томонидан фожиали ўлдирилиши воқеасини тасвирлайди. Насрулло Қўқонни тор-мор келтиргач, хон ва унинг уруғларини қилич дамидан ўтказди. Хоннинг 14 яшар ўғлини бошини кесишга олиб чиққанларида момоси Нодирабегим зор қақшаб орқасидан югуриб чиқди. Жаллод амир буларнинг иккаласини ҳам секин-секин қатл этишни буюрди. «Аввал Муҳаммад Аминнинг бир қулоғини кесдилар, сўнг Нодирабегимнинг... Аввал Нодирахонимнинг тонготардай оқ покиза сочларини қонли қилич билан қирқдилар, сўнг Муҳаммад Аминнинг бир қўлини уздилар...

Момо билан набира, энг сўнгги нафасларигача бир-бирларига маҳзун-маҳзун термулиб, шеър ўқишдан тийилмадилар:

Бу тупроқлар кўзим қони билан минг лозазор ўлса,
Бобомдир бу, момомдир бу, отамдир бу, онамдир бу».

Очеркнинг иккинчи қисмида Улуғ Ватан уруши давридаги воқелигимиздан бир манзара чизилади. Кекса онахон дарахтзор тагидаги беланчакларда норасидаларни шеър билан алла айтиб овутиб ўлтирибди. Уларнинг оталари урушда, гулдай оналари пахтазорда.

Юқоридаги фожиали эпизодда Нодирабегим образи қанчалик таъсирли акс эттирилган бўлса, бу манзарада ҳам болалар тарбиячиси, шоира деб юритиладиган кекса Нодирахон образи шунчалик муваффақият билан яратилган.

Лекин икки она образини яратиш ёзувчининг асосий мақсади эмас. Бир-бирига зид икки давр манзараси, икки образ ва уларнинг тақдири орқали адиб совет инсонпарварлигини ўрта аср ваҳшийлигига қарама-қарши қўяди. Шу билан бирга муаллиф антитезали фактларнинг тарбиявий таъсир кучини ошириш мақсадида тарихий параллелизм приёмини қўллайди. Насрулло ваҳшийлигини немис-

²² „Қизил Ўзбекистон“, 1944 йил 3 июль, Қаранг: Ғ. Ғулом, „Оналар“, Тошкент, 1949 йил.

испан фашизм қонхўрлигига қиёс қилади. Насрулло ваҳшийлигининг фожиасини халқ жуда оғир кечирган эди: «Кўқон халқи етти кунгача узилмас халқадай Нодирхонимнинг гавдаси устида мотам тутди.

— Азизим бекам, шоҳоншоҳим момом, шоирам онам,— деб йиғлади».

Шарқда содир бўлган бу оғир фожа гитлерчиларнинг ғарбдаги халқлар бошига келтираётган аянчли кулфати билан бевосита боғланади. Ёзувчи «гисубурида» фожиасидан сал вақт ўтмай шаҳри-сабзлик Кенагасбегим қонхўр Насруллонинг қулоғига симоб қўйиб ўлдирди, дейди. Насрулло тақдирининг тугалланмаси ҳам фашист қонхўрлар тақдирига ишорадир. Тарихий параллелизм фактлар замиридаги зиддиятни янада кучайтиради, ғоявий моҳиятини оширади.

Совет гуманизми ғояси қонхўр фашизмга қарши курашдан иборат ватанпарварлик ғояси билан қўшилиб, қудратли жанговар кучга айланади. Антитезали фактларнинг тарихий ва ҳаётий типиклиги, бадий маҳорат билан ёрқин акс эттирилиши туфайли улкан ижтимоий ғоя таъсирли ифодаланган.

Ёзувчи публицистикасида ижтимоий қарама-қаршиликни поэтик-публицистик ифодалашнинг яна бир усули типик тарихий фактлар орқали маълум воқеликнинг драматик манзарасини чизишдан иборатдир. Бундай коллизияга асосланган композиция Ф. Ғулом публицистикасига хос типик хусусият ҳисобланади. «Унутилмас кишилар», «Хотинлар» мақолалари адибнинг тарихий, илмий, адабий муҳофазасининг кенглиги ҳамда публицистик маҳорати яхлит намойён бўлган асарлардир. Бу мақолаларда қатор тарихий шахсларнинг тақдирини ҳақида қисқа гапирилади, ҳар бир шахс тақдирини бир фактдир.

Бу мақолалар фактларнинг мўллиги жиҳатдан ассоциатив композицияга эга бўлган мақолаларга ўхшайди. Бироқ, ассоциатив мақолаларда бош фикр йўналишида ҳар жабҳадан ҳар хил мазмун ва аҳамиятга эга бўлган фактлар эркин қўлланилади. Бундай мақолаларда ёзувчи хотираси импровизация асосида кенг ҳаракат қилади. Талқин этилаётган масаланинг реалистик моҳиятидан узоқ бўлган рамзий-романтик, мажозий фактлар ҳам ёзувчи идеали орқали ўтиб, мазкур масалани характерлашга хизмат қилади.

Воқеликнинг фактлар драматизми манзарасига асосланган мақолалардаги фактлар ўзига хос шартли бирликларга эга бўлади. Аввало, фактлар танлашда вақт ва макон бирлигига қатъий риоя қилинади. Юқоридаги мақолаларда Ўрта Осиё халқлари маданиятининг қарийб минг йиллик феодализм даврига оид фактлари олинган. Ун биринчи аср ҳодисаси — Ибн Синонинг ўлиmidан то XX аср бошларига доир Фурқат ва Завқий тақдиридан иборат асосий фактлар келтирилади. Иккинчидан, бундай мақолаларда турли-туман фактлар импровизацияси эмас, балки маълум ғоявий йўналиш асосида аввалдан қатъий ўйланган, ижтимоий ва реалистик мазмунга эга бўлган фактлар силсиласи асосий ўрин тутди.

«Унутилмас кишилар» мақоласида «ақл ва тафаккур билан бидъат ва хурофот» ўртасидати қарама-қаршилиқ фактлар силсиласининг марказий йўналишидир. Мақоланинг беллетристик негизи шундаки, бу конфликтли гоёвий йўналиш ўзига хос тугал драматик ҳаракат— «сюжет» вужудга келтиради. Ҳар бир факт бир киши тақдири бу воқеани ҳаракатлантирувчи «қаҳрамон» бўлиб хизмат қилади. Бош гоёвий йўналишга асосан мақола қаҳрамонларининг кураши ҳам ягона — бидъат ва хурофотга қарши халқ ҳақиқати йўлида фидо-корлик, ўз идеалларига садоқатдан иборатдир. Улар ҳеч қачон қора кучлар тазйиқи остида таслим бўлмайдилар. Бири сафдан чиқса, унинг идеали иккинчи улуғ сиймо шахсиятида давом эттирилади.

Мақолада адиб фактлар асосида ўзига хос драматик «сюжет» яратиш билан кифояланмайди. Мақоладаги иккинчи беллетристик восита — ҳар бир факт катта тақдирнинг лаконик бадиий ифодаси сифатида кучли таассурот қолдиради. Мақолада ҳар бир улуғ сиймо тақдири ўзига хос бир тугал новелладир. Бу факт— новеллада мазкур шахс характерининг энг асосий бош хусусияти ҳамда бидъат ва хурофот ваҳшийлигининг кульминацияси лўнда конкрет ифодаланади.

Мақолада тасвирланишича, Мирзо Улуғбек ўғли Абдулатиф бошчилигидаги қора кучлар томонидан ҳоқимиятдан четлаштирил-гач, ҳажга сафарга чиқади. Йўлда етиб келган чопар уларни бир муддат кутиб туришларини айтади. Уша давр тарихий манбала-рида бундай ҳикоя қиланади.

«Бир харобада тўхтадик. Ҳаво андак совуқ эди. Гулхан ёқдик. Гулхандан бир учқун учиб келиб Улуғбекнинг этагига тушди ва куйдирди... Улуғбек шу ўтни ўз қўли билан ўчираётди деди:

— Сен ҳам билдинг (яъни у оловга қараб «менинг кўнглим гаш-лигини сен ҳам билдингми?» деди)».

Шу пайт Абдулатиф йўллаган жаллод кириб келиб Улуғбекни «қариган бир нокка осилган қора фонус остида тизза чўктирди.

Шунда Мирзо Улуғбек кўкка қаради. Манглай томонида Зухра юлдузи порлаб турарди.

— Мен қуёшлар, муштарийлар, зуҳралар, осмон — коинот сири-ни англамоқ бўлиб расад боғлаган, тузган бир олим эдим, насибам бир сўнук шам тагида бош бермоқ бўлди. Минг йилларга овозим дод бўлиб боргай, дод бу жоҳил диндорларнинг дастидан,— деди». Бу воқеа орқали биз Улуғбекни жонли шахс сифатида конкрет тасаввур этиш билан бирга, унинг олимлик фаолияти билан бидъат ва хурофотга берган кучли зарбасини ҳам чуқур ҳис этамиз. Акс ҳолда, ҳоқимиятдан воз кечиб беозор узоқ сафарга отланган ки-шидан хурофот бу қадар қонли ўч олмаган бўларди.

Мақолада Ҳозиқ Ҳиротий, Машраб, Завқий, Ҳамза Ҳақимзода Ниёзийнинг фожиали тақдирлари ҳам шундай публицистик — бел-летристик таъсирли ифодаланган.

Юқоридаги билан бир хил композиция услубида яратилган «Хотинлар» мақоласида адибнинг фактларни беллетристик жон-

лантиришдан иборат публицистик санъати халқ фарзандларининг улуғвор мардоналик руҳини ёрқин намоён қилишга қаратилгандир. Мақолада қарийб бир минг уч юз йиллик кенг тарихий давр мобайнидаги фактлардан энг муҳимлари танлаб олинади. Мақоланинг дебочасида улуғ Алишер Навоий яратган ўлмас аёл қаҳрамонлардан мисоллар келтирилади.

Бу адабий фактларнинг исботи сифатида шоир реал тарихий фактларга мурожаат қилади. «Ботир қассоб» деб номланган Бухоро амири Насруллонинг қулоғига симоб қуйиб ўлдирган Кенагасбегим, муҳаббатнинг қудратини мардонавор намоёиш қилган Урта Осиёлик шоир Меҳрий, Бобирнинг набираси Зебинисо, Бобораҳим Машрабнинг синглиси Покизахоним, Қомилабегим, шоира Нодира ва бошқаларнинг энг асосий хусусиятлари — феодализм тутқунлиги ва адолатсизликларига кескин норозиликлари ишонарли далиллар билан образли қайд этилади. Булар ўз бурчини тушунган ўқимишли зиёли аёлларимиз эди.

Бироқ, халқ орасидан чиққан оддий хотин-қизларимизнинг чинакам жасурлиги ҳатто, кекса тарихни ҳайратда қолдиради. Ойбибиона ўғли Қурғонбойни қалъа тагига бостирилсин, дейилган эшонлар, муфтилар фатвосига кескин норозилик билдиради. Бундан ғазабланган ҳукмдор Азизбачча йигитнинг бошини кестиради. Ойбибиона ўғлининг қонли кўйлагини байроқ қилиб, Тошкентнинг жабрдийда хотин-қизларини исёнга қўзғотади. «Ҳокимнинг ўрдасини босди. Азизбачча Қўқонга қочишга мажбур бўлди»²³.

Халқимизнинг ўлмас қизи Қурбонжон додҳо чорак аср давомида Помирда халқни ўз атрофига тўплаб, фон Кауфманга қарши курашади. Қуйидаги эпизод бу улуғ онамизнинг буюк қалби ва мардоналигини гоёят ҳаяжонли акс этдиради. «Ўғли Қамчинбек фон Кауфман томонидан асир олиниб дорга осилаётганда, дор тагига келиб, ўғлига хитобон:

«— Хайр ўғлим, ота-боболаринг ҳам нобуд бўлган. Шаҳид ўлмоқ бизга мерос! Тўрт нафас муддати қийналасан, кейин абадий истироҳат! Сенга берган сутим оқ бўлсин!— дея олган ва отининг жоловини терс буриб, ўғлининг тортаётган азоб ва уқубатларига парво қилмай кета олган хотиндир»²⁴.

Мақолада ўтмишдаги оналаримиз қоронғи феодализм шаронтида зулмат ичра нур бўлиб чақнагани, бу нур халқимиз тарихини ҳамшиша ёритиб турганлиги ҳаққоний кўрсатилади.

Шундай қилиб, Ғ. Ғулом фактларни тарихий манбалардан ижодий фойдаланиш орқали юксак маҳорат билан бадий ифодалайди. Натижада фикр ва факт ажиб бир уйғунлик касб этиб, жонли шахсларга айланади. Иккинчидан, фактларнинг бундай беллетристик ифодаланиши мақолада бадий очерк ёки фелъетоннинг ички тузилишига хос конфликтли драматизм хусусиятини вужудга келтиради. Юқорида кўриб ўтилган икки мақола бунинг яққол намунаси.

²³ Ғ. Ғулом, Оналар, Тошкент, 1949, 10-бет.

²⁴ Юқоридаги асар, ўша бет.

Хулоса қилиб айтганда, бадий публицистикада — ёзувчи публицистикасида композиция ғоявий ва бадий вазифани бажаради. Композиция ёзувчи-публицист услуги кенг ва ёрқин намоён бўладиган воситадир. Публицистнинг ўзига хос индивидуал — ижодий услуги композициянинг ранг-баранглигини таъминлайди.

Ўзбек совет ёзувчилари публицистикасида: 1) қатъий планли йўналишга асосланган, 2) эркин—ассоциатив композиция услублари муҳим ўрин тутади. Буларнинг ҳар бири ҳам ўзига хос кўринишга эга. Композиция усулларининг бундай хилма-хиллиги ёзувчи публицистикаси бадий адабиётнинг таркибий қисми эканини тасдиқлайди.

ОЧЕРКНИНГ ТУЗИЛИШИ

Бадий очеркнинг амалий ва эстетик таъсир кучини оширишда асар композициясининг мақсадга мувофиқ ва қизиқарли қурилиши муҳим аҳамиятга эгадир.

Композиция кенг маънога эга бўлиб, асарнинг сюжетини ҳам ўз ичига олади. Масалага роман, қисса, ҳикоялардаги сюжет нуқтаи назаридан қараган баъзи адабиётчилар очеркда сюжет бўлмайди, деб даъво қиладилар. Маълумки, очерк жанри ўзига хос хусусиятларга эгадир. Шу сабабли унинг сюжет ва композицияси ҳақида гапирганда ҳам бошқа асарлар андазаси билан эмас, балки шу жанрнинг ўзига хос хусусиятлари нуқтаи назаридан қараш керак.

Роман, повесть, ҳикоя, драматик асарларда сюжет характерларнинг ўсиши, уларнинг ўзаро муносабати, кураши, тўқнашувига асосланган бўлади. Очеркда сюжет ва композиция маълум бир факт, масалани илмий-публицистик текшириш ҳамда кишилар образлари, характер яратиш мақсадига хизмат қилади. Очеркнинг сюжет ва композициясида текширилаётган масала, киши образи ва унга авторнинг муносабати муҳим роль ўйнайди. Автор «мени» асар сюжет ва композициясини уюштирувчи воситалардан биридир.

Автор изоҳи, мулоҳаза ва муҳокамалари бир масалани иккинчи бир масала билан, бир эпизодни бошқа эпизод билан боғлайди, характер мазмунидаги ўзгаришларни асослайди, тўлдиради, такомиллаштиради. Очеркдан бошқа бадий асарлардаги тасвирда мумкин қадар объективлик сақланади. Автор «мени» ёрдами билан очеркда публицистик тадқиқот ва бадий тасвир бир-бирини тўлдириб, кучайтириб бориши, асарнинг сюжет ва композициясида изчиллик, ўзига хос динамика вужудга келтириши керак. Асар композициясида динамика текширилаётган масаланинг мантиқий ривож, граждандлик пафоси, лирик-публицистик нутқ воситаси билан, шунингдек, ўзига хос воқеа-шароит, кишиларнинг ўзаро муносабати драматизми орқали вужудга келади.

Иброҳим Раҳимнинг «Механизаторнинг ўйлари» очеркининг сюжет ва композицияси ана шундай динамикага эгадир. Бунда қишлоқ хўжалиги машиналарини такомиллаштириш масаласи ва шу масала асосида илғор механизаторнинг ўй-фикрлари тадрижий ўсиш, ўзгариш, ҳаракатда берилади. Бунда ёлғиз масалагина эмас, шунга боғлиқ равишда механизаторнинг образи публицистик тек-

шириш объекти бўлиб хизмат қилади. Унинг қишлоқ хўжалиги машиналарини такомиллаштириш ҳақидаги фикрлари дастлаб кичик мулоҳазалардан бошланади. У, универсалнинг иши колхозчини қа-ноатлантирмай қўйганини, уни янада яхшилаш кераклигини айтган эди. Бу кичик мулоҳаза давр, шароит, жамият тараққиётининг таъ-сири билан тобора каттароқ фикрларни туғдиради. Автор мулоҳа-залари бу фикрларни бир-бири билан боғлайди, уларнинг келиб чиқишини, ҳаётий ва ижтимоий жиҳатдан ҳаққоний эканлигини тас-диқлаб боради.

Механизаторнинг ўй-фикрлари формасида ифодаланган маса-ланинг мантиқий ўсиши билан қаҳрамоннинг образи ҳам ўсиб бора-ди. Ниҳоят механизатор Икромжоннинг фикрлари юқори нуқтага — кульминацияга кўтарилади: у ҳамма мавсумда ҳам бемалол ишлай оладиган универсал машина яратиш зарурлигини айтади. Асарнинг сюжети ёзувчининг мақсадини бадиий ифодалайди.

Тасвирлаш услуби жиҳатидан ҳикоя ёки повестга яқин турган бадиий очеркларда асарнинг сюжети қаҳрамоннинг маънавий фао-лият жиҳатидан ўсишини ифодалайди.

Н. Сафаровнинг «Турсуной» очеркида қаҳрамон образи асар сю-жетининг асосий мағзини ташкил қилади. Ёзувчи янгилик сари ин-тилувчи, мустақкам иродали, новатор ўзбек қизининг образини яра-тишни асосий мақсад қилиб қўяди.

Асарда бир-бири билан чамбарчас боғлиқ равишда давом этув-чи икки сюжет линияси ана шу мақсадни рўёбга чиқаришга қара-тилгандир. Биринчи ва асосий сюжет линияси Турсунойнинг меха-низаторлик фаолиятини ёритишга хизмат қилса, иккинчи ёрдамчи сюжет линияси, яъни Султонжон билан Турсуной севги муносабат-лари образининг маънавий-шахсий ҳаётини характерлайди.

Бош сюжет линиясида қаҳрамоннинг ижтимоий қиёфаси намоён бўлади. Турсунойнинг машина сирини ўрганиш ва механизаторлик касбини эгаллашга қатъий аҳд қилганлигини ёзувчи ҳаётий ва пси-хологик далиллар билан асослайди. Отаси вафотидан сўнг рўзғорда онаси ва укаларининг қийналиб қолганлигини сезган тийрак фикр-ли, ғайратли ишчан қиз Турсуной еттинчи синфни тугатиб колхозда ишлай бошлайди. Етти йилликни битиргандаёқ қизнинг қалбида меҳнат завқи жўш уради. У меҳнатда илғор дугоналаридан ҳам ўзиб кетиш ҳаёли билан яшайди. Мактабни битирган куни уйга қайтиб туш кўради. «Колхозга аъзо бўлиб кирганмиш... Тенгқур дугоналари Азиза, Муборак, Менгсулувлар билан бас бойлашиб чопиқ қилишармиш. Мингсулувни орқада қолдириб, Азизага етол-маслиги ўзига алам қилармиш. «Азизаданки ўзолмасам нима қи-либ бу колхозга келдим!» деб чарчаганини ҳам билмай терга пишиб, ҳадеб кетмон чопар эмиш... Азиза Тўхтарованинг ғоз юриши қилиб, йнгитчасига кетмон чопиши, чопиқ қилиб ўтган жўяклари худди таралган сочдек текис бўлиб қолармиш. Мен ҳам Менгсу-лувдан ўзгидмку! Ҳаракат қилаверсам Азизадан ҳам ўзиб кетарман...».

Турсуной характеридаги ғайрат ва шижоат, меҳнатсеварлик, ҳа-миша олға, янгиликка интилиш хусусиятлари янги-янги ситуация-

ларда тобора такомиллашиб боради. Бошқа кўпгина қизлар сингари Турсуной ҳам колхознинг кундалик ишлари билан шуғулланиб қолавериши мумкин эди. Ҳамма гап шундаки, у оддий кундалик ишлар билан қаноатланиб қоладиган қизлардан эмас. У қийин, оғир, аммо умум манфаатига кўпроқ фойда келтирадиган иш билан шуғулланишни истайди. Мана, трактор ва унинг девдай иши қизни ўзига мафтун этди. У тракторчига шогирд бўлмоқчи, аммо тракторчи уни писанд қилмагандай, ўғил бола бўлганинда шогирд қилиб олардим, дейди. Тракторчи бир томондан ҳақли эди, чунки ўша вақтларда хотин-қизлардан тракторчилар кам эди-да. Турсуной ана шундай бир шароитда мураккаб ва оғир ишга бел боғлайди.

«Турсуной тракторчига:— Амаки! Қиз боладан тракторчи чиқмайди, дедингиз-а! Шу гапингиз эсингиздан чиқмасин!— деди-да, карта бошида тўплана бошлаган колхозчилар томонга қараб гизиллаганича чолиб кетди».

Тракторчининг бу гапи қизнинг юрагида пишиб етилиб келаятган ўй-орзусини рўёбга чиқариш учун бир туртки бўлди. У Богдасаров тракторида шогирд бўлиб ишлай бошлади. Тажрибали тракторчи Богдасаров ўзбек қизи Турсуной онгининг ўсишига, ҳаётдаги зиддиятларни тушуниб олишига ёрдам беради. Унинг ҳар бири даълатга 50 минг сўмга тушаётган терим машиналарининг ишлатилмай бекор тураётганлиги ҳақидаги сўзи Турсунойни чуқур ўйлантириб қўйди. Шу машиналар ишга туширилса колхоз ҳам, колхозчилар ҳам нақадар катта манфаат кўрар эди. Турсуной ана шу фикрни амалга оширишга оз бўлса-да, ўз ҳиссасини қўшишни истайди. Шунинг учун у механик-ҳайдовчилар курсига қизлар ичида биринчи бўлиб ёзилади.

Асарда ҳар бир эпизод, воқеа ҳаётини ва мантиқий бир-бири билан уланиб кетаверади. Бу воқеаларни маржондек ипга тизувчи восита Турсуной образидир. Воқеалар жараёнида Турсуной маънавий ва фаолият жиҳатидан ўсиб боради. Езувчи Турсуной биографиясидаги энг зарур фактларни олиб, уларни характернинг ўсиш мантиқига мувофиқ типиклаштиради. Масалан, Турсунойнинг механик-ҳайдовчилик касбига ҳеч алоқаси йўқдай бўлиб кўринган Ҳиндистон сафари воқеасини олайлик. Тажрибасиз очеркист қўлида бу воқеа очеркнинг сюжет тўқимасида ҳақиқатан ортиқча бўлиб қолиши мумкин эди. Лекин Н. Сафаров бадий тўқимадан ўринли фойдаланиб, бу воқеани образнинг мантиқий ривожига, асарнинг умумий руҳига мувофиқ ижодий идрок этади. Ҳиндистон эпизодида Турсунойнинг инсонпарварлиги, ўз Ватани, жонажон халқи билан фахрланиш ҳисси ҳар қачонгидан ёрқин намён бўлади.

Турсуной Ҳиндистонда саёҳат қилиб юрганида жазирама офтоб иссиғида занглаган темирдек куйиб-пишиб қўш ҳайдаётган қари чолни кўриб, у билан суҳбатлашади. Чол Совет мамлакатидан келган бу меҳрибон қизга ўз аҳволининг оғирлигини, қашшоқликнинг азобини сўзлаб беради. Турсуной чолнинг сўзларидан гоят таъсирланиб кетиб, «қани энди шу чоқ узоқ масофанинг таноби тортилса-ю, мен ўз тракторимга миниб, чолнинг, ҳинд деҳқонининг мушқу-

лини осон қилсам», деб ўйлайди. Аммо шу чоқ унинг миясига бошқа фикр келади: ахир, у бир-икки ҳинд деҳқонининг ерини ҳайдаб бергани билан уларнинг аҳволи яхшиланмайди-ку. Бунда ҳамма иллат ижтимоий тузумда, мамлакатдаги бутун ер-сув бойлар қўлида эканлигидадир, деб ўйлайди Турсуной.

Улуғ Совет мамлакатада энг мураккаб техника ўсимлиги — пахта машинада терилаётган шундай тарихий даврда, бундан қирқ йил олдин зулмат ичра эзилиб келган оддий ўзбек қизи машинада бир ўзи тўқсон тонна пахта терган бир вақтда ҳинд деҳқони ҳамон алмисоқдан қолган омов билан куйиб-пишиб, қаттиқ ер тимдалаб, ўлмас ризқи-рўз кечириш учун тинмай меҳнат қилади. Нақадар кескин контраст! Бу ҳол асарнинг ғоявий қимматини янада оширади. Бизда янгилик, новаторлик ҳисобланган турсунойчилик ҳаракати халқаро, айниқса, Оснё мазлум халқларининг ижтимоий аҳволи нуқтаи назаридан қараганда нақадар буюк оламшумул ҳаракатдир.

Асарда ўринли келтирилган бу воқеа ўзбек қизи образини янада юксакликка кўтаради ва у бошлаган ишнинг халқаро аҳамиятини таъкидлайди, бинобарин, оддий ўзбек қизини озодликка чиқарган, унга бахт-саодат, эркин меҳнат қилиш ҳуқуқини берган совет тузуми, социалистик воқелигимизни улуғлайди.

Очеркнинг ўзига хос хусусияти шундаки, унда киши образи билан чамбарчас боғлиқ равишда муҳим сиёсий, ижтимоий, иқтисодий масалалар текширилади. «Ҳикояда фақат образ акс эттирилса, очеркда образ тасвирланиши билан бирга, у ёки бу сиёсий масала қўйилади, текширилади, публицистик шарҳланади»²⁵.

Бу масалаларнинг образли публицистик таҳлил этилиши унда тасвирланаётган қаҳрамон образининг, бинобарин очеркнинг ижтимоий, маърифий, эмоционал таъсирини оширади. Н. Сафаров «Турсуной» очеркида бу жанговар жанрнинг ана шу хусусиятига етарли эътибор бермаган. Шу сабабли Турсуной Охунованинг бу соҳадаги новаторлигининг сири аниқ-равшан кўриниб турмайди. Очеркда киши образи биографик, шахсий ҳаёт лавҳалари билангина эмас, (очеркда қаҳрамоннинг шахсий ҳаёт лавҳалари, айниқса, унинг Султонжонга бўлган муҳаббати, улар ўртасидаги муносабатлар жозибали тасвирланган) энг муҳими, у ҳимоя қилиб кураш олиб борган ижтимоий, ҳаётий зарур масалалар билан, яъни образ ижтимоий қиммати билан китобхонни ўзига жалб этади.

Езувчи Ҳаким Назир роман, повесть, ҳикояларда тез-тез қўлланидиган бадиий приёмлардан фойдаланиб, айрим очеркларининг композициясини қизиқарли қилиб қуради.

«Муҳаббатнинг туғилиши» очерки ҳам машҳур механизатор Турсуной Охуновага бағишланган. Н. Сафаров Турсунойнинг ижтимоий-маънавий образини яратишни асосий мақсад қилиб қўйган ва асарнинг сюжет, композициясини шу ғоявий-бадиий мақсадни

²⁵ Иван Жига, Очерки, Статьи, Воспоминания, М., 1958, стр. 412.

рўёбга чиқаришга мувофиқ қилиб қурган бўлса, Ҳаким Назир Турсуной образини бошқачароқ аспектда ёритади.

Асарда асосий мақсадни ифодалашга хизмат қилувчи бадий приёмлардан бири ўқувчини воқеанинг сирини билишга қизиқтириш, унинг қалбида ҳаяжон уйғотиш, бошқачароқ қилиб айтганда, ўзига хос интрига вужудга келтиришдир.

Ана шундай қизиқш, ҳаяжон очеркнинг сарлавҳасиданоқ бошланади: «Муҳаббатнинг туғилиши» — юракка жаз этиб тегувчи бу сўзлар дастлаб севишганлар ўртасидаги муҳаббат тушунчасини беради. Китобхон ана шу сўзларнинг сирини билишга қизиқади.

Асар шундай эпизод билан бошланади. Ҳовлидан узун комбинзон кийган, кўринишидан йигитчага ўхшаб кетадиган ёш жувон Турсуной Охунова чиқиб келди. Кетидан кузатиб чиққан ориққинз рангар кампир Турсунойга тайинлади:

«— Хотиржамгина ишингни қилабер, болам. Муҳаббатинг нозандек ўрганиб қолди янги жойга. Мободо онамни топиб бер деб хархаша қилса, олдинга ўзим обораман».

Сарлавҳадан олинган таассурот Турсуной билан танишиш (унинг портрети конкрет чизилган) ва қизи Муҳаббат ҳақидаги гаплар билан тобора кучаяди: очерк сарлавҳаси қизча Муҳаббатнинг туғилишига алоқадор эканми? Асарда кичкина қиз Муҳаббат ҳақида нима гап борар экан? Балки қизчанинг туғилиши каттароқ севги-муҳаббатнинг мевасидир?

Шу ўринда ёзувчи китобхон диққатини Турсуной томон буради. Дастлабки қизиқишнинг сирини ечиб бермасдан туриб, ўқувчи қалбида яна янги қизиқишлар уйғота боради. Турсунойнинг моҳир механизатор бўлиб етишганлигини қисқа баён қилади. «Пахтазорнинг кўрки-савлати бўлган зангори машина — дала кемаси неча йил соғинтирган. Уни минишга кўпдан хумор эди. — Янги касб менга қимматга тушган, — деди тагдор қилиб Турсуной. Биз бу сўзнинг маъносини сўраб улгурмай, пахтазорга чиқиб кетдик».

Турсунойнинг кўпдан бери машина миномлай юрганлигига сабаб нима экан, нима учун бу касб унга қимматга тушган? Ёки эски урф-одатларга берилган ота-она, қариндош-уруғ қаршилиқ кўрсатдимикан? Ёки жоҳил эр унинг йўлига ғов бўлдимикан? Ўзбек халқи ҳаётида азалдан мавжуд бўлган, аммо социалистик жамиятда аста-секин йўқолиб бораётган бу эски зиддият, конфликт кўпдан бери адабиётчиларнинг диққатини ўзига тортиб келмоқда.

Кичик очеркда муваффақият билан қўлланилган воқеа тасвирида сир сақлаш приёми китобхоннинг қизиқишини тобора оширади. Шундан фойдаланиб, ёзувчи Турсунойнинг иш фаолиятини акс эттиради. Бу тасвир қисқа ва ихчамлиги, бадий конкретлиги билан ўқувчини жалб этади: «Дала кемаси вағиллаб енгилгина бурилади-ю, пахтазорга юзланди. Барглари қовжираб тутдай тўкилган ёўзаларнинг қўнғир тус шохларида нишолдадек кўпириб ётган чаноқлар қанча кўп бўлса, садафдай тишининг оқини кўрсатиб келаётган кўсақлар ҳам шунча ғуж-ғуж. Машина уларни сонсиз панжаларлари билан тинмай шипириб ўз комига тортмоқда, дақиқа сайин

эгатларни оқ олтиндан шипшийдам қилмоқда. Эни юз метрча келядиган пайкални икки айланиб келишдаёқ машина бункери лиқ тўлади, сеткалардан момиқлар мўралашиб тошиб чиқа ёзади».

Турсунойнинг теримдаги фаолиятини конкрет тасвирлаш билан бирга, ёзувчи бир кичик эпизод орқали Турсунойнинг машина илмини яхши билган, сўзга чечан, уддабурон аёл эканлигини ҳам кўрсатади. Пахта тераётган Турсуной оддий механизаторга ҳам унчалик сезилмайдиган бир механизмнинг бузилганлигини машинанинг овоз чиқаришидан «хушёр ссзчидай» дарров сезади ва бузилган детални олиб, ўрнига янги деталь қўяди. Деталь хусусида у билан баҳслашмоқчи бўлган Тўражонни гап билан мот қилади. Шу ўринда ёзувчи диалогларда бирмунча зўрма-зўракиликка йўл қўйган. Диалогларда ифодаланган мазмунга нисбатан сўзлар кўпайиб кетган.

Ўқувчи бу тасвирларни осонлик билан тез қабул қилиб, Турсуной касб эгаллашининг сирларини билишга ошиқади. Турсунойга бу касб нега қимматга тушган?— деган масала ҳали ечилгани йўқ. Қизиқиш кучая боради. Шундан кейин очеркист китобхоннинг бу қизиқишга жавоб беради. Ёзувчи Турсунойнинг бу касбни эгаллашдаги қийинчиликларга ёки оилавий зиддиятларга эмас, (бундай конфликт қаҳрамон ҳаётида содир бўлмаган, у механик-ҳайдовчилар курсини муваффақият билан битирган) балки шу касбини ишга солиш, халқ, давлат манфаатларига хизмат қилдиришдаги қийинчиликларга диққатни жалб этади. Қолхоздаги баъзи бир консерваторлар машинага нотўғри муносабатда бўлдилар, унга қаршилик кўрсатдилар. Эски қарашлар, тушунчалар билан янгилик ўртасидаги қарама-қаршилик — ижтимоий конфликт Турсуной иш фаолиятининг дастлабки давридаги қийинчиликларнинг асосини ташкил этади. Ёзувчи очеркнинг бошларида Отабоевнинг сўзи билан бунга бир ишора қилиб ўтган эди. Авваллари одамларимиз бу машинага ўгайроқ қарарди. «Пахтамизни ғажиб ташламасмикин, тўкиб-сочиб баракасини учирмасмикин» деган хавотир бор эди. Ҳа, хўп деявер, ўртоқ... Машинада пахта теришга келганларга чақирилмаган меҳмондай совуқ муомала қилинади».

Очеркист асарнинг бошида бир ишора қилиб ўтилган бу темани қаҳрамон ҳаётига оид фактлар асосида янада конкретлаштиради. Турсуной механик-ҳайдовчилар курсини битирган йили мавсумда юз тонна пахта териб бериш мажбуриятини олган эди. Унинг бу ваъдаси комсомол Марказий Комитетига маълум бўлган ва республика радиоси орқали эшиттирилган эди. У теримга чиқш учун зўр тайёргарлик кўради. Аммо у айни вақти соатида машинасини миниб далага чиқди-ю, доғда қолди. Терим учун ажратилган катта картага сув қўйиб юборилган эди. Айрим кўзга кўринмас эскилик тарафдорларининг бу кирдикорлари туфайли Турсуной комсомол, халқ олдида берган ваъдасини бажара олмай қолиши, бебурд бўлиб кўриниши мумкин эди. Аммо бу тўсиқлар Турсунойнинг иродасини бука олмайди. У баъзи кўнгли бўш қизлар сингари тушқунликка берилмайди. Бу ҳодиса уни ўз ниятини амалга оширишга янада

қаттиқроқ киришишга даъват этади. «Йўқ — деди у — исноди менга эмас, йўлимни тўсмоқчи бўлганларга! Мен аҳдимдан қайтиб бўпман. Комсомол олдида бевурд бўлиб қолмайман». Комсомол Марказий Комитетининг ёрдами билан у бошқа совхозга бориб пахта теради.

Очеркист китобхоннинг Турсуной касби билан боғлиқ бўлган қизиқишига жавоб бериш билан унинг образини ҳам шакллантиради: ўқувчи ўз мақсадини амалга оширишга қатъий киришган, мустаҳкам иродали, ғайрат ва шижоатли ўзбек қизи билан танишади.

Ёзувчи асарнинг бошидан сир сақлаб келаётган муҳаббатнинг туғилиши ҳақидаги фикрни очеркнинг иккинчи қисмида очиб беради.

Асарда ремонт техника станцияси ҳаётидан бир эпизод тасвирланган. Бунда ҳам ёзувчи асосий ғоявий мақсаддан заррача ҳам четга чиқмайди. Бу эпизодда бир гуруҳ механик-ҳайдовчиларнинг қисқа-қисқа образлари уларнинг Турсунойга бўлган муносабати орқали кўрсатилади. Уларнинг фикри-зикрида Турсунойнинг пахта териши, унинг бугун неча тонна терганлиги, қизнинг қачон, қаерда ўқимоқчи эканлиги, келгуси йил қайси вазифада ишлаши мумкинлиги ҳақида гап боради.

Тракторчи йигитлардан бири бош инженер билан саломлашгани биланоқ дарров сўради:

«— Кеча Турсуной олти тонна пахта терибди, шунақами?»

— Оббо сен-эй,— деди кулиб бош инженер Ткаченко.— Йигирма километр наридаги колхозда бўлса ҳам дарров қандай эшитдинг-а?

Йигитча мийиғида кулди-да, яна сўради:

— Турсуной келаси йил бригадир бўлармиш, деб эшитдим, шунақами?

Бошқа бир йигит унга эътироз билдирди:

— Бу маълумотинг чала, келаси йили у қишлоқ хўжалик техникумига ўқишга кетмоқчи!

— Ўзингиз чала эшитибсиз, оғайни, у ишлаб туриб сиртдан ўқимоқчи,— деди яна аниқроқ қилиб Манноп».

Турсунойнинг мусобақадорлари ҳам бор. Механизатор Манноп Турсунойнинг теримда ўзидан ўзиб кетганлигини эътироф этади, унинг моҳир механизатор эканлигига тан беради. Аммо у энди қиз билан чинақамига беллашишга тайёр эканлигини айтади, «Эндиги пойгамиз йил бошидан бошланади, зўр пойга бўлади,— деди у ниятни катта қилиб».

Буларнинг ҳаммаси одамларда машҳур механизатор Турсунойга ҳурмат пайдо бўлганлигини, у бошлаган ҳаракатнинг оммавий тус ола бошлаганлигини таъкидлайди.

Бугина эмас, Турсуной касбига муҳаббат оддий пахтакорлар дида ҳам пайдо бўлган. Буни биз психологик жиҳатдан таъсирли акс эттирилган пахта жойловчи оқсоқ йигит мисолида юқорида кўриб ўтган эдик.

Шундай қилиб, ёзувчи очеркнинг дастлабки қисмида ифодаланган машинага ўғай кўз билан қараш, ишончсизлик, консервативлик каби ҳаракатларнинг йўқола бориши кишиларда пахта териш машинасига, уни бинойидек ишга солган Турсунойга нисбатан меҳр-муҳаббатнинг туғилишини бадийий ёрқин ифодалайди.

Китобхон қизча Муҳаббатнинг очеркда эслатиб ўтилиши Турсуной образини тўлдирувчи бир восита эканлигини, ҳақиқий муҳаббатнинг туғилиши нимадан иборат эканлигини билиб олади. Жуда ўринли топилган очерк сарлавҳаси асарнинг бутун композицион йўналишини, ёзувчининг ғоявий мақсадини тўла-тўқис ифодалайди. Ўрни келганда шуни айтиш керакки, асарда сарлавҳанинг ғоявий ва эстетик роли нақадар катта эканлигини Ҳ. Назир очерклари мисолида яққол кўриш мумкин. Унинг «Ўтлар туташганда» очеркининг сарлавҳаси ҳам бутун асар организмидан қон томири сингари ўтиб туради.

Шундай қилиб, «Муҳаббатнинг туғилиши» очеркида муҳим ижтимоий конфликт таъсирли композицион приёмлар воситаси билан ғоят лўнда ва қизиқарли акс эттирилган. Ёзувчи турсунойчилик ҳаракатининг, яъни теримни машиналаштириш ҳаракатининг ҳар қандай тўсиқларни енгиб, ғалаба қозонганлигини, бу ҳаракат одамларнинг онгида, дилида чуқур жой олганлигини кўрсатади. Ҳар бир назария, янгилик одамлар онгига сингиши билан катта кучга айланади. Турсунойчилик ҳаракати очеркда перспектив планда акс эттирилган.

Н. Сафаров ва Ҳ. Назирнинг бир темада ёзилган икки очерки бир-бирини такрорламайди, аксинча, юқорида кўриб ўтганимиздек, бир масалани икки томондан ўзига хос мустақил ёритади.

Қурилган иморатдаги ҳамма нарса — энг кичик безакларидан тортиб, йирик деталларигача бир нарсага — инсоннинг яхши турмуш кечириш манфаатларига хизмат қилиши, ҳар жиҳатдан шунга мувофиқ бўлиши керак. Бинобарин, бирор ортиқчалик, умуман, қурилишни қийинлаштириши, бинонинг чиройини бузиши билан бирга, унда истиқомат қилувчиларга ҳам ноқулайлик туғдиради. Ўхшатиш ҳамма вақт нисбий бўлишини унутмаган ҳолда асар композициясини ҳам ана шу бино қурилишига ўхшатиш мумкин. Асар композицияси маълум бир қатъий мақсад асосида қурилиши, яхлит бир бутун бўлиши, унда заррача ҳам ортиқчалikka ўрин бўлмаслиги керак. Бадийликнинг асосий шартларидан бири ана шундан иборат.

«Бадийликнинг биринчи қонуни,— дейди Н. Г. Чернишевский,— асарнинг яхлитлиги эканлигини эсдан чиқармаслик керак»²⁶. У Л. Толстойнинг таланти ҳақида гапириб, улугъ ёзувчи «ҳар бир аса-рида қайси идеяни амалга оширмоқчи бўлган бўлса, асарларининг ҳар бирида шу идея жуда тўла амалга оширилади. У ҳеч ортиқча гап гапирмайди. Чунки бу нарса бадийий асар шарт-шаронтига хи-

²⁶ Н. Г. Чернишевский, Танланган адабий-танқидий мақолалар, Ўздавнашр, 1956, 336—339-бетлар.

лоф, у асар идеясига ёт воқеалар ва шахсларни ҳеч қачон ўз асарларига аралаштирмайди,— бадийликнинг асосий талабларидан бири ҳам шудир»²⁷.

Очеркнинг маълум масалаларни публицистик текшириш ва шу асосда киши образлари яратишдан иборат хусусиятларга эга бўлиши сиртдан қараганда авторга анча эркинлик туғдиргандай кўринади. Лекин очерк жанрининг ўзига хос хусусиятлари ёзувчи зиммасига янада каттароқ масъулият юклайди.

Бошқа бадий асарларда сюжет ва композициянинг қизиқарли ва кескин қарама-қаршиликлар асосида қурилиши натижасида унчалик сезилмайдиган ориқчаликлар очеркда жуда тез кўзга ташланади, асар композициясини оғирлаштиради, ўқувчининг қизиқишини сўндиради. Тажрибали очеркистлар очеркнинг ана шу хусусиятини ҳисобга олиб, композиция қурилишига катта эътибор берадилар. Ҳаким Назирнинг «Газқайнар достони»²⁸ очерки қадимий ва шу билан бирга навқирон, шуҳрати оламни тутган Бухорога муурожаат қилишдан бошланади. Асарда пролог вазифасини бажарувчи бу алангали публицистик монологда Бухоронинг ўтмишига ҳозирги ҳаётини, мисли кўрилмаган ўзгаришларни фикран қиёс қилиш орқали очеркда ифодаланаётган объект, теманинг бутунитифоқ, ҳатто халқаро аҳамиятга эга эканлиги таъкидланади. Бу монолог асарнинг дебочаси бўлиб, Газли ҳаётини тасвирлаш, кишиларнинг меҳнат қаҳрамонлигини улуғлашдан иборат асосий гоъвий мақсадга чамбарчас боғлангандир.

Шундан кейин очеркда авторнинг Бухородан Газлига қараб йўлга чиқиши ва йўл таассуротлари тасвирланади.

Шуниси характерлики, бунда йўл таассуроти баъзи очерклардаги сингари асосий мақсадга алоқаси бўлмаган воқеа ва эпизодларнинг қуруқ натуралистик тасвиридан иборат эмас. Ёзувчи йўл таассуротларини ва кўздан кечирган нарсаларини, учрашган кишиларни асардаги гоъвий мақсад асосида умумлаштиради. Бунинг учун шундай образлар ва эпизодлар топадики, булар авторнинг асосий гоъвий мақсадини ифодалашга ёрдам беради ва асар композициясининг таркибий қисми сифатида мустаҳкам ўрин олади.

Ана шундай воситалардан бири Очил бобо образидир. Очил бобо билан автор Газли автобусида танишади. Очил бобонинг ўғли Топил комсомол путёвкеси билан Газлига кетган эди. Ўғлининг бир неча қизлар билан қўл ушлашиб тушган суратини газетада кўриб қолган кампир, бу ўғлига ҳам ўз орзу-ҳавасини ўринлатолмай доғда қолишидан кўрқиб, чолни тезлик билан Топилни топиб келишга юборган эди. Бунда Очил бобо образи Газли ҳаётини умумхалқ ҳаёти билан боғлайди. Топил ҳақидаги ёзувчи мулоҳазалари ҳаммавақт энг оғир участкаларда қаҳрамонлик кўрсатаётган комсомолнинг Газлида ҳам актив ташаббускор бўлаётганлигини ифодалайди.

²⁷ Ўша асар, 339-бет.

²⁸ Ҳ а к и м Наз и р, Ўтлар туташганда, Тошкент, 1960 йил.

Шунинг учун ҳам Очил бобо бир марта ялт этиб кўзга чалиниб ўтиб кетадиган тасодифий образлардан эмас. Автор бу образни Газли ҳаёти тасвири ичидан олиб ўтади ва очеркнинг охиригача давом эттиради. Очил бобо образи бутун очерк давомида ўқувчи қалбида ҳаяжон уйғотувчи восита сифатида ҳам муҳим аҳамият касб этади. Очил бобо воқеасида киши диққатини тортадиган ўзига хос зиддиятнинг нишонлари мужассамлантирилган. Очил бобо Газлида ўз йўлини топиб олган, мустақил ҳаёт кечири бошлаган ўғлини олиб кетмоқчи бўлса, Топил бунга рози бўлмаса, ота-бола ўртасида кўнгилсиз воқеа юз бермасмикин? Ёки Топил севган касбидан ажрала олмай, мўйсафид ота сўзини ҳам қайтаролмай қийин зиддият ичида қолмасмикин? Қитобхон Очил бобо воқеасида зиддият нишонларининг конфликтга айланиши мумкин эканлигини сезади ва очерк тўқимасидан Очил бобо образини қидириб, кўздан кечириб боради, Очил бобо билан ўғли Топил ўртасидаги муносабатнинг қандай ҳал этилишини ҳаяжон билан кутади. Аммо очеркда Очил бобо воқеаси билан боғлиқ бўлган зиддиятни тасвирлаш асосий масала эмас. Шу сабабли Очил бобо воқеаси, юқорида кўриб ўтганимиздек, очеркдаги асосий масалани қисман ёритиш билан бирга, бу масалани ўқувчи онига сингдириш, асарни шавқ-завқ билан ўқишлигини таъминлаш учун бир композицион приём вазифасини ҳам ўтайди.

Очеркда йўл таассуроти фақат Очил бобо воқеасидангина иборат эмас. Автобус Рометонда тўхтаб, йўловчилар дам олаётганда, автобусда кетаётган қорақош йигит «олифта кийинган ва шапкасидан икки тутам сочи чеккасига гажакдай осилган бир ўспиринни бозор тарафдан олдига солиб сўкиб олиб келиб, автобусга киритади. Бу эпизод шундайлигича қолдириб кетилганида асар композициясида ортиқча юк бўлиб қолаверар эди. Ҳаётда, айниқса, сафарга чиққанда бундай тасодифлар кам учрайди дейсизми. Аммо ёзувчи бу тасодифий воқеани ҳам бадий идрок қилади, бадий тўқима ёрдами билан уни умумлаштиради ва бу воқеа асар композициясида мустаҳкам ўрин эгаллайди. Ёзувчи Газли ҳаёти тасвирида ана шу ўспирин воқеасига яна қайтади. Улар почта биносига кирганларида ҳалиги йигитни учратиш қоладилар. Уни Улфат койиб беради. Ўспирин йигит ҳақиқатан хато қилганлигига иқрор бўлади ва дўстларидан кечирим сўраб, ишга отланади. «Баъзида боягига ўхшаш олифта, сояпарварлар ҳам учраб туради», дейди бош геолог ўринбосари Улфат. Шундай қилиб, йўл таассуроти, яъни Очил бобо ва Пўримбой воқеалари ёзувчининг маҳорати туфайли Газли ҳаётини ҳар тарафлама ёритиш, ундаги қийинчилик ва зиддиятларни қисқа бўлса-да, кўрсатиш вазифасига хизмат қилади.

Бугина эмас, очеркист кутилмаганда автобус бир чайқалиб йўлда тўхтаб қолганлигини, қаттиқ қум бурони қуз олганини тасвирлайди. «Сахро табиатидаги эрталабки сукунат қаттиқ безовталиқ билан алмашинган. Қизилқумнинг олис-олис биқинларидан кўтарилган қуюн бир лаҳзада бутун саҳрони ўз гирдобига қамраб, худди денгиз тўлқинидай ларзага келтирган, одатдаги серташвиш,

ўжар қум бўрони қўзғалиб, ҳавони тошқин сувидай хира туманлик босган эди». Газлига қирқ километрча қолганда автобус тамомила тўхтаб қолади. «Ҳали бу ҳолва» дейди бу ернинг табиати билан таниш бўлган шофер Абилжон. Бундай ўжар табиат тасвири ҳам оддий йўл таассуротидангина иборат бўлиб қолмайди. Ёзувчининг мақсади фақат Газли табиати билан таништиришдан иборат эмас. Асарда йўл картинасида бошланган табиат тасвири яна давом эттирилади. Бўрон янада зўр куч билан ўшқириб, ер юзини титкилай бошлайди, қум барҳанларини безовта қилиб, қулини кўкка совуради. Табиатнинг қаҳрли ҳужуми қанчалик кучаймасин, Газли кишиларини чўчита олмайди, бу ерда чинакам ҳаёт қайнайди. «Анови йигитчани қаранг, кўз очиб бўлмайдиган қум тўзонида сариқ сочлари укпардай тўзиган бир қизни истироҳат боғида юргандай бемалол қўлтиқлаб қулоғига гап уқтириб кетяпти... «Биз беш хоналик финча уйдаги шинам меҳмонхонага кирганимизча, шу кунни ташқари чиқа олмадик. Ҳаво бузуқлигига қарамай, кечқурун кўчаларда тўйдагидай ясаниб-тусаниб чиққан ёшлар сайрини деразадан томоша қилдик. Қани, уларнинг уст-бошларига қараб, қайси бири ишженер-у, қайси бири ишчи, қайси биттаси механигу, қайси бирови геолог эканини ажратиб кўринг-чи...»

Ўзига хос романтикага эга бўлган Газли табиати бу ерда яшаётган ва ишлаётган кишиларнинг юксак маънавий қиёфаси, уларнинг жанговар, оташин характеридан дарак беради. Одамлар ана шундай ўжар табиат қўйнида яшаб, унинг қаҳрли ҳужумига қарши жанг қилиб, курашмоқдалар. Табиатни енгиб, унинг хазинасини Ватан, халқ манфаати томон бурмоқдалар.

Ёзувчи ана шундай маънавий юксак, жасур, ватанпарвар кишилар образини яратади, уларнинг жанговар иш фаолиятини публицистик анализ қилади.

Асарда совет ёшларининг намунаси — ёш коммунист йигит Улфат образи диққатга сазовордир. Ёзувчи Улфатнинг иш фаолиятини публицистик текшириш орқали уни ўз ишининг моҳир устаси, актив ташаббускор, ёшларнинг тарбиячиси ва етакчиси, ўткир ташкилотчиси сифатида характерлайди. Очеркист бундан ташқари, яна бир неча кишиларнинг характер ва хусусиятларини қисқа, аниқ тасвирлаб, Газли ҳаёти ҳақида ўқувчида анча мукамал тасаввур ҳосил қилади.

Юқоридагилардан шундай хулоса қилиш мумкинки, Ҳаким Назир очеркларига тайёр фактик материалларнинг ўзинигина акс эттириб қўяқолмайди, у материал устида қунт билан ижодий иш олиб боради, уни қизиқарли ифодалаш учун композицион приёмлар, характерли бадий воситалар излайди. Шунинг учун ҳам унинг очерк соҳасидаги бадий маҳорати диққатга сазовордир.

Ёзувчи Шотурсун Ғуломов қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштирувчилар ҳақидаги очеркларига маълум ғоявий йўналиш асосида композицион бир бутунликка эришишга ҳаракат қилади. Унинг «Кўкчетов қирлари оша» очерки бир-биридан ажралиб қолган фрагмент лавҳалардан иборат эмас, балки бундаги воқеалар ички компози-

цион бирликка эгадир. Чўлни ўзлаштириш, мўл ғалла ҳосили етиштириш учун курашда совет ёшларининг жасорати, қаҳрамонлигини кўрсатишдан иборат ғоявий мақсад очерк композициясини, воқеалар йўналишини белгилайди.

Биз бу очеркда В. Куйбишев музейи тасвири, йўл таассуроти ва совхоз ҳаёти картиналари билан танишамиз. Бу воқеаларнинг ҳаммаси ягона ғоявий мақсад асосида бирлаштирилган.

Қўкчетов шахридаги В. Куйбишев музейи тасвири асардаги асосий ғоявий йўналиш билан шундай мустаҳкам боғланганки, у очерк композициясида, воқеалар ривожида экспозициядай бўлиб туюлади. Ёш очеркист оташин революционер, халқ иши учун жанговар курашчи коммунист В. Куйбишевнинг совет ёшларига намуна бўладиган характерли хусусиятларини кўрсатиш учун унинг ёшлик ва ўспиринлик йиллари тасвирланган музей бўлимига алоҳида эътибор қилади. Мана, рассом Решетников ишлаган «Биринчи варақ» расми. «Ўн етти яшар гимназист Валериан тоғ ёнбағрида тийран кўзларини ҳаяжон билан атрофга тикиб турибди. Қўлида оқ варақалар, қозоқ ва рус ўртоқлари уни тоғ тошлари, буталари орасига яширмоқда. Ҳаракатлари чаққон, боқишлари ташвишли, аммо иродаси мустаҳкам». Автор қўриқ ерларга келаётган ёшларнинг бу музейни кириб кўришларини ёзади. Шундай ёшлардан бири музей дафтраида ёзиб қолдирган шеърни мисол келтиради. Шеър «Бўз ерларга баҳор элтажак, куйбишевча куч ва жасорат» деган мисралар билан тугайди.

Буюк мақсад сари отланган совет ёшлари яшаш ва курашни, ҳаётдаги қийинчиликларни енгиб ўтиб, ғалаба қозонишни В. Куйбишевдан ўрганиши, унинг революцион ҳаёт тажрибасидан намуна олиши керак. Автор мана шу ғояни музей тасвирида алоҳида таъкидлаб кўрсатади.

Йўлда машинада кетаётган ёшлар суҳбати, уларнинг ажойиб чўл манзарасидан олган таассуротлари ҳам очеркдаги асосий ғоявий йўналишга қатъий бўйсундирилгандир.

Маълум ғоявий мақсадга бевосита тааллуқли бўлган характерли воқеаларни танлай билиши, уларни композицион жиҳатдан мувофиқ жойлаштириши очеркистнинг бадний маҳоратидан дарак беради.

С. Маҳкамовнинг «Катта рулда»²⁹ очеркининг композицияси ҳам пухта қурилган. Очеркнинг дастлабки қисмида колхоз раислигига тавсия қилинган тракторчи Миразиз Рўзиматовнинг катта масъулиятни ҳис этиш туйғуси, ички кечинмалари психологик планда таъсирли акс эттирилган. Очерк композициясининг Миразиз колхоз раислигига сайланиб, мустақил иш бошлаган даври тасвирланган иккинчи босқичида янги раиснинг иш фаолияти анализ қилинади. Унинг яратиб билан бирга, колхоз ҳаётига оид кундалик оддий эпизодлар орқали раиснинг бошқа колхозлар учун ҳам намуна бўладиган раҳбарлик иш услубини ишонтирарли кўрсатиб беради.

²⁹ С. Маҳкамов, Дала тонги, Ўздавнашр, 1960 йил.

Очеркнавислар асарнинг композициясини пухта, оригинал қилиб қуришга кўп ҳолларда эътибор бермайдилар. Натижада тузилиш жиҳатидан бир-бирига жуда ўхшаш бўлган очерк асарлари пайдо бўла бошлайди. Мана шундай схемалардан бири: очеркист колхоз раиси билан пахта даласига боради. Буларга кўзи тушиши билан машинасини апил-тапил тўхтатиб етиб келган тракторчи қиз очеркист билан қўл бериб кўришади. Шу нозиккина қўлчаларнинг «тепадай машинани, қолаверса, каттакон хўжаликнинг каттагина бир бўлагини бошқаришига (қўл билан-а?!) очеркист кўнглида шубҳа уйғонади».

Сўнгра очеркист ўтмишга экскурсия қилади. Раис қизни бригадирликка таклиф этади. Аввал жўхорикор комсомол ёшлар бригадасига бошчилик қилиб, тажриба орттирган бўлишига қарамай қиз бундай масъулиятли вазифани эплаёлмайман деб ваҳимага тушади, рад этиб туриб олади. (Оҳ, бу камтарлик, очеркларимиз қаҳрамонларининг аксарияти янги вазифага деганда ана шундай камтарлик кўрсатмай рози бўла қолмайдилар). Дугоналари ва ниҳоят, устози қистови билан қиз бригадирликни қабул қилади. Қизнинг раҳбарликдаги ташаббуси худди қоронғиликни ёритган нурдай бирданига яшнаб кетади. Ғўза ўсиши авжида! (Аслида қаҳрамон ғайрати қанчалик шиддаткор бўлса, бу ўзгариш жараёни ҳам шунчалик тез ва қисқа баён қилиб ўтилади).

Китобхон ҳамма нарса аён, энди очерк тугаса керак, деб турганида бирдан кутилмаган нохуш воқеа рўй беради: Офат! Ғўзаларга қурт тушибди. Қиз ҳовлиққанича раис бобога қараб югуради. Кўчада кўзига раис бобога ўхшаб кўринган кишиларга қараб қичқиради. Ҳамма ҳайрон.

Зарарли ҳашаротларга қарши самолётлардан дори сепиш билангина қаноатланмайдилар. Карадринга капалаклари ёқиб қўйилган чироқларга урилиб қирилар экан. «Қолхоз экспедиторлари пулни белбоққа тугиб, «фанор бормисан» дея шаҳарма-шаҳар хўп кезишади» (Эътибор қиялпсизми, очеркнинг бу ўринларида халқ оғзаки ижодига яқинлик сезилади. Садоқатли экспедиторларнинг шижоати қадимги эртақларда подшо қизига куёв излаб шаҳарма-шаҳар кезган жарчиларни эслатади).

Ниҳоят «кураш бекор кетмади». Ҳосил мўл бўлди. Дугонасининг бу муваффақиятини кўрган бошқа колхозчи қиз раисдан хафа. Ҳасадми? Йўқ. Бригадир қиз дугоналарида ҳам ватанпарварлик туйғусини кўзгаб юборди. Бригадир қиз бу вазифага ўтишда камтарлик қилиб турган бўлса, унинг бу дугонаси эса, раисдан бригада беришни талаб қилиб, хафа бўлиб юрибди (Одамлар онгидаги туб ўзгаришни қаранг).

Очеркнинг охири асар умумий ғоявий йўналишининг табиий якуни бўлмаса-да, бирор чиройли ўхшатиш билан тамомланади. Қизлар ўз юртлари анорининг ёқут доналарини эслатади. «Уларнинг юзида ҳам шу анор доналарининг нуқси бор».

Бу схема менинг хаёлим тўқимаси эмас, ҳақиқатан бор очеркнинг айнан мазмунидир. Агар шундай «очерк» каттагина обрўли

республика газеталаридан бирида босилиб чиқса, область, шаҳар, район газеталарида қанчадан-қанча шундай стандарт типдаги шола-шола «очерклар» пайдо бўлишини бир тасаввур қилиб кўринг-а. Қитобхонсиз очерк адабиётимизнинг бойиб кетишига шак-шубҳа йўқ.

Сирасини айтганда, бундай «очерклар» гўзага тушган карадрин ҳашоратидан ҳам хавфлироқ офатдир. Редакция ва нашриётлар худди ўша қаҳрамон қиз сингари бундай офатга қарши кескин кураш олиб боришлари зарур. Юқоридан самолётлар ҳам ёрдамга келса, нур устига нур бўларди.

Хуллас, пухта ва қизиқарли композицияга эга бўлган асар ажойиб гулдастадир. Энг яхши гуллардан жой-жойига қўйиб терилган гўзал гулдаста ҳар бир завқли кишини ўзига мафтун этади.

ҲАЖВДА МУТАНОСИБЛИК

Фельетоннинг бадий-публицистик баркамоллигини таъминлайдиган энг муҳим восита унинг композициясидир. М. Кольцов фельетоннинг композициясини, ҳатто, унинг тилидан ҳам муҳимроқ деб таъкидлайди. Фельетон либосининг бир-биридан кескин фарқ қилувчи факт ва беллетристик хусусиятларга эга экани, ҳажмининг торлиги, ихчам киноявий услуб фельетончидан жуда катта ҳозиржавоблик ва маҳорат талаб этади.

Фельетоннинг бош ғоявий йўналиши композициясининг занжирини ташкил этади. Барча тасвир воситалари ана шу бош ғоявий йўналишни тугал ва таъсирли ифодалашга хизмат қилади.

Фельетонда композиция асосий ғояни ифодаловчи воқеа, ҳодиса ва бошқа тасвирий воситаларни ўз ичига олган яхлит организм бўлса, сюжет уни ҳаракатга келтирувчи асосий ички мурувватдир. Бадий адабиётда сюжет одамнинг маънавий-психологик ўсиши ёки таназзулга юз ўгиришидан иборат бўлиб, бу бевосита воқеада кўрсатилади. Фельетон — ҳикоя сюжети кўп жиҳатдан бадий адабиёт сюжетига яқин туради. Фельетон — ҳикоя негизидаги публицистик фикр юқорида қисман кўрганимиздек, одам образини, унинг руҳий оламини маълум даражада чизиш орқали ҳам ифодаланади. Лекин публицистик фельетон сюжет чизиғида публицистик фикр-муаммо ва аниқ фактлар биринчи ўринда туради. Шу билан бирга, бу муаммо ва фактлар мақоладагидай соф мантиқий муҳокамаларда эмас, балки одам образи билан боғлиқ равишда воқеада, образли публицистик мулоҳазаларда ифодаланади.

Фельетон композицияси ҳам уч асосий бўлақдан иборатдир.

Фельетоннинг бошланиши, «тугун»

Кичик ҳажмли асарларда ҳар бир бўлақнинг ишланиши катта маҳорат талаб этади. «Энг қийини бошланиши, биринчи жумладир, — дейди М. Горький. — Биринчи жумла худди музыкадагидай бутун асарнинг руҳини белгилайди. Шунинг учун ҳам биринчи жум-

лани гоят узоқ излашга тўғри келади». Фельетоннинг бошланиши образли қилиб айтганда, хонани ёритиб юборадиган электр чироғининг уланиш нуқтасидир. Хона ичининг чароғон бўлиши, унга одамларнинг кириб бориши учун чироқ нуқтасининг аҳамияти каттадир.

Ўзбек фельетончилари асарнинг бошланишини ишлашда хилма-хил усуллардан фойдаланадилар. Фельетоннинг бошланиши ҳақида қандайдир бир схема тақдим этиш мумкин эмас, албатта. Ҳар бир оригинал асарнинг бошланиши ҳам ўзига хос янгиликдир.

1. Баъзи фельетонлар асосий фактнинг ҳажвий моҳиятини ёрқин очишга ёрдам берадигач қиёсий эпизоддан бошланади.

Ғ. Гуломнинг «Лайли ва чордарвеш»³⁰ фельетони шундай хусусиятга эгадир.

«Қишининг жуда совуқ кезлари. Туф десангиз, туфугингиз ерга тушгунча золдир соққадай тош қотади. Шу пайтларда. Олимжон суфи битгаю битга ўғли Содиқжон миттини орзу-ҳаваслар билан уйлантирди. Э-ҳа, қўш кармай-қўш сурнай. Том, тош хотин-халаж, бола-чақа билан тўлган. Ҳеч ким шу томошани кўришдан қуруқ қолгуси келмайди.

Наби куфрнинг ўғли Сайдон чўлоқ билан, Гулом Дулкарнинг ўғли Фати ҳам кўчага чиққандир. Уларнинг жуда бола пайтлари, ҳар икковлари ҳам кўйлақчан, Сайдон чўлоқ бобоси Раҳмат Кўксовнинг 14-ичи бир тирсак сағри кафшини судраган, буларни ким кўрса:

— Ҳий болалари тушмагур, уйга кетларинг, кўкариб кетибсанлар, дейди. Лекин зумрашалар совуқни биладими, томоша бўлса бас...

Охири Фатига жуда ҳам совуқ кор қилди шекиллик, дийдираб туриб:

— Уйтак Сайдон, сан совуқ ейдими?— деди. Бунга Сайдон чўлоқ, ипак арқоқдай буралиб келаётган бурнини тортиб:

— Юқ,— деди. Фати ҳам ўртоғидан қолишмаслик учун:— Манам совуқ еданам юқ — деди».

Бу эпизодни ёзувчи фельетондаги асосий мавзуга усталик билан боғлайди. «Мана шу гўдақиналарнинг ҳолини томоша қилар эдим. Билдимки, бобойлар «Эшак-эшакдан қолса қулоғини кесар» деб чакки айтмаган эканлар. Одам болаларида бир-бировидан қолишмаслик учун курашиш табиий туғма экан».

Шундан кейин фельетонда асосий факт баён қилинади. Уша вақтнинг олдинги зиёлиларидан ҳисобланган тўрт муаллим ўзлари ишлаб турган техникум толибаси Файзихон деган жувонга ошиқ бўлиб қоладилар. «Техникумда навбатдаги таълим-тарбия, ташкилий-ижтимоий вазифалар хуржинга урилиб, бутун эътибор мусобақанинг оқибатига қаратилган эди. Дарвоқе, эътибор қилмасдан ҳам чора йўқ, чумки бунга техникумнинг тўрт кузери иштирок қилади».

³⁰ «Қиёсий Ўзбекистон», 1929 йил 18 февраль.

Болаларнинг бирор қизиқ томошани кўришга бир-бирдан қолишмай интилиши уларнинг болалик хусусиятига хос табиий ҳолдир. Техникум ўқитувчиларининг бу хатти-ҳаракати юқоридаги эпизодга зид ҳолда нотабий, бачкана бўлиб туюлади. Бу икки воқеанинг мантиқий контрастидан захарханда кулги келиб чиқади. Бинобарин, фельетончи қўшимча лавҳа орқали мазкур «ошиқлар»нинг бу хатти-ҳаракати уларнинг ҳаётда тутган мавқеларига номуносиб, ғайри ахлоқий эканини образли фош этади.

А. Қаҳҳорнинг «Барон Фон Ринг» (1942 йил) деб аталган фельетони ҳам худди шундай асосий мавзуни қиёсий характерловчи қўшимча латифанамо эпизоддан бошланади.

2. Баъзи фельетонлар ривоят, латифалардан бошланади. Бундай шакл Ғ. Ғулом фельетонлари композициясининг типик хусусиятидир. «Оёқ олишига қарайди»³¹ фельетони шундай ривоят билан бошланади:

«Қадим замонда Суқрот деган бир билимдон киши бўлар экан. Бир куни Суқрот эшигининг олдида ўлтирар экан. Олдида бир йигит ўта кетатуриб, Суқротдан:

— Тагин қанчадан кейин бозорга етарман?— деб сўрабдир.

Суқрот унга ҳеч қандай жавоб бермай, балки бояги йигитга «юр-юр, йўлингдан қолма», дебдир.

Суқротнинг бу муомаласига шўринг қўрғур йигитнинг жуда нафси койиб, «ўлгунча қўрс бир киши экан-да, бир оғиз сўз билан бозорга қанча йўл қолганини ҳам айтгуси келмади» деб дилидан ўтказибдур. Уз йўлига қараб равона бўлибдур. Йигирма қадамча юрар-юрмас Суқрот йигитнинг орқасидан чақириб:

— Ҳой, ука, ярим соатлар мобайнида бозорга етасан, дебдур. Йигит бу «эси паст» чолга жуда ҳайрон қолиб, бу қилган ишининг сабабини сўрабдур. Суқрот:

— Ман, аввал санинг оёқ олишингни билмасам, қадаминг тезми, секинми, кичикми қўйишингни кўрган бўлмасам, сени қай паллада бозорга етиб боришингни қаёқдан билай. Мана, ҳозир юриб кўрсатдинг. Шу янглиғ қадамлар билан бир текис бораверсанг, ярим соатда албатта бозорга кириб борасан, дебдур».

Фельетонда қишлоқда ҳақиқий зиё тарқатиш учун юборилган муаллим Соттнев синфий душманлар ноғорасига ўйнаб, янги ҳаёт қурилишига зарар келтираётгани ҳақида гапирилади. Фельетон дебоҳасидаги қиёсий ривоят ўқитувчи тушган йўл оқибатда таназулга олиб бориши мумкинлиги ғоясини мажозий ифодалайди.

Юқорида кўриб ўтганимиз «Ойша ва Умурзоқ» сарлавҳали фельетон ҳам «қаҳрамон»ларнинг асосий хусусиятини образли қиёсий характерловчи маълумотдан бошланади. Бу муқаддималар айна пайтда асосий воқеа баёнида тугун ролини ўйнайди. Бир-бирдан ўзишга интилиб, томоша кўришга ошиққан болалар, Суқрот ҳақидаги ривоятлар ҳаяжонлантирувчи ҳиссиёт пайдо қилади.

³¹ «Камбагал деҳқон», 1929 йил 12 март.

Шундан сўнг фельетончи асосий фактларни шу зиддиятли ҳиссиёт йўналишида баён қилишга ўтади.

3. Баъзи фельетонлар машҳур тарихий шахсларнинг ҳикматли сўзлари ва уларнинг ижодидан далиллар келтириш билан бошланади. А. Қаҳҳорнинг «Қуюшқон» (1956 йил) фельетонида ҳиссиз, ҳаяжонсиз ўлик нутқ ҳодисаси образли-публицистик ҳажв этилади. Ёзувчи фельетоннинг дебочасидаёқ ўз муддаосини улуғ рус ёзувчиси сўзлари билан ишонтирарли далиллайди:

«Антон Павлович Чехов ҳикояларидан бирида биров «мен ўлимдан қўрқмайман, ўлсам қабрим устида фалончи нутқ сўзлайди деб қўрқаман» дейди.

Дунёда қалб ҳарорати билан жон киргизилмаган нутқ ўлик нутқдан совуқроқ нарса бормикин!»

4. Баъзи фельетонлар мақоллардан бошланади. Саид Аҳмаднинг «Еган оғиз уялар» фельетони бошланишидаги «Қаторда норинг бўлса юкинг ерда қолмайди» деган мақол юлғичларга ҳомийлик қилаётган Отабеков деган шахснинг кирдикорларига кинояли тугун бўлиб хизмат қилади. Саид Аҳмад ўз фельетонларида қисқа ҳикматли жумла, оддий урф-одатга оид халқчил сўз ва иборалар билан ўқувчини воқеага кескин жалб этишга муваффақ бўлади.

«Текинхўр» (1960 йил) фельетони муқаддимаси шундай хусусиятга эгадир. «Ҳечким таом еб ўлтирган қошиғи билан пашша ўлдирмайди. Муҳаббат ва вафо достони учун, олижаноб одамларнинг мадҳи учун яратилган қаламим билан бир нопок одамнинг исмини ёзишни мен ҳам истамасдим. Начора, шундай қилиш зарур бўлиб қолди».

Бу публицистик муқаддима фельетон «қаҳрамони» шахсиятига қизиқиш уйғотади, бинобарин, ҳиссий тугун ҳосил қилади.

5. Воқеанинг худди ўзидан бошланадиган фельетонларнинг муқаддимаси ҳам мафтункор, ижодий бўлмоғи лозим. Баъзи фельетонлар асосий мавзу, ёки «қаҳрамон» характериға оид типик образли сўз ёки иборадан бошланади. «Тубанга қараб»³² фельетони муқаддимасида келтирилган ароқни «Ботиров» деб атайдиган «юз-юзчилар оиласига мансуб кишилар» ибораси бутун фельетон давомида бир неча бор такрорланиб, асарнинг асосий руҳига образлилик бағишловчи типик иборага айланади. «У ёғида у — бу ёғида бу»³³ фельетони асосий персонажнинг муҳим характер белгисини образли ифодаловчи ҳамда воқеанинг бош йўналишига нисбатан ҳаяжон уйғутувчи қизиқарли тасвирдан бошланади. «Зап ажойиб одамлар борда, ҳар куни ҳар хил ҳангома тўқишиб туришади. Яқинда янги бир гап чиқаришини. Бу гапга қараганда, гўё Имомовнинг қаноти бор эмиш! Қизиқ, одамда ҳам қанот бўладими!?»

Шундан кейин учадиган чумчуқ ва унга нисбатан одамнинг уюлмаслиги ҳақидаги тавсифлар асосий мавзунинг тугунини янада кескинлаштиради.

³² „Қизил Ўзбекистон“, 1954 йил 22 август.

³³ „Қизил Ўзбекистон“, 1953 йил 10 май.

«Айтинг-айтинг, ҳеч ким Абдуллаевнинг аҳволига тушмасин» деб бошланади «Оқшомги суҳбат» фельетони.— Икки-уч ойдан бери еган-ичгани татимаса, ухлади дегунча алоқ-чалоқ туш кўриб, гоҳ ишдан думи тугилса, гоҳ суд олдида икки қўлини қовуштириб, қилмишидан ҳисоб берса...» Бу муқаддима ўз айбларидан ҳадик-сираб, кўрқув қуршовида қолган киши воқеасига тугун бўлиб хизмат қилади.

Асосий қисм, воқеа ривож

Фельетоннинг негизи асосий ғоя фактлар ифодаланадиган қисмдир. Фельетон-ҳикоянинг тузилиши бадий-публицистик тафаккур хусусиятини ҳисобга олмаганда бадий новелла композициясидан деярлик фарқ қилмайди. Фельетон-ҳикояда асосий йўналиш яхлит воқеда ихчам ривожланиб боради. А. Қаҳҳор, Ғ. Ғулломнинг қатор фельетонлари композицияси шундай хусусиятга эгадир. А. Қаҳҳор типик салбий ҳислағларни яхлит воқеада киши образи орқали ифодаласа, Ғ. Ғуллом типик салбий ҳодиса образини қизиқарли сюжет чизигида маҳорат билан акс эттиради. Унинг «Мовут шим» (1936 йил)³⁴ фельетонида магазиндан шим сотиб олган ён қўшнисининг саргузаштлари ҳикоя қилинади. Шим харид қилиш билан воқеа ривож бошланади. Шим эгасини унга қўшиб берилган «қониданома» дастлаб ҳайратга солади. Унда шимнинг тамомила яроқсизлиги усталиқ билан мазах қилинади.

Бу нуқсонлар амалда янада аниқроқ кўрина бошлайди. Биринчи кун шу маълум бўлиптики, кўк мовут шимнинг бир почаси иккинчисидан тўрт эллик узун экан. Шим ўз эгасига хурсандчилик ўрнига ташвиш орттиради. У «руҳсизланиб, ранги синиқиб, жуда бир ҳолатда бўлиб юрди».

«Қониданома»га тўла амал қилинмасдан ёмғирда кийилганидан шимнинг ранги ажабтовур ўзгариб кетади. Ташвиш кучаяборади. Тез орада почасининг ортиғи ҳам қирқиб олиниб, бир нозик жойига ямоқ қилинади.

Шимни чўткалаганда ердан бир сават юнг йиғиштириб олипти». Эгаси чўткадан ҳам ажралиб қолмаслик учун шимни тозаласликка қарор қилади.

Хуллас, шим воқеаси кульминацияга кўтарилади: уни бузиб, нон ёпадиган рапида ясайдилар.

Шундай қилиб, фельетоннинг сюжети ривожда одам образи эмас, балки энгил саноат корхоналарида сифатсиз маҳсулот ишлаб чиқарилаётганлиги ҳодисаси образлик акс эттирилгандир. Бунда одам образи иккинчи ўринда бўлиб, ана шу публицистик фикр-муаммо ёзувчининг диққат марказида туради.

Публицистик фельетонларда кўпинча бошидан охиригача давом этувчи яхлит воқеа яратиш имкони бўлмайди. Шунинг учун бундай

³⁴ Ғ. Ғуллом, Асарлар, Беш томлик, I том, Тошкент, 1967, 279—282-бетлар.

фельетонлар композициясида асосий воқеани ифодалашнинг бир неча кўринишлари мавжуддир: а) фактлар бир-бирини ғоявий эмоционал ривожлантирувчи зинапояли тарзда ифодаланади; б) муҳим аҳамиятга эга бўлган бир факт асосида бир воқеа яратиб, қолган фактлар шу воқеани давом эттирувчи публицистик мулоҳазаларда акс эттирилади; в) фактлар ягона бир шартли воқеа фонида ҳажвий-публицистик баён этилади.

Сўз устаси Ғафур Ғулум публицистик фельетонларда ҳам асосий қисмнинг беллетристик пухта ифодаланишига эришган. «Лайли ва чордарвеш» фельетонида юқорида кўрганамиз қиёсий лавҳа орқали чизилган («ё зар, ё зўр») тугундан сўнг, ёзувчи тўрт зиёлининг бир талабага ошиқ бўлиб қолгани воқеаси тасвирига ўтади, бу зиёлиларнинг асл мақсадини уларнинг ўз тилидан баён қилади. Уларнинг Қаримовага нисбатан қўйган талаблари бир-биридан бачкана, кулгили бўлиб, «ошиқлар» қиёфасини ўзига хос индивидуал фош этади.

«Абдуллаев: «Қаримовага бир вақтларда бир қанча пул едирганман. Ман билан бўлмас экан тўласин шу пулларимни» деса,

Эшонхўжаев: «Мен Қаримова учун атайлаб 3 боласи билан ўз хотинимни қўйдим. У ҳозир кўча-кўйда сарсон, ҳатто мактабга ҳам бир неча бор арзи дод қилиб келди. Қаримова деб шунча азоб-уқубатларга қолганимдан кейин ҳадди борми, биров уни эгаллайди», дейди.

...Саидов бир вақтларда Қаримованинг ишқида парвонадек куйган, шеър машинаси хуружга миниб кетиб, Қаримовага байтлар бағишлаган:

Аё дилбар сан гул бўлсанг,
Ман шоҳингда булбули шайдой бўлсам,
Сан шоҳ бўлсанг даргоҳингда қул бўлсам,
Сан ўт бўлсанг мен фйонла кул бўлсам,
Сан милтиғу, мен бечора ўқ бўлсам...

Шоирона валакисалангликдан иш чиқмагандан кейин Қаримованинг бутун айбларини деворий газетага ёзиб чиқиш билан қаноатланди. Шу билан қулликда исён, қулликда тўзон қўпорди...

Одиловнинг муҳаббати ҳар қалай, ҳар жойда бўлса ҳам, бекор тургунча эрмак қатори мусобақага аралашган».

Тўрт фактнинг беллетристик ифодаланишида воқеа ривожланиб боради. Асарнинг кульминациясида фельетон «қаҳрамон»ларининг маънавий қиёфаси тўла фош этилади.

«Қураш қизийди. Атрофни туғён — ҳаяжон қоплайди. Ҳатто бу масала округ қўмитасигача бориб етади. Ундан тафтиш комиссияси ўртоқ Наврўзбоев келади. Мактаб ҳайъатидан сиёсий дарс муаллими ўртоқ Мирзинлар ишга қатнашади.

Тафтиш бошланганда ҳар тўрт «азамат» бир-бировларининг айбларини очиш билан машғул бўладилар».

Уларга тегишли чора кўрилади. Оғирроқ жазоланганлари енгил жазо олганлари устидан шикоят қилиб, яна чопа бошлайдилар.

Шундай қилиб фельетонда қиёсий лавҳа томошага ошиққан болалар воқеаси билан бошланган рамзий тугун воқеа ривожда тўла ҳал этиб берилади.

Ғ. Фуломнинг «Ўйнашмагин арбоб билан»³⁵ фельетонида асосий факт ўсувчан тугал бир воқеада ифодаланиб, ёрдамчи фактлар публицистик баён қилинади.

Фельетончи-ёзувчи Х. Тўхтабоев публицистик фельетонларида ҳужжатли материални ифодалашда қизиқарли композиция шакллари яратади.

«2»ни кимга қўйиш керак?»³⁶ деган фельетонида бошдан охиригача давом этувчи интрига сарлавҳасиданоқ бошланади ва ундаги фактларни ҳаракатга келтирувчи мурувватга айланади. Эр-хотин Шоҳбозовларнинг редакцияга йўллаган хати фельетоннинг тугуни бўлиб, унда фельетон проблемаси ифодаланади: спорт кийими етишмаслиги мактаб ўқувчиларининг жисмоний тарбия фанидан пухта ўзлаштиришларига ҳалал етказмоқда. Автор қўшимча фактлар асосида проблемани ҳаётий жиҳатдан далиллаб кўрсатади. Бир неча магазинларни кўздан кечирганда ҳақиқатан ҳам спорт кийимлари кўпдан бери жуда оз миқдорда сотишга чиқарилаётгани маълум бўлади. Хўш, бу проблема учун ким айбдор? Фельетондаги асосий воқеанинг ривожи бу проблемани тадқиқ этишдан иборатдир. Автор бунда тадқиқ этиш натижаларини қуруқ публицистик қайд этиш билангина чегараланиши ҳам мумкин эди. Лекин у фактларни жонлантирадиган ва уларни бир воқеага занжирбанд қилиб бирлаштирадиган беллетристик шакл топади. Натижада фактлар ҳаракатга келиб, фельетоннинг жонли организмни ташкил этади. Автор спорт кийими йўқлиги учун ўқувчиларга қўйилган «2»ларни олиб, тегишли ташкилотларга саёҳат қилади. «Эҳтимол Маориф министрлиги айбдордир».

«2»ларни ўзларинг расамади билан бўлиб олинглар, деб Маориф министрлигига жўнатиб юборишга тўғри келар». Ҳар бир ташкилот вакили билан авторнинг қисқа-қисқа диалоги бериб ўтилади. Бу диалог фактни бадиий ифодалаш билан бирга, воқеа ривождаги драматизмни маълум даражада кучайтириб боради. Лекин мактаблар бошқармаси бошлиғи билан суҳбатда маълум бўлишича, Маориф министрлигининг тегишли ташкилотга берган буюртмалари бажарилмаган. «Демак, ноҳақ қўйилган неча минглаб «2»ларни вагонларга юклаб, буюртмани бажармаган Савдо министрлигига жўнатишга тўғри келади. Газетхонда бу проблеманинг айбдори чиндан ҳам шу ташкилот бўлса керак деган фикр пайдо бўлади.

«— Афсуски, бунақа товарларни биз қабул қила олмаймиз деб ҳазиллашди саноат бошқармасининг бошлиғи Федор Наумович»... Газетхонда яна ҳаяжон. Ким айбдор? Федор Наумович «2»ларни тўппа-тўғри Енгил саноат министрлигига жўнатаверишсин», дейди. «Трикотаж бошқармасининг бошлиғи»...

³⁵ „Камбағал деҳқон“, 1929 йил 12 февраль.

³⁶ „Совет Ўзбекистони“, 1968 йил 12 декабрь.

— Кечирасиз, айб бизда эмас, деб гапни қисқа қилиб қўяқолди.

— Кимда бўлмаса?

— Биз янги фирмалар қуряпмиз...»

Бошлиқ ўқувчилар спорт кийимлари билан қачон тўла таъминланади? деган саволга бирор аниқроқ жавоб бермасдан «Уэр, мени министр чақиряпти» деб кетиб қолади. Бу проблеманинг ҳал этилишидан манфаатдор бўлган газетхон автор тилидан ифодаланган ўз саволига конкрет жавоб ололмаганидан қаттиқ ҳаяжонда. Бу фельетоннинг кульминациясидир. Фельетон хотимасида бу проблема учун фақат Енгил саноат министрлиги эмас, зикр этилган барча юқори ташкилотлар айбдордир, буни уларнинг жамулжам жиддий актив ҳаракати натижасидагина ҳал этиш мумкин, деган фикр публицистик ифодаланган. Х. Тўхтабоевнинг юқорида кўриб ўтганимиз «Гипноз», «Музейдаги беш сурат», «Бир касаллик тарихи» каби фельетонлари ҳам фактларни маълум бир сюжет чизиғида ҳаяжонли ифодаловчи яхлит шартли воқеа асосига қурилгандир.

Фельетоннинг тугалланмаси

Фельетоннинг тугалланмаси ҳам образли публицистик фикрнинг табиий якуни бўлмоғи лозим. Кўпгина фельетонларда тугалланма ўз-ўзидан қуриб қолган сувга ўхшайди. Автор фельетондаги образли йўналишни публицистик ошқора таъкидлаш, айбдорни жазолашга даъват этиш билан тугаллайди. Худойберди Тўхтабоевнинг қатор фельетонларининг тугалланмасида шундай нуқсон кўзга ташланади: «Ахир маҳаллага жанжалкаш даллол эмас, балки унга тўғри раҳбарлик қила оладиган отахон керак-ку!»³⁷ «Ваҳолонки, бу текинхўрларнинг танобини аллақачон тортиб қўйиш зарур эди»³⁸. «Ўтакетган ўжар, бюрократ бу бухгалтерни Совнархоз енгил саноат бошқармаси раҳбарлари тезроқ бир ёқли қилмасалар, фабриканинг умумий ишини издан чиқариб юбориши ҳеч гап эмас»³⁹.

Фельетон мазмунидан китобхонга равшан англашилиб турган фикрни ошқора таъкидлаш яхши адабий шаклда муваффақиятли давом эттириб келинган кинояли услубнинг таъсирчанлигига бир мунча салбий таъсир кўрсатади, албатта.

Тугалланмада ҳам ҳажвий руҳ тўла сақланиши лозим. М. Горький ёшларни ҳажвий асарда ҳамма вақт кулги қуролидан фойдаланишга даъват этарди. «Кўпчилигингиз,— дейди у ёшларга қарата, насиҳатгўйликни яхши кўрасиз. Бу унчалик маъқул иш эмас. Яхшиси кулги билан саваланг. Қақшатқич сўз эса, зарба сингари қисқа жаранглаши лозим».

Фельетон тугалланмаси ҳам адабий кашфиёт, фавқулодда янгилик бўлмоғи даркор. Ғ. Ғулом, А. Қаҳҳор, Саид Аҳмад ва бошқаларнинг кўпгина фельетонлари асарнинг умумий руҳини образли хулосаловчи ихчам тугалланмага эгадир.

³⁷ „Тошкент ҳақиқати“, 1960 йил 5 август.

³⁸ Ўша газета, 1961 йил 3 июнь.

³⁹ Ўша газета, 1961 йил 25 июнь.

Журналистик тажриба ва маҳорат сифатида тугалланманинг баъзи шакллари кўрсатиб ўтамиз.

Ғ. Ғуломнинг қатор фельетонлари сарлавҳаси ёки муқаддимадаги образли жумла ёхуд халқ мақолининг фельетон охирида қайта такрорланиши билан тугайди. Ҳалқалаш деб аталган бу усулда бошда фельетон тугуни бўлиб келган жумла ёки ибора охирида ечим ва яқун маъносига эга бўлади.

«Ўйнашмагин арбоб билан» фельетонида баъзи маҳаллий ҳокимият раҳбарларининг хотин-қизларга бой-феодалларча муносабатда бўлаётганликлари фош этилади. Ўринбиби деган фаол активисткани мажлис баҳонаси билан чақиртириб келиб базм қиладилар. Ўринбиби юқори ташкилотларга шикоят қилганда улар аёлнинг ўзини маънавий-ахлоқий қораламоқчи бўладилар. Бошқа бирор ёш журналист бундай амалдорларни партиявий ёки маъмурий қаттиқ жазолашни талаб этиш билан фельетонни тугаллаган бўларди. Лекин мазкур фельетондаги кинояли ҳалқалашдан иборат образли тугалланманинг ҳаётий ва эстетик таъсир кучи, шубҳасиз юксакдир. «Шунинг учун машойихлар: «Ўйнашмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан» деганлар-да, садағанг кетай ўқувчи».

Ғ. Ғуломнинг «Фарқ атиги бир қарич», «Оёқ олишига қарайди» ва бошқа кўпчилик фельетонлари ҳам ана шундай ихчам мажозий ҳалқалаш билан тугайди.

2. Фельетоннинг ғоявий-бадий руҳидан келиб чиқувчи рамзий кинояли тугалланма. Ғ. Ғуломнинг «Мовут шим» фельетонининг хотимаси сифатсиз маҳсулот ҳақидаги ғоявий фикрнинг пафосини янада оширувчи фақулудда адабий янгиликдир. «Мен бу тарихий воқеанинг ҳаммасини тўла-тўқис ёзиб чиқмоқчи эдим. Ўқувчилар мени афв этсинлар, қаламимни уч-тўрт мартаба учлаб олсам ҳам «қирс-қирс» синиб кетаберди. Ундан кейин қоғознинг бир томонига ёзсам иккинчи томонига ўтиб кетаберди».

Саид Аҳмаднинг «Текинхўр» (1960 йил) фельетони тугалланма-сида саёқ созанда бузиб, тўзиб айтадиган классик ашула мисрасини бироз ўзгартириш билан серфайз, покиза тўйимизда бундайларга ўрин йўқлиги фикрини образли ифодалайди. «Саёқ ҳофизларга бу тўйлардан жой бермаймиз. Ана ўшанда «Бошингни олибон дайдиб оёқ етганча кетгайсан». Бироқ маҳорат билан ёзилган «Пўкак тўппонча» фельетонида оригинал образли топилма изчиллик билан яқунланиши ўрнига, ўқувчига ўз-ўзидан англашилиб турган асосий образли фикр фельетон охирида қайта ошкора таъкидланади. «У ҳаммага отнинг қашқасидек маълум, пўкакдек мўрт одам».

3. Баъзи фельетонлар ҳажвий жиҳатдан фош этилган салбий хатти-ҳаракат ва хислатларнинг шу зайилда яна давом этаётганлигини қисқа ифодалаш ёки унга рамзий ишора билан тугалланади. Бундай ҳаракатдаги тугалланма фельетон давомида газетхонда пайдо бўлган ғазаб ёки хайрихоҳлик туйғусини янада юқори нуқтага кўтаради ва унда ҳаётга актив муносабат руҳини уйғотади.

ХУЛОСА

Бадий публицистика партиянинг муҳим мафкуравий қуроладир. Совет Иттифоқи Коммунистик партияси Марказий Комитетининг 1972 йил январь ойида «Адабий-бадий танқидчилик ҳақида» қабул қилган қарори адабий танқидчиликнинг ғоявий-бадий савиясини янада оширишда муҳим аҳамиятга эгадир. Қарорда «...танқидий материалларнинг жанр жиҳатдан ранг-баранг ва оммабоп бўлишига етарли эътибор бериш»¹ зарурлиги алоҳида таъкидланади.

Бу сўзлар публицистика жанрларига ҳам бевосита тааллуқлидир. Ёзувчи сўзининг жозибаси биринчи навбатда ҳаётини мавзу ва актуал замонавий муаммонинг юксак бадий публицистик шаклда ифодаланишига боғлиқдир. Тушунча ва образнинг яхлит бир бутунлиги ёзувчи публицистикасининг ички нафосатини белгилайди. Ёзувчи публицистикасининг бош қаҳрамони адибнинг ўзидир. Бадий публицистикада унинг шахсияти бутун маънавий интеллектуал бойлиги билан ёрқин намоён бўлади. Совет кишиларининг бутун моддий-маънавий қудратини коммунизм қурилиши мақсадига тўла сафарбар этишда ёзувчи — коммунист, ёзувчи — гражданин — публицистнинг юрак қўри билан суғорилган жанговар сўзининг аҳамияти беқиёсдир. Буни совет публицистикасининг Улуғ Ватан уруши, ундан кейинги даврдаги тарихий тажрибаси яққол тасдиқлайди.

Бадий публицистика жанрлари таъсирчанлигини белгилайдиган хусусиятлардан яна бири ҳаётни бевосита ёки бавосита тадқиқ этиш хусусиятидир. Тадқиқот хусусияти онгли инсон фаолиятининг негизидир. Коммунизм қураётган совет кишисининг ҳар бир дақиқаси янгиликка томон қўйилган қадамдир. У ўз фаолиятининг режасини олдиндан тузади, уни амалга ошириш жараёнида ҳам ҳамма вақт мустақил ижодий ҳаракат қилади. Бу фаолиятни тадқиқ ва таҳлил этади, истиқболни аниқ белгилайди.

Коммунизм аср кишисига хос бу янги фазилатни ҳаққоний акс эттириш чуқур сиёсий, иқтисодий, маънавий тадқиқот талантини талаб этади. Ҳаёт материали чуқур тадқиқ этилган, оқилона хулосалар чиқарилган ёзувчи мақоласи, бадий очерк ҳаётни янгидан

¹ „Совет Ўзбекистони“, 1972 йил 26 январь.

ижодий кашф этади, совет кишилари фаолиятига аналитик хусусият бағишлайди.

Бадий очеркда тадқиқот замондошимизнинг баркамол образларини яратиш вазифаси билан боғлиқдир. Хужжатли асарда индивидуал типик образ яратиш ғоят мураккаб вазифа эканини М. Горький ўз вақтида қайд этган эди. Бироқ, катта ижодий меҳнат маҳсули бўлган бундай образларнинг эстетик ва амалий таъсири беқиёсдир.

Бадий публицистикада замондошимизнинг образини яратиш асар композициясининг тўқнаслигига ҳам боғлиқдир. Композиция асарнинг умумий руҳини, ритмини белгилайди. Бадий публицистика жанрларида композициянинг яхлит воқеа йўналиши, ассоциация ва бошқа усулларида фойдаланилади. Композиция санъати янги бадий воқелик яратиш санъатидир.

Совет адабиётида сатира ҳамавақт ижобий идеални барқарор этиш мақсадига хизмат қилади. Совет матбуотида фельетон совет воқелиги, коммунистик ахлоқ нормаларининг посбонидир. У совет кишиларининг бу юксак маънавий фазилатларига таҳдид қилаётган иллатларга қарши ўт очади. Фельетоннинг бу жанговар вазифани фақат информацион-публицистик воситалар ёрдами билангина тўла амалга ошириши қийин, албатта. Шу туфайли фельетоннинг эстетик таъсирчанлигини ошириш, фактларни жонли образлар даражасида конкрет ифодалаш, хуллас, чинакам бадий-публицистик фельетон коммунистик асримиз тараққиётига актив таъсир кўрсата олади. Бундай фельетонлар чинакам сўз санъати бўлиб, биринчи навбатда ёзувчи адиблар томонидан яратилади. Фафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Саид Аҳмад, Худойберди Тўхтабоев фельетонлари бунинг яққол далилидир. Сўз санъаткорларининг матбуотга актив иштирок этишини уларнинг юксак гражданлик бурчи, замона талаби тақозо қилади.

Ҳаёт материали, образли тафаккур ва конкрет бадий тасвир орқали жозибали акс эттирилган, илм-фан ва санъат хусусиятлари табиий омухта бўлиб, яхлит бир бутунлик касб этган бадий публицистика коммунизм аср кишисининг юксак маънавий талабларига жавоб бера оладиган истиқболи порлоқ жанрдир.

АДАБИЕТЛАР

- Маркс К и Энгельс Ф., Избранные в трёх томах, т. 2, М., Госполитиздат, 1970.
- Маркс К., Энгельс Ф., Танланган асарлар, 1-том, Тошкент, Ўздавнашр, 1959.
- Ленин В. И., Катта масалаларни аниқлайдиган кичкина бир манзара.
Бу китобда: «В. И. Ленин матбуот тўғрисида», Тошкент, Ўздавнашр, 1961.
- Ленин маданият ва санъат тўғрисида, Тошкент, Ўздавнашр, 1962.
- Ленин В. И. и Горький А. М., Письма, воспоминания, документы, М., «Наука», 1969.
- Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг Программаси, Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1970.
- Адабий-бадний танқидчилик ҳақида, ҚПСС Марказий Комитети қарори, «Совет Ўзбекистони», 1972 йил 26 январь.
- Абдуғафуров А., Навоий сатираси, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1966.
- Абдуғафуров А., Навоий ижодида сатира, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1972.
- Абдуғафуров А., Ўзбек демократик адабиётида сатира, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1961.
- Алиев К., Бомба, Тошкент, Ўздавнашр, 1932.
- Алиев К., Давр душманлари, Тошкент, Ўздавнашр, 1932.
- Анбар Отин, Рисола, Тошкент, Ғ. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1970.
- Алексеев В. А., Проблема художественного вымысла в очерке, Вестник ЛГУ, 1960, № 284, Литературоведение.
- Анашенков В., Сначала будет очерк, «Вопросы литературы», 1970, № 6.
- Азимов С., Ҳамид Олимжоннинг абадияти, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1967.
- Агапов Б., Хозяйство документалиста, «Вопросы литературы», 1960, № 11.
- Аграновский А., Давайте думать, «Журналист», 1967, № 4.
- Агапов Б., Технические рассказы, М., 1936.
- «Баҳористон», Тошкент, Ўздавнашр, 1941.
- «Бобирнома», Тошкент, Ўздавнашр, 1965.
- Богданов В., Теория в долгу (О жанровой специфике очерка), «Вопросы литературы», 1964, № 12.
- Бадний ижод ҳақида, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1960.
- Винниченко И., Публицистика и жизнь, «Вопросы литературы», 1970, № 1.
- Гречнев В., Жанр литературного портрета в творчестве М. Горького, М.—Л., 1964.
- Год тридцать восьмой, Альманах, № 19, М., 1955.
- Горький М., Адабиёт ҳақида, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1962.
- Горький М., В. И. Ленин, Тошкент, 1968.
- Герои наших дней, Изд-во «Правда», 1961.
- Гавҳар талантлар, Тошкент, Ўздавнашр, 1936.
- Генри Э., Кто не публицист, «Вопросы литературы», 1971, № 1.
- Глушков Н., Очерк в русской литературе, Ростов, Изд-во Ростовского университета, 1966.
- Ершов Л. Ф., Советская сатирическая проза 20-х годов, М.—Л., 1960.

- Ершов Л., Советская сатирическая проза, М.—Л., «Художественная лит-ра», 1966.
- Ешлик йиллари, Тошкент, Ўздавнашр, 1936.
- Жига И., Очерки, Статьи, Воспоминания, М., 1958.
- Журбина Е., Теория и практика художественно-публицистических жанров, М., «Наука», 1969.
- Жизнь колхозной деревни и литература, М., 1956.
- Жанры советской газеты, Учебное пособие, М., «Высшая школа», 1972.
- Жизненный материал и художественное обобщение, «Вопросы литературы», 1966, № 9.
- Зафарнома, Тошкент, Ф. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1971.
- Зоҳидов В., Инсон ва замон садоси, Тошкент, «Ўзбекистон», 1961.
- Зоҳидов В., Даврим довруғи, Тошкент, «Еш гвардия», 1965.
- Зоҳидов В., На широких рубежах современности, «Корреспондент», (Тошкент), 1971, № 7.
- Зоҳидов В., Яшасин ақл, йўқолсин зулмат, Тошкент, «Еш гвардия», 1961.
- Залыгин С., Черты документальности, «Вопросы литературы», 1970, № 2.
- Залыгин С., Интервью у самого себя, М., «Советский писатель», 1970.
- Золотусский И., Тепло добра, М., «Советская Россия», 1970.
- Зудфия, Дугоналар билан суҳбат, Тошкент, Ўздавнашр, 1953.
- Здорового В., В мастерской публициста, Киев, 1969, (на укр. языке).
- Исмоилов М., Одамийлик қиссаси, Тошкент, «Ўзбекистон», 1963.
- Искусство публицистики, Сб. статей, Алма-Ата, 1968.
- Имомов Б., Замон хизматида, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1965.
- Имомов Б., Ҳаёт ва маҳорат, Ф. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1971.
- Имомов Б., Бадий очерк ҳақида мулоҳазалар, «Шарқ юлдузи», 1959, 5-сон.
- Иванова Р., Советские публицисты 30-х годов, Л., Изд-во ЛГУ, 1967.
- Канторович В., Заметки писателя о современном очерке, М., «Советский писатель», 1962.
- Канторович В., Poleмические мысли об очерке, «Вопросы литературы», 1966, № 12.
- Канторович В., Художественная публицистика сегодня, «Вопросы литературы», 1960, № 2.
- Канторович В., Факт и вымысел в очерке, «Вопросы литературы», 1960, № 11.
- Казанский П., В. И. Лениннинг «Буюк почин» асари, Тошкент, «Ўзбекистон», 1972.
- Карасев П., Открытое письмо — публицистический жанр, В кн.: Проблемы газетных жанров, Л., Изд-во ЛГУ, 1962.
- Кольцов М., Писатель в газете, М., 1969.
- Колосов Г. В., Роль фантазии в творческом процессе очеркиста, В кн.: «Вопросы журналистики», М., Изд-во МГУ, 1959.
- Ковалевский К. А., Фельетон в газете, В кн.: «Вопросы журналистики», М., Изд-во МГУ, 1959.
- Костелянец Б., Описательный жанр?... Нет! «Вопросы литературы», 1966, № 7.
- Кушнер Б., Морская сталь, М., 1928.
- Ленин и проблемы печати, Сб. статей, Л., Изд-во ЛГУ, 1970.
- Литвинов В., Мир глазами публициста, М., «Знание», 1967.
- Лебедова М. Н., Русская советская литература периода Великой Отечественной войны, М., 1964.
- Мирмуҳсин, Оппоқ тоғлар, «Сельская жизнь», 1968, 23 ноябрь, «Совет Ўзбекистони», 1968 йил 24 ноябрь.
- Маниёзов А., Публицистика ва назми устод Садриддин Айни (1918—1921), Нашриёти давлати Тожикистон, 1958.
- Муқимов Й., Қизилқум паҳлавони, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1962.
- Мухтор Асқад, Европа саёҳати, «Шарқ юлдузи», 1957, № 2.
- Мамажонов С., Гафур Фулом прозаси, Тошкент, ЎзССР, «Фан», нашриёти, 1966.
- Мирзаев И., Шоир прозаси, «Нафосат чашмаси» тўплами, Ҳамид Олимжон ҳақида мақолалар, Тошкент, ЎзССР, «Фан», нашриёти, 1970.

- Муҳаммадиев Р.**, Публицистика жанрлари, Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1964.
- Мирзаев И.**, Бадий очеркнинг баъзи масалалари, Тошкент, ЎзССР, «Фан» нашриёти, 1964.
- Молдавский Г.**, По краям далеких, но родным (о жанре путевого очерка) В кн.: Пути советского очерка, М., 1958.
- Навоий Алишер.**, Мажалис ун-нафонс, Асарлар, 12-том, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1966.
- Навоий А.**, Маҳбуб ул-қулуб. Асарлар, 13-том, Тошкент, 1966.
- Навоий А.**, Муншаот, Асарлар, 13-том, Тошкент, 1966.
- Навоий А.**, Қолоти Паҳлавон Муҳаммад, Асарлар, 15-том, Тошкент, 1967.
- Навоий А.**, Қолоти Сайид Ҳасан Ардашер, Асарлар, 15-том, Тошкент, 1967.
- Навоий А.**, Ҳамсат ул-мутахайирин, Асарлар, 15-том, Тошкент, 1967.
- Николаев Д.**, Смех — оружие сатиры, М., «Искусство», 1962.
- Нишондорлар.**, Тошкент, Ўздавнашр, 1937.
- Нишондор комсомол.** Тошкент, Ўздавнашр, 1936.
- Олимжон Ҳамид**, Танланган асарлар, 3-том, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1960.
- Олимжон Ҳамид**, Танланган асарлар. Тошкент, Ўзадабийнашр, 1951.
- Ойдин**, Ширин келди, Тошкент, Ўздавнашр, 1943.
- Овечкин В.**, Очерклар, Тошкент, Ўздавнашр, 1964.
- Об очерке**, Сб. статей, М., Изд-во МГУ, 1958.
- Пальгунов Н. Г.**, Заметки об информации, М., Изд-во МГУ, 1967.
- Пидаев Т.**, Совет Туркистонининг биринчи публицистлари, Тошкент, 1968.
- Полевой Б.**, Очерк в газете, М., 1951.
- Поляков М.**, Поэзия критической мысли, М., «Советский писатель». 1968.
- Портянкин И. А.**, Редакторская и публицистическая деятельность В. И. Ленина, М., 1959.
- Прохоров Е.**, Публицистика в жизни общества, М., Изд-во МГУ, 1968.
- Поповский М.**, Мы и ученые (заметки о научной публицистике), «Вопросы литературы», 1970, № 2.
- Рашидов Ш.**, Дўстлик байроғи, Ўзбекистон КП Марказий Қомитети бирлашган нашриёти, Тошкент, 1967.
- Рашидов Ш.**, Бадий публицистика ҳақида. «Шарқ юлдузи», 1948, № 12.
- Рубашкин В.**, Публицистика Ильи Эренбурга против войны и фашизма, М., 1965.
- Рубашкин В.**, Михаил Кольцов., Л., «Художественная литература», 1971.
- Русские писатели о литературном труде**, т. 4. Л., 1956.
- Рустамов Э. Р.**, Узбекская поэзия в первой половине XV века, М., Изд-во Восточ. лит-ры, 1963.
- Раҳим Иброҳим**, Танланган асарлар, 1-том, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1967.
- Саид Аҳмад**, Очерк адабиёт разведкачиси, «Шарқ юлдузи», 1961, № 1.
- Сахнин Аркадий**, Денги, «Правда», 1967, 10, 11, 12 февраль.
- Советский фельетон**, М., Госполитиздат, 1959.
- Станиславлева В. Н.**, Советский очерк о зарубежных странах, М., Изд-во МГУ, 1966.
- Тоғаев О.**, Кураш ва қаҳрамон, Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1970.
- ✓ **Тоғаев О.**, Мақолада образлилик, «Мухбир», 1971, № 8.
- Тоғаев О.**, Ҳозиржавоблик ва маҳорат, «Шарқ юлдузи», 1961, № 1, 2.
- Тоғаев О.**, Бадий очеркда композиция, ТошДУ илмий асарлари, 250-чиқарилиши, Ўзбек совет журналистикаси масалалари, Тошкент, 1964.
- Тоғаев О.**, Очеркда типиклаштириш, ТошДУ илмий асарлари, Ўзбекистон матбуоти 50 йил ичида, Тошкент, 1967.
- Тошкентда офат ва жасорат**, Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1966.
- Тўла Туроб**, Нафосат, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1967.
- Ученова В. В.**, Гносеологические проблемы публицистики, М., Изд-во МГУ, 1971.
- Усмон Олим**, Ўзбекистонда рус тилининг ilk тарғиботчилари, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1962.

- Фурса С. И.**, Композиция современного очерка, В кн.: О публицистике и публицистах, вып. 1, Изд-во ЛГУ, 1964.
- Хавин П., М. Кольцов** о композиционных и стилистических особенностях документального фельетона, В кн.: Вопросы журналистики, вып. 2, книга 1, Л., Изд-во ЛГУ, 1960.
- Цейтлин А.**, Становление реализма в русской литературе, М., 1965.
- Цурикова Г.**, Очерк — портрет, В кн.: Пути советского очерка, М., 1958.
- Чачин В.**, Журналист в командировке, М., 1961.
- Черепанов М.**, Работа над очерком, М., Изд-во МГУ, 1966.
- Черепанов М.**, Проблемы теории публицистики, М., «Мысль», 1971.
- Чаплыгин С.**, Смех в наступление, М., 1960.
- Чернишевский Н. Г.**, Танланган адабий-танқидий мақолалар, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1962.
- Шамс Хусайн**, Довон ошганда, Тошкент, Ўздавнашр, 1936.
- Шарипов Ж.**, Ўзбекистонда таржима тарихидан, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1965.
- Шкерин М.**, Очерки о художественном мастерстве писателей, М., «Молодая гвардия», 1957.
- Шодиёна**, Тошкент, Ўздавнашр, 1941.
- Шариф Азиз**, Рождение Молла Насриддина, Баку, 1968.
- Шумский А. М.**, Горький и вопросы советского очерка, М., «Советский писатель», 1962.
- Эльсберг Я.**, Образ в публицистике, «Советская печать», 1960, № 10.
- Эльсберг Я.**, Вопросы теории сатиры, М., «Советский писатель», 1957.
- Эрназаров Т.**, Туркистонда вақтли матбуот, Тошкент, Ўздавнашр, 1959.
- Эрназаров Т.**, Ўзбекистонда партия ва совет матбуотининг пайдо бўлиши, Тошкент, «Ўзбекистон», 1962.
- Эвентов И.**, Маяковский — очеркист, В кн.: Пути советского очерка, М., 1958.
- Юзовский Ю.**, Мы с Наташей плывём по Волге, Волжский дневник, М., 1962.
- Яшин К.**, Танланган асарлар, 3-том, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1964.
- Ўзбекистон матбуоти 50 йил ичида**, Матбуот ҳақида ленинча таълим ва ўзбек журналистикаси масалалари, ТошДУ илмий асарлари, Тошкент, 1967.
- Қаюмов Л.**, Инқилоб ва ижод, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1964.
- Қаюмов Л.**, Бадний ижодда ленинча таълим, Тошкент, Ф. Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.
- Қаҳҳор А.**, Асарлар, 6-том, Тошкент, Ф. Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1971.
- Қаҳҳор А.**, Қабрдан товуш, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1961.
- Қаҳҳор А.**, Бадний очерк тўғрисида, Бу китобда: «Ешлар билан суҳбат», Тошкент, «Еш гвардия» нашриёти, 1968.
- Қахрамоннома**, Тошкент, Ўздавнашр, 1968.
- Қодирий А.**, Кичик асарлар, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1969.
- Қодиров П.**, Ўйлар, Тошкент, Ф. Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1971.
- Қўшонов М.**, Ҳаёт ва маҳорат, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1962.
- Гулом Гафур**, Оналар, Тошкент, Ўздавнашр, 1949.
- Гулом Ғ.**, «Бу... сиз билан биз тирик одамлар», Тошкент, Ўздавнашр, 1934.
- Гулом Ғ.**, Эрта бугундан яхши, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1964.
- Гулом Ғ.**, Асарлар, 5-том, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1967.
- Гулом Ғ.**, Адабий-танқидий мақолалар, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1971.
- Гулом Ғ.**, Оқ жўранинг болалари, Тошкент, Ўздавнашр, 1932.
- Ҳайитметов А.**, Навоий даҳоси, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1970.
- Ҳайитметов А.**, Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1970.

МУНДАРИЖА

Муаллифдан	3
Кириш.	5
I б о б. Ёзувчи публицистикаси	
Тушунча ва образ	13
Халқ образи	27
Муъжизакор қудратли куч	42
II б о б. Публицистик таҳлил ва тадқиқот	
Очеркда публицистика	68
Публицистик тадқиқот	71
Ижтимоий-иқтисодий тадқиқот	76
Маънавий-психологик тадқиқот	81
Илмий-техник тадқиқот	84
III б о б. Умумлаштириш ва типиклаштириш	
Очеркда типиклаштириш	93
Бадний тўқима	101
IV б о б. Сатирик публицистикада типиклаштириш	
Фельетонда мавзу, факт ва проблема	112
Фельетонда образ	120
Психологик характеристика	126
Деталлаштириш	130
Публицистик портрет характеристикаси	134
Образ — тезис	140
Бўрттириш	142
Гротеск	146
Бадний тўқима	149
V б о б. Композиция санъати	
Ҳаракатчан жанр	155
Очеркнинг тузилиши	181
Ҳажва муганосиблик	194
Фельетоннинг бошланиши, «тугун»	194
Асосий қисм, воқеа ривож	198
Фельетоннинг тугалланмаси	201
Хулоса	203
Адабиётлар	205